

В.М. ГАРШИН

В. М. ГАРШИН
ТВОРИ

Переклад з російсько
О. ГОРДОН

Редактор
Е. КУЛИК

Художник
М. БЛАНК

Макет оформлення
Я. РУДЕНСЬКИЙ

Техкер
Я. БРОНШТЕЙН

Коректор
В. ПОТІЄНКО

ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ В. М. ГАРШІНА

і

Всеволод Михайлович Гаршін народився 2 (14) лютого 1855 року в Бахмутському повіті Катеринославської губернії, в маєтку своєї бабки по матері.

Перші життєві враження майбутнього письменника зв'язані були, однак, не з мирним затишком сільської садиби, а з шумливою похідною обстановою кавалерійського полку, в якому служив штаб - ротмістром його батько, що походив із старовинного, але дуже розхитаного в своїй матеріальній базі дворянського роду.

Сімейні перекази зберегли постать діда Гаршіна — владного самодура, жорстокого й розбещеного поміщика, особливості психічного складу якого безсумнівно визначили і душевну неврівноваженість сина і безумство внука. По матері В. М. зв'язаний був з небагатою, але дуже культурною родиною Акімових, представники якої в південних поміщицьких колах середини минулого віку набули певну репутацію небезпечних філантропів і вільнодумців.

Життя батьків В. М. склалося дуже нещасливо. Чутливому, хворобливо - сприйнятливому хлопчикові довелося бути свідком важкої сімейної драми, з приводу якої сам він згодом писав: „Деякі сцени лишили в мені невитравний спогад і, може, сліди на характері. Переважний на моїй фізіономії сумний вираз, мабуть, дістав свій початок в ту епоху“.

Сімейний розлад скінчилося розривом. Мати Гаршіна виїхала до Петербурга, забравши з собою двох старших хлопчиків, а п'ятирічний Всеволод лишився в Старобільську, маленькому місті Харківської губ., куди перебрався на той час його батько, що вийшов у відставку і, після ліквідації решток свого зруйнованого родового кубла, працював у місцевих організаціях по здійсненню селянської реформи, а згодом — у повітовій земській управі.

По старій книжці „Современника“ маленький Гаршін навчився читати і, за власним його признанням,

„... ніколи, здається, не перечитав такої сили книг, як за три роки життя з батьком — від п'ятирічного до восьмирічного віку. Крім різних дитячих книжок, я перечитав усе, що міг ледве розуміти з „Современника“, „Времени“ та інших журналів за декілька років. Дуже на мене вплинула Бічер - Стоу („Хижина дяди Тома“ і „Жизнь негров“). До якої міри вільний був я у читанні, може показати факт, що я прочитав „Собор Паризької богоматері“ Гюго в сім років, а „Что делать“ читав по книжках у той самий час, коли Чернишевський сидів у фортеці. Це раннє читання було, без сумніву, дуже шкідливе. Тоді ж я читав Пушкіна, Лермонтова, Гоголя і Жуковського“.

Наприкінці літа 1863 року мати повезла Всеволода до себе в Петербург, де в наступному році він став уже учнем першого класу 7 гімназії. Елементи старої садибної культури, і без того неясні в свідомості хлопчика, остаточно згладжені були вражіннями великого міста, метушнею, кипучим життям і діяльністю столиці, строкатим калейдоскопом осіб і предметів, важкою часом боротьбою за існування.

В гімназії (скоро перетвореній в 1 реальну школу) В. М. вчився досить погано, семирічний курс перетворився для нього в десятирічний, але зате він, як і раніш, багато читав, малював, колекціонував, був активним учасником шкільних рукописних журналів, а головне, захоплювався природничими науками, точні методи яких і гостра спостережливість, засвоєна під час особливо улюблених ним екскурсій у живу природу, згодом так певно позначалися на всій його творчості.

Середовище, в якому жив і формувався майбутній письменник, своїм побутовим укладом, трудовими навичками і живими громад-

сько - літературними інтересами, нічим не виділялось з маси петербурзької різночинної інтелігенції кінця 60 - х і початку 70 - х років. З дитинства знайомий з революційним підпіллям (його виховником був П. В. Завадський, діяч харківського нелегального гуртка Муравського, а мати з 1863 року була під секретним наглядом поліції), сам В. М. схильний був надавати великого значення в справі свого „розумового і морального розвитку“ сім'ї відомого ліберального педагога А. Я. Герда, а могутній вплив панівної в той час народницької ідеології, захоплення „Азбукой социальных наук“ Флеровського і вивчення „Исторических писем“ Лаврова лише довершили його громадсько - політичне виховання.

До кінця 1872 року стосуються перші приступи успадкованої Гаршіним од батька душевної хвороби. Тяжкі нервові припадки до літа вибивають В. М. з колії і на рік затримують закінчення ним середньої школи. Не маючи права як „реаліст“ на вступ до університету (куди його тягло найбільше), ні до Медичної академії (де могли мати задоволення деякі його інтереси), він у 1874 році стає студентом Петербурзького гірничого інституту.

2

Перспективи кар'єри гірничого інженера аж ніяк не вабили Гаршіна. Весь вільний час, який лишався від необхідних лабораторних занять і лекцій, від випадкових уроків і креслярських робіт, винагородою за які він поповнював свій мізерний бюджет, В. М. присвячує літературній роботі. Надзвичайно суворий до своїх перших творчих спроб, Гаршін згодом знищив їх майже цілком, але з небагатьох, які дійшли до нас, фрагментів цієї пори можна зробити цілком безпомилковий висновок про широкі суспільно - політичні інтереси молодого письменника, про непідробний соціальний пафос, який проймає навіть його ранні ліричні роздуми.

В одному з літніх листів 1875 року до А. Я. Герда (канікулярний час В. М. звичайно проводив у рідних — в Старобільську чи в Харкові) Гаршін уже цілком ясно говорить про той шлях, що перед ним відкривається: „Мої літературні задуми дуже широкі, і я часто сумніваюся в тому, чи зможу виконати поставлене завдання. Те, що

написано, на мою думку, вдале; само собою ясно, що я не можу не бути об'єктивним, не зважаючи на найстрогше й недовірливе ставлення до своїх сил... Але якщо я матиму успіх? Річ у тому (це я відчуваю), що тільки на цій ниві я буду працювати з усіх сил, отже, успіх — питання про мої здібності і питання, яке має для мене значення питання життя й смерті. Вернутися вже я не можу".

Як матеріал для першого друкованого виступу Гаршін використав деякі нашвидку зроблені нариси провінціального побуту, коли він був у Старобільську, перед самим поверненням його до Петербурга. Широко задумана серія нарисів повітового життя розпочата була „Достоменною історією Енських земських зборів“ — сатиричною характеристикою пореформеної цензової громадськості („благородне дворянство“ з „рештками колишнього величчя“ і „без таких решток“; „благочестиве духівництво“, відоме „похвальною одностайністю і твердістю в прямованні до обраної мети“, ділки з куркульськими завичками і прожектери „джентльменського вигляду“, похмурі фігури інших „смертних, вдягнених не в рясі і не в сюртуки“, і т. д.). Умови капіталістичного розвитку так само віддаляють нових хазяїв життя від кровних інтересів широких селянських мас, як і недавно впалі „ржаві окови“ кріпосного ладу, — от скептичний підсумок спостережень молодого письменника. Ті настрої, яким Гаршін не рискнув дати місце в підцензурному етюді (він з'явився в газеті „Молва“ від 11 лютого 1876 року), визначили тематику його віршованого звернення, яке лишилося в рукопису, до „народу - богатиря“ з нагоди п'ятнадцятиріччя реформи 19 лютого:

О, ранами укритий богатир,
Спіши, вставай, біда настане скоро!
Вона прийшла! Безсоромна юрба
Пильнує; скоро в'ються сіті,
Оплутане все в тяжких ранах тіло.
І попередні муки почались.

Песимістичні ноти, які так дивно ускладняли в цьому хвилюючому заклику його справжній революційний сенс, виявилися дуже стійкими в світосприйманні письменника і, ступнево розвиваючись,

згодом навіть зумовили повний відрив В. М. від найбільш активних груп сучасної йому радикальної інтелігенції. Цей відрив не означав, звичайно, цілковитої відмови від ідеологічних передумов народництва, закваска якого залишилася в Гаршіні на все життя. В його творчості тільки гостріше, ніж у писаннях інших художників слова, позначилися тяжкі роздуми років політичного краху „хождіння в народ“, сумніви й розчаровання, зв'язані з першими невдачами пропагандистської роботи на селі.

Можна сміливо визнати, що безнадійні прогнози одного з гаршінських ранніх нарисів про „вічні страждання, вічне рабство, вічну темряву, в якій його народ засуджений жити“, так само, як і пізніші висловлювання на цю тему, куди в більшій мірі визначались політичним літописом і господарською кон'юктурою кінця 70-х та початку 80-х років, ніж хворобливою схильністю самої психіки В. М. до художньої призми „світового суму“.

Криваві струси війни на Балканах стали для того покоління народницької інтелігенції, представником якого був Гаршін, таким же тяжким іспитом, як необхідність відмови від деяких ілюзій політичної ставки на революційну самодіяльність мужика.

В суперечностях, які визначилися, з одного боку, етичним несприйманням війни, огидою до принципів „заліза і крові“, що організують нові рамки європейських національно-державних об'єднань, з другого — чисто стихійним вибухом протесту проти „турецьких звірств“ і перспективами боротьби хоч би за чужу свободу, важко було зберегти тверезість політичної думки не тільки В. М. Гаршіну, що ледве вийшов з юнацького віку, але й таким діячам радикального табору, як натхненник „Стечественных Записок“ Н. К. Михайловський, народоволець А. І. Желябов, таким яскравим представником народницької молоді, як Д. А. Клеменц, А. П. Корба та ін.

Голоси небагатьох противників балканського походу, які згуртувалися навколо П. Л. Лаврова, звучали недосить голосно й переконливо, і Гаршін, весь у владі кривавих реляцій з фронту, зовсім вибитий з колії після декількох невдалих спроб пробратися добровольцем у Сербію, зараз же після офіційного оголошення про втручання Росії у війну кидає Петербург і вступає рядовим у 138 Волховський піхотний полк, що виступав у Туреччину.

В тяжких переходах по жаркому придунайському степу, в тяготах аванпостної і бойової служби в солдатських лавах у Болгарії Гаршін вижив найбільш гострі прояви душевної тривоги, викликані перед тим болісним відчуттям відриву індивідуума від маси, безгрунтового скептика - інтелігента від творячого волю історії колективу. Виходячи з наївної ідеалістичної концепції війни як майже фатального процесу стикнення націй, Гаршін у деяких старих народницьких формулюваннях спробував знайти розв'язання всіх, що перемали його, сумнівів і суперечностей. Те, що сам В. М. згодом так проникливо відбив у найбільш яскравих сторінках „Боягуза“ і „Спогадів рядового Іванова“, під пером іншого історіографа російської інтелігенції цих років — В. Г. Короленка — дістало загальновизнане тепер тлумачення мимовільної дані письменника такої „філософії епохи“ :

„Солдат — той же народ, тільки в солдатській шинелі. Народ іде на війну, ми зобов'язані йти з ним ... Хоч би куди цей потік поніс — на вбивство чи на смерть, — для Гаршіна, як і для більшості його однолітків, в стихійно - народних процесах чулася майже містична правда. Досить пірнути в цей потік, — особиста, відповідальність зразу зникає в стихійній безвідповідальності народу“.

І, дійсно, згадуючи згодом радісне почуття звільнення від свого „я“, що зовсім розчипилося в солдатській масі, сам В. М. відзначав, що ніколи у нього не було „такого повного душевного спокою, миру з самим собою і кроткого ставлення до життя“, як тоді, коли він, зазнаючи всіх незгод походу, „йшов під кулі вбивати інших“. Проте характерні для Гаршіна чіткість і гострота сприймання речей і явищ зовнішнього світу не зрадили його і в бойовій обстанові. Його художньої пам'яті не послаблюють — за власною його сенгенцією — „ні криваві мозолі на ногах, ні перетягнуті ранцем і гвинтівкою плечі, ні голодування, ні спрага...“ З однаковою жадобою вглядається він і в „сірі шинелі“, що були навколо нього (перевіряючи на живих персонажах давно знайомі книжні образи російського

солдата), і в гниючі від п'ятиденного лежання на сонці „гладкі“ турецькі трупи, і в заграву горящих болгарських сіл, і в мальовничі купи гільз, патронних ящиків і рушниць „Снайдера і Пібоді“ на щойно залишеному полі бою. „Матеріалів для спостерігання виявилося безліч,— пише він матері 26 травня 1877 року.— Якщо бог винесе, я знатиму, що робити. В тому, що я зумію писати і матиму успіх, я майже не сумніваюсь“.

11 серпня 1877 року, як свідчить офіційна реляція про бій при Аясларі, „рядовий з вільновступників В. Гаршін прикладом особистої хоробрості потягнув уперед товаришів в атаку, під час чого й поранений у ногу“.

Рана виявилася безпечною, але загоювалася дуже повільно. З прифронтового військового госпіталя в Белі, під час перебування в якому вже визначилися в творчій свідомості письменника контури майбутніх „Чотирьох днів“, Гаршін був евакуйований на батьківщину і 4 вересня приставлений у Харків. Тут спішно закінчена була робота над привезеним художнім матеріалом, і оповідання під назвою „Чотири дні“ було зараз же відіслане до редакції впливового органу радикальної громадськості — в керований М. Є. Салтиковим-Щедріним і Н. К. Михайловським кращий літературний журнал 70-х років „Отечественные Записки“.

Оповідання було прийняте і включене в найближчу книжку журналу. Майстерністю самої побудови новели зумовлено було визнання „Чотирьох днів“ в добірних літературних колах, а гострота безпосередньо зачеплених в оповіданні тем, які особливо хвилювали масового читача в час кривавої Балканської війни, підвищувала суспільне значення твору і поширювала сферу його успіху.

З письменника-початківця Гаршін зразу перетворився в відомого. Драматичні колізії накреслюваних молодим автором „бойових картинок“, художньо-преображених і психологічно смислених у ранніх „Чотирьох днях“ і пізніших „Боягузі“ та „Спогадах рядового Іванова“, викривали з винятковою яскравістю і заразливим нервовим піднесенням непримиренні суперечності і жах зовнішньо-ефектних проявів всіх рушійних сил війни.

Наприкінці листопада 1877 р., ще не встигнувши підправитися від рани, з розладненими нервами, не звільнившись від військової

служби і без певних засобів до існування, В. М. Гаршін виїхав до Петербурга.

„Дуже вже захотілося Пітера,—писав він своєму товаришеві по походах В. Н. Афанасьєву.—Передбачаю в ньому немало собі труднощів. Хоч літературна робота тепер для мене цілком забезпечена, але от притичина... є наказ, який забороняє військовим всяке літераторство. Але я буду писати, поки не посадять“.

Це видиме пробудження творчої енергії виявилось, однак, у найближчі місяці не дуже яскраво. В газеті „Новости“, де ще на весні, до свого від'їзду на фронт, Гаршін дебютував кількома звітами про художні виставки, він вміщує тепер „Аясларське діло“—майже протокольний безбарвний запис подій, зв'язаних з відомим бойовим епізодом 11 серпня, в „Стрекозу“ віддає „Дуже коротенький роман“, а в „Отечественные Записки“—оповідання „Подія“, яке є ніби етюд до його ж пізнішої новели „Надія Миколаївна“.

Тривких літературних зв'язків і цікавих нових знайомств, не зважаючи на успіх „Чотирьох днів“ і дружнє прийняття інших його речей у столичній пресі, у Гаршіна в цю зиму начебто не визначилося. Зате ще тісніші стали зв'язки письменника - початківця з гуртком молодих художників, в який Гаршін увійшов ще до свого вступу в полк і вплив якого тепер позначився в серйозній роботі В. М. над власним художнім вихованням, в помітному піднесенні інтересів до загальних проблем мистецтва, в заглибленні в питання техніки образотворчого майстерства. Дуже характерна для Гаршіна цієї пори сцена, яку переказує Г. В. Плеханов, один, до речі сказати, з товаришів автора „Чотирьох днів“ ще по Гірничому інституту:

„Я пам'ятаю, як одного разу, заспоривши зі мною про „російських жінок“, покійний Всеволод Гаршін, що дуже невисоко ставив поетичний талант Некрасова і різко засуджував тоді (в роки студентства) „тенденційність“ його поезії, насмішливо продекламував:

Покоен; прочен и легок
Ча диво слаженный возок...

Не зважаючи на всю свою пристрасність до поета „помсти і суму“, я вимушений був згодитися, що „возок“ погано рифмується з „легок“.¹

4

На весні 1878 року В. М. Гаршін був підвищений в офіцери, але „відзнака“ ця була зв'язана з поворотом до армії і необхідністю продовжувати військову службу.

„При моєму теперішньому стані здоров'я (нерви) це мені смерть,— писав Гаршін 6 травня В. Н. Афанасьєву.— Якби я був здатний пиячити я спився б у Відіні за місяць. Почуваюче і дивлюсь на полк, як на труну. Мені дуже погано: хандрю, бо не можу нічого робити, нічого не роблю, бо хандрю“. Припадки безпредметної туги, які періодично з цього часу опановували Гаршіна, гнали його з Петербурга на південь, не дозволяли зосередитися ні на одному творчому починанні, мало були не привели в те саме середовище, на яке сам він дивився як на „труну“. В одному з листів до товариша-офіцера він тієї ж весни намагається осмислити свій несподіваний проект повороту в стрій:

„Ми з тобою досить переконалися в поганому становищі нашої армії. Ми хочемо піти з неї саме тому, що в ній для нас кепсько, душно. Якщо так міркуватимуть всі, хто бачить гидоту в військовому середовищі, то ніколи й середовище не зміниться. Чи не краще нам влізти в це середовище? Може, щонебудь і зробимо потрібне. Може, згодом ми матимемо змогу не дозволити бити солдата, як це робиться тепер, не дозволити виривати з його рота останню шкоринку хліба“.

Однак восени 1878 року Гаршін повернувся до столиці, добився відставки і вступив вільним слухачем на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Лекції В. М. слухав дуже недовго, ледве чи не один тільки семестр, але інтерес до проблем історії, філософії, соціології, який замінив попереднє захоплення

¹ Ми гадаємо, що Г. В. Плеханов дещо помилився в датуванні цієї розмови, говорячи, що вона стосується до студентських років В. М. Гаршіна: в 1874—1877 роках автор „Чотирьох днів“ ще сам був яскраво „тенденційним“ поетом і художнім критиком.

природничими науками і мистецтвом, вже не покидав молодого письменника до кінця його днів.

З 1879 року нові ноти визначилися і в творчості Гаршіна. Якщо в оповіданні „Боягуз“, що з'явився в березневій книжці „Отечественных Записок“, письменник лишався ще в сфері своїх „Чотирьох днів“, ретроспективно відновляючи в психологічно-насиченій фабулі вже перейдені злигодні війни, як одного з видів „світового зла“, то в двох наступних творах того ж року — „Зустріч“ і „Художники“ — В. М. обертає своїх старих героїв у жертви „ростущої язви“ нового, ще більшого „зла“ — капіталізму.

Вакханалія грюндерства, хижацтва і ажіотажу післявоєнного часу, захльоскуючи інтелігентів, що втрачали під собою стару ідейну базу, дала матеріал для напружених діалогів „Зустрічі“. Обидва герої оповідання письменникові однаково антипатичні, і жорстка характеристика одного, що одверто пристосувався до світу тріумфуючих хижаків, лишає зовсім не таке тяжке враження, як саркастична оцінка другого — „добромисного тухтія“, нездатного до боротьби ідеаліста, який заспокоївся в сфері „малих діл“, який прикриває своє банкрутство, безпомічність і опортунізм наївними компромісами і дешевою фразеологією. Накреслювані Гаршіним ідеологічні контраверзи відтінювала символічна кінцівка новели — акваріум, ефекти якого переривають „героїв“ - суперечників.

„Маленька рибка поривчасто металася вгору і вниз і в сторони, рятуючись від якогось довгого хижака. В смертельному страхові вона викидалася з води на повітря, ховалась під виступи скель, а гострі зуби всюди наздоганяли її. Хижа риба вже готова була схопити її, як раптом інша, підскачівши з боку, перехопила здобич: рибка зникла в її пащі. Переслідувачка зупинилась незрозуміло, а крадунка сховалась у темний куток.

— „Перехопили! — сказав Кудряшев. — Дура, залишилась не при чому. Варто було ганятись для того, щоб спід носу вихопили шматок... Скільки, як би ти знав, вони зажирають цієї дрібної риби: сьогодні напустив цілу хмару, і на другий день все вже з'їдене. З'їдять і не задумуються про неморальність — а ми?“

Символізуючи в „акваріумі“ Кудряшева систему капіталістичних відносин, що вкорінювалася, з її „законами“, які зводяться до пожирання слабих сильними і до боротьби переможців - хижаків між собою, Гаршін у „Художниках“ вже ставив питання про саму роль мистецтва у позначеній господарсько - політичній обстанові.

З деякою парадоксальністю лише два шляхи розв'язання проблеми накреслював Гаршін. Один, виразником якого в оповіданні є художник Дєдов, знаменував поворот до традиційних формул мистецтва для „мистецтва“ і вичерпувався відповіддю: „Мені діла нема до того, кому і чому служить моя картина, я створював її тому, що процес творчості прекрасний“. Другий шлях — ним ішов у новелі художник Рябінін — міг привести лише до заперечення мистецтва в зв'язку з сумнівами щодо його великої соціальної дійовості, неприступності масам і приреченості на служіння примхам і цікавості „шлунку на ногах“ — споживача - капіталіста. Надзвичайно симптоматично, що до відмови від дальшої художньої роботи герой Гаршіна приходить під впливом струсів, зазнаних ним у процесі створення „Глухаря“ — образного оформлення перших вражень інтелігента - народника від „зігнутого в три погибелі в темному кутку котла“ робітника - заклепника — символа того пролетаріату, що підіймається.

„Хто покликав тебе? — звертається до свого „Глухаря“ художник, що не відмовився ще від надій на громадське значення свого діла.— Я, я сам створив тебе тут. Я викликав тебе, тільки не з якоїсь „сфери“, а з душного, темного котла, щоб ти вжахнув своїм видом цю чисту, прилизану, ненависну юрбу. Прийди, силою моєї влади прикутий до полотна, дивись із нього на ці фраки і трени, крикни їм: я — язва ростуша! Удар їх у серце, позбав їх сну, стань перед їхніми очима примарою! Убий їх спокій, як убив мій!..“

Характерні для народницької ідеології форми сприйняття явищ, нерозривно зв'язаних з самим процесом переварювання мужика в фабричному котлі, певна річ, не дозволили героєві „Художників“ до кінця осмислити й оцінити все значення нових факторів історичного розвитку, які вразили його лише своїм „жахом“. Проте для Гаршіна не могло бути вже сумнівів, що „ростуша язва“ капі-

талізму руйнувала самий ґрунт народницького світогляду, руйнувала догми народницького мистецтва, позбавляла колишнього пафосу політичну боротьбу однаків і залишала „критично мислящу особу“ без керівних засад, у владі нових вражінь і хитань.

5

Практично зовсім безнадійною і історично невинуватою була в цих умовах і вся робота „Народной Воли“, символізована в творчості Гаршіна тематикою і образами „Attalea princeps“. Оповідання це з'явилося в січні 1880 року, в першій книзі „Русского Богатства“ — нового журналу, в самій організації якого В. М. взяв найближчу участь і редакційний колектив якого об'єднував найзначніших виразників народницької ідеології в легальній пресі (Н. Ф. Анненський, Н. Н. Златовратський, С. Н. Кривенко, Н. С. Русанов, А. І. Ертель, Г. І. Успенський, М. А. Протопопов, Н. М. Ядрінцев та інші). Найближчим впливом нових громадсько-літературних зв'язків можна пояснити і несподіваний, на перший погляд, план від'їзду молодого письменника на роботу в село.

„Вже місяць тому, — писав Гаршін 25 січня 1880 року до рідних у Харків, — я вирішив, а тепер вирішення все більше зміцнюється — поїхати з Петербурга в село. Мені дано й місце: писаря при сільському ощадно-позичковому товаристві. Платня маленька — здається, 15 карбованців на місяць і готова квартира — окремий будинок (це — матеріальна обстановка в тому разі, коли — що не цілком можливо, і навіть цілком неможливо — я протягом року не напишу ні рядка). Місце служіння мого — село, в семи верстах від Самари. Їхати туди доведеться в березні, напочатку чи наприкінці — не знаю ... *Пропагувати* я в селі, звичайно, не буду. Буду *жити*, бо вважаю це корисним для себе, а, може, і сам знадоблюся мужикам на щонебудь“.

Майже цілком присвячений майбутньому переїздові і лист В. М. від 2 лютого:

„Починаю я друге двадцятип'ятиріччя свого життя по-новому, зовсім по-новому. Невже й тут не удасться ви-

вернутися і зробитися путящою людиною? Про моє особисте щастя я тепер, справді, не думаю... Треба змінити все, забути всякі претензії на особистий добробут і віддати себе на „з'їдення“,— хоч мужикам у селі. Там, принаймні, часу не буде займатися різними розпачами. Хоч яке не є діло, а все таки діло... Я помилився в минулому листі: я буду жити не в 7, а в п'ятидесяти верстах від Самари по Оренбурзькій залізниці. Дуже мені хочеться скоріш виїхати звідси і засісти в село. Аджеж це нове, мамо, зовсім нове, не випробоване ще: *на мені лежатимуть обов'язки*".¹

Перехід письменника на громадську роботу в село, однак, не здійснився. Зв'язки, які визначились у Гаршіна через діячів „Русского Богатства“ з деякими народовольськими колами, зовсім не вплинувши на песимістичні оцінки ним загальних перспектив політичної боротьби, незвичайно загострили і без того болісні сприйняття її останніх трагічних етапів. Все нові й нові акти народовольського терору, з одного боку, і кривавої розправи військових судів — з другого, масові арешти, труси, заслання, шибениці та розстріли не могли не порушити душевної рівноваги Всеволода Михайловича і вже наприкінці лютого 1880 року привели його до катастрофи.

Струсом, що найближчим чином викликав винятковий своєю тривалістю і силою рецидив спадкової нервової хвороби, слід визнати неудачу відомого звернення Гаршіна до міністра внутрішніх справ і голови Верховної розпорядчої комісії, графа М. Т. Лоріс-Мелікова. Ліберальна легенда про „диктатуру серця“, зв'язана з несподіваним закликанням останнього до влади, повинна була імпонувати деяким наївним ідеалістичним уявленням автора „Чотирьох днів“ про шляхи „громадського втихомирення“, про можливості розв'язання тактикою випадкових адміністративних компромісів усіх, що загострилися, суперечностей політико-економічної кон'юнктури початку 80-х років. Новий урядовий курс не витримав, як відомо, перших же іспитів, і коли під вражінням смертного вироку юнакові-

¹ Листи В. М. Гаршіна від 25 січня і 2 лютого 1880 року цитуємо з невиданих автографів архіву Є. С. Гаршіної (Пушкінський дім). Курсивом відзначаємо підкреслене самим письменником.

народовольцеві І. О. Млодецькому, що наважився на життя диктатора, Гаршін звернувся до Лоріс-Мелікова з закликом про амністію, з сентенціями про те, що „не шибеницями і не каторгами, не кинжалами, револьверами і динамітом змінюються ідеї ложні і істинні, а прикладами морального самозречення“, його проникливий заклик (передхоплюючи і задум і аргументацію пізніших закликів Лева Толстого і Володимира Соловйова до Олександра III в „справі 1 березня“) лишився, певна річ, непочутим.

В стані найбільшого нервового розладнення Гаршін залишив Петербург, весь березень провів у роз'їздах і, справляючи вражіння невідповідальної за свої вчинки людини, метався по Москві, Рибінську, Тулі, блукав з якоюсь проповіддю по селах, домагався побачення з Толстим в Ясній Полянці і т. д. і т. ін. Після довгих шукань знайдений рідними і перевезений до Харкова, В. М. через три тижні знову зник і в наслідок ряду пригод опинився в будинку для божевільних в Орлі. Звідси його спершу приставили в психіатричну лікарню в Харкові, а потім перевезли до Петербурга, під нагляд доктора Фрея. Підправлявся Гаршін повільно, і навіть під кінець року, „переставши жити в світі фантазій, переставши бути безумним“, за характеристикою одного з його друзів, „являв собою людину, цілком розбиту і фізично і морально, якийсь напівтруп“. В такому вигляді письменника привезли до Харкова, звідки його взяв на поправку до себе в херсонське село, до берегів дніпровсько-бузького лиману, дядя — В. С. Акімов.

6

Тим часом у березневій книжці „Русского Богатства“ і в червневій „Отечественных Записок“ за 1880 рік з'явилися здані Гаршіним у друк ще до його хвороби дві нові речі — перший розділ широко задуманої епопеї „Люди й війна“ і оповідання „Ніч“.

Цілком безперечно, що пізніші сторінки „З спогадів рядового Іванова“ були найтісніше зв'язані в творчій свідомості Гаршіна з тим „першим розділом“ батально-побутової хроніки „Люди й війна“, яка так і лишилася без продовження і самим автором введена була потім в книжку „Рассказов“, як дещо закінчене ціле — новела „Ден-

щик і офіцер". Накреслені тут прийоми змальовування армійських буднів і найхарактерніших персонажів нової казарми були надзвичайно високо оцінені такими майстрами художнього слова, як І. С. Тургенєв і Л. М. Толстой, які визнали, як свідчить звернення першого з них до Гаршіна після опублікування уривку „Люди і війна“, право В. М. на „перше місце між початкуючими молодими письменниками“.

Від автора „Чотирьох днів“ його судді і вчителі ждали, таким чином, настанови на описання побуту, широкого епічного полотна. Проте одночасно з „Денщиком і офіцером“ надсилав Гаршін до друку сторінки неврастенічно напруженої сповіді героя „Ночі“, — оповідання, яке своєю умовною ідеологічною навантагою і примітивною технікою психоаналізу навряд чи серйозно виділялося з масової продукції епігонів Достоевського, що писали в 80-х роках. Однак той заклик до прикладів „морального самозречення“, з яким виступив Гаршін вперше перед Лоріс-Меліковим і художнім ілюстраціям якого присвячені були згодом сторінки ледва чи не всіх його творів, в „Ночі“ діставав найбільш оголене мотивування. А втім, це останнє не дивно. Новознайдені листи В. М. кінця 1879 і початку 1880 року дозволяють установити виняткову близькість усіх думок, відчущань і навіть спогадів „Олексія Петровича“, роздумам самого письменника напередодні вирішення про від'їзд у село, на службу „мужикові“.

У відмові від життя „за свій власний страх і рахунок“ знаходить сцілення, подібно до Гаршіна, і герой „Ночі“. Його врятовує від самогубства лише з'явлення на мить в останній момент надії на те, що „не все ще пожерте ідолом, якому він стільки років вклонявся, що залишилися ще любов і навіть самозречення, що варт жити для того, щоб вилити цю решту. Куди, на яке діло — він не знав, та в ту хвилину йому й не треба було знати, куди понести свою повинну голову. Він згадав горе і страждання, яке довелося йому бачити в житті, справжнє життєве горе, перед яким усі його мучення в одинці нічого не значили, і зрозумів, що йому треба йти туди, в це горе, взяти на себе частину його, і тільки тоді в душі його настане мир... Треба, неодмінно треба, зв'язати себе з загальним життям, мучитися й радіти, ненавидіти й любити не заради свого я,

яке все пожирає і нічого натомість не дає, а заради спільної людям правди, яка є в світі...”

7

Історично розглядаючи і критично оцінюючи коло тем і сферу художніх інтересів Гаршіна, неминуче доводиться зважати на штучне звуження шляхів молодого письменника цензурно - поліційними рамками, постійні побоювання його вийти з рамок „дозволеного до друку“.

Дуже характерний щодо цього датований 25 квітня 1879 року лист до А. Я. Герда:

„Робота потроху посувається вперед. Посувалася б, звичайно, і не потроху, якби, працюючи, доводилося думати про те, *що писати*, а не про те, *чого не писати*. Іноді просто в похмурість впадаєш при думці: що, коли так доведеться все життя?”

Нічого доброго в майбутньому не обіцяла і хвороба, яка спинила творчу роботу Гаршіна майже на два роки. В листі від 31 грудня 1881 року до В. Н. Афанасьєва Всеволод Михайлович намагався розібратися в можливостях продовження перерваних праць і приходив до надзвичайно безутішних підсумків:

„Писати я не можу (мабуть), а коли й можу, то не хочу. Ти знаєш, що я писав, і можеш мати поняття, *як* діставалось мені це писання. Добре, чи не обрє виходило написане, це питання стороннє, але що писав я справді самими тільки своїми нещасними нервами і що кожна літера коштувала мені каплі крові, то це, справді, не буде перебільшенням. Писати для мене тепер — значить знову почати стару казку і через три - чотири роки, може, знову потрапити в лікарню душевнохворих“.

Літературні зв'язки Гаршіна за два роки хвороби встигли порватися. В пресі про нього перестали навіть згадувати, а листування з хворим підтримували тільки рідні і небагато друзів ще студентських років, Мовчанка товаришів по журнальній і художній роботі свідчила, звичайно, що і з колами „Отечественных Записок“ і з групами

„Русского Богатства“ і „Устоев“ Гаршін міцно з'єднаний був ще тільки діловими, а не інтимно - особистими відносинами. Далеко не випадково, що про петербурзьких поетів, критиків і белетристів В. М. говорить у цю пору багато менш охоче і тепло, ніж про своїх приятелів — гірників, художників і педагогів. В літературі про Гаршіна добре відомі імена його найближчих друзів — А. Я. Герда, В. Н. Афанасьєва, В. А. Фаусека, М. Є. Малишева, В. М. Латкіна. Перелік цей, як уможливляють установити невидані листи В. М. з Єфімовки, треба для початку 80 - х років збільшити іменами Ю. Н. Говорухи - Отрока, що жив у Харкові під наглядом поліції, учасника процесу 193 - х (згодом реакційного критика і публіциста), Д. П. Коновалова, молодого хеміка (згодом відомого академіка), В. Д. Аленіцина, ученого зоолога, з якого Тургенєв у цей же час писав Аратова в „Кларі Міліч“.

Процес відновлення життєвих сил В. М. Гаршіна відбувався в дуже сприятливих для нього умовах здорового, „рослинного“ побуту степового села, і вже на весну 1882 року міг бути визнаний цілком закінченим. Початком лютого датується перший новий твір — алегорична мініатюра — „Те, чого не було“, писана начебто для дітей А. Я. Герда, яка з'явилася в журналі „Устои“, а в травні письменник був уже сам у Петербурзі.

Підготовка до випуску в світ і нагляд за друкуванням першої книжки оповідань, відновлення старих дружніх і літературних зв'язків, нарешті, шукання регулярного заробітку — от чим заповнилися перші місяці життя Гаршіна в столиці. Перехід до нової художньої роботи — „Спогади рядового Іванова“ — був значно полегшений літнім відпочинком В. М. в орловській садибі Тургенєва Спаське - Лутовіново. Проте запрошенням залишатися тут „скільки уподобається“ Гаршін не скористався. Стан його нервової системи змушував побоюватися посилення творчої діяльності, яка завжди виснажувала його, а мізерна оплата зрідка здаваного в друк матеріалу не дозволяла розраховувати на літературну роботу як на джерело навіть найскромнішого існування. Доводилося „служити“, і з осені 1882 року автор „Чотирьох днів“, „Художників“, „Altalea princers“ вже виконував за п'ятдесят карбованців на місяць обов'язки конторщика в гостинодворській філії Аннолівської паперової фабрики.

Правда, в наступному році друзям Всеволода Михайловича удалось улаштувати його трохи краще — заробітна плата стала вища і потребувала меншої витрати часу і сил, але і ця нова служба — секретарем з'їзду представників залізниць — навряд чи відповідала душевному складові Гаршіна і сприяла його художній роботі. Так чи інакше, гострі матеріальні клопоти з письменника були все таки зняті, в службових заняттях він вбачав першим часом навіть велику користь з боку, так би мовити, психо-гігієнічного, можливість відмислення від виснажливих для нього випадків „найгіршої, безпричинної хандри“, передчувань нових рецидивів хвороби.

11 лютого 1883 року Гаршін одружився з Надією Михайлівною Золотіловою, давнішньою своєю знайомою, слухачкою жіночих медичних курсів. Одруження це було щасливе: чутливість дружини, її спеціальні знання і самозречений любовний догляд помітно полегшували боротьбу письменника з хворобою, що насувалась на нього, і своє сімейне життя він сам схильний був розцінювати як „дивний виняток з матримоніальних правил“.

1883 рік був для Гаршіна одним з найбільш продуктивних. З села, куди на два роки його закинула перед тим хвороба, В. М. вивіз, завдяки старій поміщицькій бібліотеці, чудове знання французької мови, яке значно поширило попереднє коло його читання і творчих сприйнять. В Петербурзі його літературні інтереси дістали дальший розвиток, і власні признання В. М. цієї пори дуже яскраво відбивають його захоплення Бальзаком, Флобером, студіювання Пушкіна, прози Лермонтова, пильну увагу до Проспера Меріме, Мопасана, до останніх творів Гюго.

Технічні досягнення російських і французьких майстрів психологічної новели в цей же час переломляються в „Червоній квітці“ — кінцевому досягненні художнього генія і соціальної чутливості Гаршіна. Суспільна значеність оповідання загострялась тими особливостями розгортання в ньому бредових ідей і дій героя, в яких класична чіткість описового психіатричного етюду самим автором була використана лише як матеріал для чисто соціологічних висновків.

„Читаючи таку річ, як „Червона квітка“, — писав Глеб Успенський, — ми, крім тонких спостережень над симптомами

психічної хвороби, бачимо, що *джерело страждання* хворої людини *таїться в умовах навколишнього до нього життя*, і що звідти, з життя, страждання увійшло в його душу. Бачимо, що *життя* образило в ньому почуття справедливості, засмутило його, що *думка про життєву неправду* є головний корінь душевного страждання, і що нервові розладнення, фізичний біль, фізичне страждання тільки ускладнюють напружену роботу цілком певної думки, нав'язаної вражіннями живого життя*.

Перекладаючи на мову цього „живого життя“ кошмари в'язня будинку для божевільних, асоціюючи з останніми проявами політичного активізму гинущої „Народной Воли“, його самозречену безнадійну боротьбу з „злом світу“, яке ніби втілювалося в одній „Червоній квітці“, читач Гаршіна діставав коли не нове *розв'язання* колізії, накресленої ще в „Attalea princeps“, то цілком безперечне її етичне *виправдання*.

В тому ж році, коли з'явилася „Червона квітка“, Гаршін надрукував „Ведмеді“ (оповідання в сатирико-етнографічній манері „Достоєнної історії Енських земських зборів“) і кілька перекладів: „Коломба“ Мериме і чотири „Казки для дітей“ Уйда і Кармен-Сільви. До цього ж часу стосується закріплення дружніх зв'язків Гаршіна з Глебом Успенським, поетом Надсоном і з художником Рєпіним (з В. М. цей останній, як відомо, писав свого царевича Івана, якого вбиває Грозний).

8

Період душевної бадьорості, фізичного здоров'я і майже безперервної дворічної літературної роботи закінчився „Казкою про жабу і розу“—своєрідним дослідом, якщо не переборення, то освіжіння художньо-конструктивних традицій і високої соціальної патетики відомих казок Андерсена.

„Казка про жабу і розу“ була написана вночі проти 1 січня 1884 року, а потім творча діяльність Гаршіна перервалася до осені.

Відновлення хворобливих випадків, як це завжди бувало у Гаршіна, збіглося з ударами зовні. Особливо важко пережив письменник закриття „Отечественных Записок“—журнала, в якому він почав

свою роботу, з редакцією якого він був тісно зв'язаний до самого, її розгрому.

„В понеділок,— писав В. М. 29 квітня 1884 року до рідних,— я ходив до редакції „Отечественных Записок“ в *останній* раз! Наче ховали мертвяка. Не розходилися довго, хоч і розмов ніяких не було, а просто якось не хотілося йти. Дивний збіг: саме в цей час на Преображенському майдані вчилась артилерія, дві гармати, і під час вчення всі цілили прямо у вікна. Наче нарочито! Салтиков на вигляд нічого, навіть не дуже роздратований, тільки потемнів якось (кольором обличчя). Всі інші кріпляться, але видно, що у всіх кішки на серці“. „Може бути,— додавав Гаршін в листі від 6 травня,— якщо згодиться Салтиков, ми знімемося групою, з ним на чолі, тобто Плещеев, Успенський, Южаков, Надія Дмитрівна (Хвощинська - Зайончковська), Скабічевський, Надсон, я і ще хтонебудь. Мені дуже хотілося б, щоб це сталося: буде пам'ять про те, що було, і про свою молодість, яка скінчилася“.¹

Припадки меланхолії, що паралізували на цей раз роботу Гаршіна і повернулися на весні наступного року, означали, що його хвороба вступила в нову, навряд чи не найтяжчу фазу. Як свідчить у своїх „Психиатрических беседах“ професор Н. Н. Баженов „недуга Гаршіна належала до тієї групи циркулярних психозів, в якій світлими проміжками розділяються двофазові приступи хвороби, тобто до так званої *folie à double forme*“.

Повертаючись через все більш і більш короткий час, припадки хвороби ступнево скорочують вільний від них час і нарешті затемнюють свідомість назавжди. Яке було в зв'язку з цим самопочуття Гаршіна, що уявляв цілком ясно всю безнадійність свого стану, видно з його листа від 29 серпня 1885 року до В. М. Латкіна:

„Голова раз - у - раз болить, пам'яті нема, безсилля і кволість раз - у - раз звалюють на ліжку. І над усім цим болісний страх збожеволіти і знову зазнати всього цього пекла“.

¹ Листи ці цитуємо за невиданими автографами архіву В. М. Гаршіна в Пушкінському домі.

Проте, чим рідші ставали моменти творчого піднесення і чим ясніше позначалася близькість фатального кінця, тим інтенсивніше намагався використати Гаршін рештки своїх сил для художньої роботи.

З кінця 1884 року в його писаннях, задумах і інтересах позначається певний перелом. Майстер мініатюрної, психологічно загостреної новели помітно схиляється до великих оповідальних форм. Він посилено збирає матеріал і вивчає джерела для широко планованого історичного роману з епохи Петра Великого, підкреслює необхідність настанови на „побутописання“ в одночасно підготовлюваній ним великій повісті з сучасного життя. Не задовольняє Гаршіна і сюжетний примітивізм попередніх його творів. В повісті „Надія Миколаївна“, опублікованій у лютневій і березневій книжках „Русской Мысли“ за 1885 рік, письменник несподівано ускладнює основну побутову канву штучно напруженою інтригою і різкими мелодраматичними ефектами творів карного жанру. Як оригінальний досвід художньої експозиції „Надія Миколаївна“ заслуговує не меншої уваги, ніж відображені в ній філантропічні тенденції автора — реабілітація, падшої жінки, професійної проститутки, протиставленої групі столичних художників і літераторів, — таким же, як і вона, жертвам капіталістичних суперечностей, але які впали багато нижче і не усвідомлюють всіх наслідків свого морального надлому і політичного розкладу.

Не зважаючи на те, що панівна публіцистична критика з тривогою констатувала відступ Гаршіна від традиційних натуралістичних прийомів, писання і невідповідність самої теми оповідання інтересам і чеканням масового читача, ці ознаки неуспіху ніяк не збентежили художника - експериментатора.

„Для мене,— писав Гаршін 1 травня 1885 року до В. М. Латкіна,— минув час страшних уривкових зойків, якихось віршів у прозі, якими я досі займався: матеріалу в мене досить, і треба зображати не своє я, а великий зовнішній світ. Але стара манера нав'язла на перо, і через це перша річ з деякою дією і *спробою* ввести в діло кількох осіб рішуче не удалася. Що річ вийшла не „реальна“, за те я не клопочуся. Бог з ним з цим реалізмом, натуралізмом, протоколізмом та іншим. Це тепер в розквіті, або, вірніш, у достиглості, і плід усередині

вже починає гнити. Я ні в якому разі не хочу дожовувати жуйку останніх 50 - 40 років і хай краще розіб'ю собі лоб у спробах створити собі щонебудь нове, ніж іти в хвості школи, яка з усіх шкіл, на мою думку, мала найменше ймовірності закріпитися на довгі роки“.

9

У велику літературу Гаршін прийшов з газети. Його першою друкованою працею був викривальний фельєтон у „Молві“, а першим визнаним ним літературним суддею його починань був публіцист А. С. Суворін. З листів до рідних з театру війни і досвіду протокольного звіту про Аясларське діло вирости воєнні його оповідання, а газетні рецензії і кореспонденції про художні виставки наперед визначили тематику „Художників“ і „Надії Миколаївни“.

Напружена увага до запитів своєї літературної аудиторії, суспільно - політична значеність висуваних проблем і виняткове силою своєї інтуїції зважування найближчих перспектив „соціального замовлення“, відчуття одживаючих традицій і штампів, яке ні разу не обдурило молодого письменника, загострена критична перевірка старих і нових досягнень в галузі словесного майстерства, з'єднана з великою творчою сприймальністю і інтересом до кожного свіжого художнього експерименту, — от якими даними забезпечувалося становище Гаршіна як прозаїка в центрі літературного руху кінця 70 - х і початку 80 - х років.

В облюбованих ним малих формах оповідання, які самими розмірами своїми і темпом дії відповідали прискореному биттю пульса нової міської капіталістичної культури, своєрідно сполучались і діставали нове життя прийоми, накреслені незадовго перед тим у тургенєвських „віршах у прозі“ і в психологічних романах Достоевського. Так само удаło були пристосовані Гаршіним до вузьких рамок новели толстовські канони психологічного монолога і клінічно точні „історії хвороб“, заводжувані в сюжетну канву за методами французьких белетристів - експериментаторів школи Золя. В межах натуралістичної поетики Гаршіну було, однак, тісно, і, раніш ніж хтонебудь з його російських сучасників, В. М. не тільки в теоретичних своїх висловлюваннях констатував розклад у нас художнього реалізму, але

і в своїй творчій практиці спробував конкретно розв'язати деякі проблеми писання, характерні для грядущого символізму.

Новаторські тенденції Гаршіна знаходять вихід і поза відзначеними загальними лініями його художнього розвитку. Так, салтиковські „казки алегорії“ з сатиричною настановою на сучасність — ще тільки склалися в свідомості їх автора, а Гаршін вже впевнено реалізував в пресі багатющі можливості цього типу розповідання, переходячи від „Attalea princeps“ до „Те, чого не було“. Ще на весні 1878 року, в тій же „Стрекозі“, де через два роки дебютував Чехов, Гаршін вміщує гумореску „Дуже коротенький роман“, особливості оформлення якої, лишаючись для нього лише „пробою пера“, передували, однак, виходові й цього жанру у велику літературу. Одним із перших Гаршін відгукується і на толстовські шукання народних, до краю спрощених, переказових форм. Разом з Лєсковим він вдається до християнської легенди і пристосовує для соціально - дидактичних завдань масової літератури „Посредника“ писані в 1886 році „Сказання про гордого Аггея“.

До ідей, які йшли з Ясної Поляни, Гаршін, не зважаючи на своє відкидання практичної філософії Толстого, був взагалі дуже чутливий. Отож не дивно, що дискусія про останні твори Толстого сполучається в передсмертних писаннях і висловлюваннях Гаршіна з певним поворотом його інтересів до історичного минулого, з боязною політичної злободенності, з огидою до позитивного мислення, з просочуванням у його літературні плани елементів яскравої фантастики, таємничих медіумічних явищ та ін. До друку цей матеріал, правда, вже не потрапляє (історичний роман не вийшов із стадії попереднього вивчення джерел, а фантастична повість була спалена в момент одного з випадків), але надзвичайно симптоматично, що останньою публікацією автора „Чотирьох днів“, „Зустрічі“ і „Червоної квітки“ була цілком відлучена від „віянь часу“ казка „Жаба - мандрівниця“ в липневій книжці дитячого журналу „Родник“ за 1887 рік. Зв'язок письменника з сучасністю урвався, отже, ще до його фізичної смерті.

Незмінно широким лишалося тільки коло його читання. З літературних новинок Гаршін з ентузіазмом вітав „Степ“ Чехова і перші оповідання Короленка. Але в той же самий час він захоплювався

старовинною розповідальною літературою, улюбленою своєю книгою вважав „Житие протопопа Аввакума“, переглядав Ломоносова, Державіна і мріяв про переклад „Спокуси св. Антонія“ Флобера.

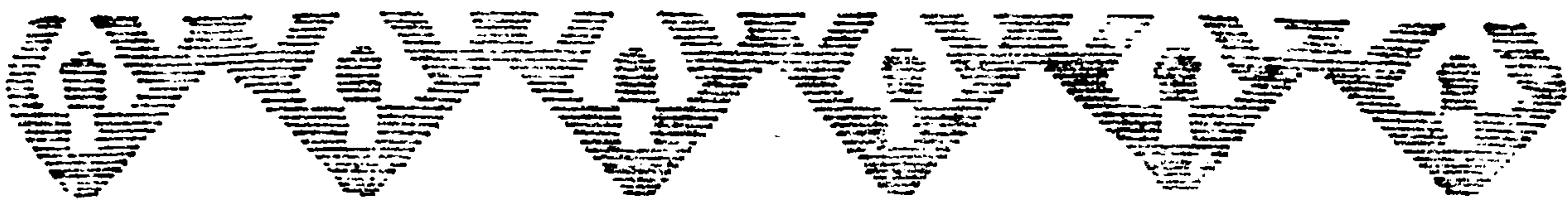
10

Останні місяці життя Гаршіна були особливо тяжкі. Хвороблива туга не покидала його вже з середини 1887 року. Нервовий стан ускладнявся сімейними неполадками (через розрив матері з дружиною) і неможливістю продовжувати службу. Не доводилося думати й про літературну роботу. З осені письменник був зовсім вибитий з колії. Як свідчать спогади В. А. Фаусека,— він „плакав, жалівся на свої страждання, впадав у все більший і більший відчай. Ночами його мучило безсоння, і засипав він часто не раніш як о 5 годині ранку; прокинувшись, він не мав сили підвестися з ліжка і лежав іноді до 3, до 4 годин дня. Ніякого заняття він не міг переносити... Товариство людей трохи розважало його, але ненадовго. Іноді, коли до нього збиралися увечері кілька чоловіка друзів і зав'язувалася жвава розмова про всякі речі — про літературу, про політику, про природу,— він, спочатку млявий, мовчазний і смутний, поволі жвавішав, голос його ставав гучнішим і сильнішим, він струшував з себе смуток свій і робився на деякий час тим же розумним і жвавим співрозмовником, яким був звичайно. Але як тільки він лишався сам - один, хвилинне, штучне пожвавлення зникало миттю, і душу його знову опановував морок відчаю“.

З весни 1888 року у Гаршіна стали прохоплюватися маячні ідеї. Він відчував, мабуть, наближення безумства, не витримав страшного чекання і 19 березня, напередодні приписаного лікарями від'їзду на південь, після болісної безсонної ночі, вийшов на світанку з своєї квартири і, в випадку нестримної туги, кинувся в проліт сходів. Падаючи, Гаршін переламав собі ногу і дістав струсіння мозку. Помер він у лікарні Червоного хреста 24 березня 1888 року, о 4 годині ранку.

Ю. Г. Оксман

В. М. ГАРШІН • ТВОРИ

ЧОТИРИ ДНІ

Я ПАМ'ЯТАЮ, як ми бігли лісом, як дзижчали кулі, як падали відірвані ними гілки, як ми продиралися крізь кущі глоду. Постріли частішали. Крізь узлісся показалося щось червоне, що мигтіло то там, то там. Сідоров, молоденький солдатик першої роти („як він потрапив до нашої цепі?“ — промайнуло у мене в голові), раптом присів до землі й мовчки оглянувся на мене великими переляканими очима. З рота у ньоготік струмок крові. Так, я це добре пам'ятаю. Я пам'ятаю також, як уже майже на узліссі, в густих кущах, я побачив... його. Він був величезний, товстий турок, але я біг просто на нього, хоч я несильний і худий. Щось грюкнуло, щось, як мені здалося, величезне пролетіло мимо; в ушах задзвеніло. „Це він у мене стрельнув“, — подумав я. А він з криком жаху притиснувся спиною до густого куща глоду. Можна було обійти кущ, але від страху він не пам'ятав нічого і ліз на колюче гілля. Одним ударом я вибив у нього рушницю, другим застромив кудись свій багнет. Щось не то заричало, не то застогнало. Потім я побіг далі. Наші

кричали „ура“, падали, стріляли. Пам'ятаю, і я вистрелив кілька разів, уже вийшовши з лісу, на галявині. Раптом „ура“ залунало голосніше, і ми відразу посунули вперед. Себто не ми, а наші, бо я залишився. Мені це здалось дивним. Ще дивніше було те, що раптом все зникло; всі крики й постріли замовкли. Я не чув нічого, а бачив тільки щось синє; мабуть, це було небо. Потім і воно зникло.

* * *

Я ніколи не був у такому дивному стані. Я лежу, здається, на животі й бачу перед собою тільки маленький шматочок землі. Кілька травинок, мурашка, що лізе з однієї з них сторч головою, якісь кусочки сміття від торішньої трави — ось увесь мій світ. І бачу я його тільки одним оком, бо друге затиснуте чимсь твердим, мабуть, гілкою, на яку спирається моя голова. Мені страшенно незручно, і я хочу, алеж ніяк не розумію, чому не можу, повернутись. Так минає час. Я чую цвіріння коників, гудіння бджоли. Більше немає нічого. Нарешті я роблю зусилля, звільняю праву руку спід себе і, упираючись обома руками об землю, хочу стати навколішки.

Щось гостре й швидке, немов блискавка, проймає все моє тіло від колін до грудей і голови, і я знову падаю. Знову морок, знову нічого немає.

* * *

Я прокинувся. Чому я бачу зірки, що так ясно світяться на чорно-синьому болгарському небі? Хіба я не в наметі? Навіщо я виліз із нього? Я роблю рух і відчуваю пекучий біль у ногах.

Так, мене поранено в бою. Небезпечно чи ні? Я хапаюсь за ноги там, де болить. І права і ліва ноги вкрилися зашкарубілою кров'ю. Коли я торкаюсь їх

руками, біль ще сильніший. Біль, як у зубах: тривалий, тягне за душу. В ушах дзвін, голова обважніла. Невіразно розумію я, що поранений в обидві ноги. Що ж це таке? Чому мене не підняли? Невже турки розбили нас? Я починаю пригадувати, що зі мною сталося, спочатку невиразно, потім ясніше, і приходжу до висновку, що ми зовсім не розбиті. Бо я упав (цього, проте, я не пам'ятаю, але пам'ятаю, як усі побігли вперед, а я не міг бігти, і у мене залишилось тільки щось синє перед очима) — і упав на галявинці, на верху горба. На цю галявинку нам показував наш маленький батальйонний. „Хлопці, ми будемо там!“ — закричав він нам своїм дзвінким голосом. І ми були там: значить, ми не розбиті... Чому ж мене не забрали? Адже тут на галявині відкрите місце, все видно. Адже напевно не я сам лежу тут. Вони стріляли так часто. Треба повернути голову й подивитись. Тепер це зробити зручніше, бо ще тоді, коли я, опам'ятавшись, бачив травинку й мурашку, що лізла сторч головою, я, намагаючись підвестись, упав не так, як лежав попереду, а повернувся на спину. От через те мені й видно ці зорі.

Я підводжусь і сідаю. Це зробити трудно, коли обидві ноги перебиті. Кілька разів доводиться впадати в розпач; зрештою, з слізьми на очах від болю, я сідаю.

Надо мною — шматок чорносинього неба, на якому горить велика зірка й кілька маленьких, навколо щось темне, високе. Це — кущі. Я в кущах: мене не знайшли!

Я відчуваю, як ворухиться коріння волосся на моїй голові.

Однак, як це я опинився в кущах, коли вони застрілили мене на галявинці? Мабуть, поранений, я переліз сюди, не пам'ятаючи себе від болю. Дивно тільки, що тепер я не можу поворухитись, а тоді зміг долізти

до цих кущів. А може, у мене тоді була тільки одна рана, і друга куля доконала мене вже тут.

Бліді рожевуваті плями заворушились навколо мене. Велика зірка збілділа, кілька маленьких зникли. Це сходить місяць. Як хороше тепер дома!..

Якісь дивні звуки доходять до мене... Начебто хтось стогне. Так, це — стогін. Чи лежить біля мене хтось такий же забутий, з перебитими ногами або з кулею в животі? Ні, стогін так близько, а біля мене, здається, нікого немає... Боже мій, та це ж — я сам. Тихий, жалісний стогін; невже мені справді так боляче? Мабуть. Тільки я не розумію цього болю, бо у мене в голові туман, свинець. Краще лягти знову і заснути, спати, спати... Тільки чи прокинувся я колинебудь? Та дарма.

В ту хвилину, коли я збираюсь лягти, широка бліда смуга місячного світла ясно осяює те місце, де я лежу, і я бачу щось темне й велике, що лежить кроків на п'ять від мене. Де-не-де на ньому видні бліки від місячного світла. Це гудзики або амуніція. Це — труп або ранений.

Дарма, я ляжу...

Ні, не може бути. Наші не пішли. Вони тут, вони вибили турків і залишились на цій позиції. Чому ж не чути ані гомону, ані тріску багаття? Та це я від слабості нічого не чую. Вони, напевне, тут.

— Поможіть!.. Поможіть!

Дикий, божевільний, хриплий зойк виривається з моїх грудей, і немає на нього відповіді. Голосно лунає він у нічному повітрі. Все мовчить. Тільки цвіркуни цвірчать, як і попереду, невгамовно. Місяць жалібно дивиться на мене круглим лицем.

Якби *в.н* був поранений, він би опритомнів від такого крику. Це труп. Наш чи турок? Ах, боже мій! Наче не однаково?.. І сон спускається на мої запалені очі.

Я лежу з заплющеними очима, хоч уже давно прокинувся. Мені не хочеться розплющувати очі, бо я відчуваю крізь закриті повіки сонячне світло: коли я відкрию очі, то воно різатиме в них. Та й краще не ворухитись... Вчора (здається, це було вчора?) мене поранили; минула доба, мине друга, я помру. Дарма. Краще не ворухитись. Хай тіло буде нерухоме. Як було б добре спинити й роботу мозку! Але її нічим не затримаєш. Думки, спогади тиснуться в голову. А втім, все це не надовго, скоро кінець. Тільки в газетах залишиться кілька рядків, що, мовляв, втратили наші незначні: поранено стільки то; убито рядового з вільновступників Іванова. Ні, і прізвища не напишуть; просто скажуть: убитий один. Один рядовий, як те одне собачення.

Ціла картина ядро спалахує в моїй уяві. Це було давно; а втім, все, все моє життя, *те* життя, коли я не лежав ще тут з перебитими ногами, було так давно... Я йшов вулицею, купка людей спинила мене. Натопт стояв і мовчки дивився на щось біленьке, скривавлене, що жалібно скиглило. Це був маленький гарненький собачка: вагон конки переїхав його. Він помирав, от як я тепер. Якийсь двірник розштовхав натопт, взяв собачку за шию і поніс. Натопт розійшовся.

Чи понесе мене хтонебудь? Ні, лежи і вмирай. А яке хороше життя!.. Того дня (коли трапилось нещастя з собачкою) я був щасливий. Я йшов у якомусь сп'янінні, та й було від чого. Ви, спогади, не мучте мене, облиште мене! Минуле щастя, теперішні муки... хай би залишились самі муки, хай не мучать мене спогади, які мимоволі примушують порівнювати. Ах, туга, туга! Ти гірша за рани.

Проте, стає жарко. Сонце пече. Я розплющую очі, бачу ті самі кущі, те саме небо, тільки в денному

освітленні. А ось і мій сусід. Так, це — турок, труп. Який величезний! Я пізнаю його, це той самий...

Передо мною лежить убитий мною чоловік. За що я його убив?

Він лежить тут мертвий, закривавлений. Навіщо доля пригнала його сюди? Хто він? Може, і у нього, як у мене, є стара мати. Довго вона буде вечорами сидіти коло дверей своєї убогої мазанки та поглядати на далеку північ: чи не йде її ненаглядний син, її робітник і кормилець?..

А я? І я також... Я б навіть помінявся з ним. Який він щасливий: він не чує нічого, не відчуває ані болю від ран, ані смертельної туги, ані спраги... Багнет зайшов йому прямо в серце... Он на мундирі велика чорна дірка; навколо неї кров. *Це зробив я.*

Я не хотів цього. Я не хотів зла нікому, коли йшов битись. Думка про те, що й мені доведеться убивати людей, якось тікала від мене. Я уявляв собі тільки, як я підставлятиму *свої* груди під кулі. І я пішов і підставив.

Ну і що ж? Дурню, дурню! А цей нещасний фелак (на ньому єгипетський мундир) — він винний ще менше. Перше ніж їх посадили, як оселдців у бочку, на пароплав і повезли на Константинополь, він і не чув ні про Росію, ні про Болгарію. Йому звеліли йти, він і пішов. Якби він не пішов, його б стали бити палками, а то, може, якийсь паша загнав би в нього кулю з револьвера. Він ішов довгим, тяжким походом від Стамбула до Рущука. Ми напали, він оборонявся. Але побачивши, що ми страшні люди, які не боялися його патентованої англійської гвинтівки Пібоді й Мартіні, все ліземо та ліземо вперед, він нажахався. Коли він хотів піти геть, якийсь маленький чоловічок, якого він міг би вбити одним ударом свого чорного кулака, підскочив і встромив йому багнет у серце.

Чим же він винний?

І чим винний я, хоч я й убив його? Чим я винний? За що мене мучить спрага? Спрага! Хто знає, що значить це слово! Навіть тоді, коли ми йшли по Румунії, роблячи в жахливу сорокградусну спеку переходи по п'ятдесят верст, тоді я не почував того, що відчуваю тепер. Ах, якби хтонебудь прийшов!

Боже мій! Та у нього в цій величезній фляжці напевне є вода! Алеж треба добратися до нього. Чого це коштуватиме! Дарма, доберусь.

Я повзу. Ноги волочаться, ослаблі руки ледве рухають непорушне тіло. До трупа сажнів зо два, але для мене це більше — не більше, а гірше — ніж десятки верст. Все таки треба лізти. Горло горить, пече, як вогнем. Та й помреш без води швидше. Все таки, може...

І я повзу. Ноги чіпляються за землю, і кожен рух викликає нестерпний біль. Я кричу, кричу з зойком, а все таки повзу. Нарешті ось і він. От фляжка... в ній є вода — і як багато! Здається, більше півфляжки. О! води мені стане надовго... до самої смерті!

Ти врятуєш мене, моя жертво!.. Я почав одв'язувати фляжку, спершись на один лікоть, і раптом, втративши рівновагу, впав лицем на груди свого рятівника. Від нього вже було чути сильний трупний дух.

* * *

Я напився. Вода була тепла, але не зіпсована, і було її багато. Я проживу ще кілька днів. Пригадується, в „Фізіології щоденного життя“ сказано, що без їжі людина може прожити більше як тиждень, аби була вода. Так, там ще розказано історію самогубця, що заморив себе голодом. Він жив дуже довго через те, що пив.

Ну і що ж? Якщо я й проживу ще днів п'ять-шість, що буде з цього? Наші пішли, болгари розбіглись. Шляху близько немає. Однаково — вмирати. Тільки

замість триденної агонії я зробив собі тижневу. Чи не краще кінчити? Близько мого сусіда лежить його рушниця, чудовий англійський виріб. Досить тільки протягти руку; потім — одна мить, і кінець. Патрони валяються тут же, купою. Він не встиг випустити всіх.

Так кінчати чи — ждати? Чого? Порятунку? Смерті? Ждати, поки прийдуть турки і почнуть здирати шкуру з моїх поранених ніг? Краще вже самому...

Ні, не треба занепадати духом; буду боротися до кінця, до останніх сил. Адже коли мене знайдуть, я врятований. Може, кістки не зачеплені; мене вилікують. Я побачу вітчизну, матір, Машу...

Господи, не дай їм узнати всю правду! Хай думають, що я вбитий відразу. Що буде з ними, коли вони дізнаються, що я мучився два, три, чотири дні!

Голова крутиться; моя подорож до сусіда мене цілком змучила. А тут ще цей жахливий дух. Як він почорнів... що буде з ним завтра або позавтра? І тепер я лежу тут тільки тому, що немає сили відлізти. Відпочину й поповзу на старе місце; до річ, вітер дує звідти і відноситиме від мене сморід.

Я лежу в цілковитому знесиллі. Сонце пече мені обличчя й руки. Накритись нічим. Хоч би ніч швидше; це, здається, буде друга.

Думки плутаються, і я забуваюсь.

* *

Я спав довго, бо коли прокинувся, була вже ніч. Все як і раніш: рани болять, сусід лежить, такий же величезний і нерухомий.

Я не можу не думати про нього. Невже я кинув усе миле, дороге, ішов сюди тисячоверстовим походом, голодав, холодав, мучився від спеки; неville, зрештою, я лежу тепер у цих муках тільки ради того, щоб цей

бідолаха перестав жити? А хіба ж я зробив щось корисне для воєнної мети, крім цього вбивства?

Вбивство, вбивця... І хто ж? Я!

Коли я затіяв іти битись, мати й Маша не розраювали мене, хоч і плакали надо мною. Засліплений ідеєю, я не бачив цих сліз. Я не розумів (тепер я зрозумів), що я робив з близькими мені істотами.

Та чи згадувати? Минулого не вернеш.

А яке дивне ставлення до мого вчинку з'явилося у багатьох знайомих! „От, юродивий! Лізе, сам не знає чого!“ Як могли вони казати це? Як в'яжуться такі слова з *їхніми* уявами про героїство, любов до вітчизни та інші такі речі? Адже в *їхніх* очах я репрезентував всі ці доблесті. А проте я — „юродивий“.

І ось я іду до Кишинева; на мене нав'ючують ранець і всякі воєнні причандали. І я іду разом з тисячами, з яких хіба кілька набереться таких, що йдуть, як і я, охоче. Решта залишилися б дома, коли б їм дозволили. Одначе вони ідуть так само, як і ми, „свідомі“, проходять тисячі верст і б'ються так само, як і ми, або навіть краще. Вони виконують свої обов'язки, не зважаючи на те, що зараз же кинули б і пішли геть — тільки б дозволили.

Війнуло різким ранішнім вітерцем. Кущі заворушились, пурхнула напівсонна пташка. Зірки померкли. Темносинє небо посіріло, взялося ніжними баранцями; сіра півтемрява підіймалася з землі.

Находив третій день мого... Як це назвати? Життя? Агонія?

Третій... Скільки їх ще залишилось? У всякому разі, небагато...

Я дуже ослаб і, здається, навіть не зможу відсунутись від трупа. Скоро ми порівняємося з ним і не будемо неприємні один одному.

Треба напитись. Питиму тричі на день; вранці, в обід і ввечері.

* * *

Сонце зійшло. Його величезний диск, увесь перетятий і поділений чорними гілками кущів, червоний, як кров. Сьогодні буде, здається, жарко. Мій сусідо, що буде з тобою? Ти й тепер жахливий.

Так, він був жахливий. Його волосся почало випадати. Його шкура, чорна з роду, зблідла й пожовкла: роздутое обличчя натягло її до того, що вона лопнула за вухом. Там ворушилась черва. Ноги, затягнуті в штиблети, роздулись, і між гапליками штиблет вилізли величезні пухирі. І весь він роздувся горою. Що зробить з ним сонце сьогодні?

Лежати так близько до нього нестерпно. Я мушу відлізти хоч би що. Але чи зможу я? Я ще можу підвести руку, відкрити фляжку, напитись; але пересунути своє важке непорушне тіло? Проте рухатимусь хоч потроху, хоч на півкроку за годину.

Увесь ранок минає у мене в цьому пересуванні. Біль сильний, але що він мені тепер? Я вже не пам'ятаю, не можу уявити собі почуттів здорової людини. Я навіть немовби звик до болю. В цей ранок я відповз таки сажнів на два і опинився на попередньому місці. Але я недовго користався свіжим повітрям, коли тільки може бути свіже повітря в шести кроках від гниючого трупа. Вітер повертається і знову наносить на мене сморід до того сильний, що мене нудить. Пустий шлунок болісно і конвульсійно стискується; все нутро перевертається. А вонюче, заражене повітря так і пливе на мене.

Я впадаю в розпач і плачу...

* * *

Зовсім розбитий, задурманений, я лежав майже непритомний. Раптом... Та чи не омана це розладнаної уяви? Мені здається, що ні. Так, це — гомін. Кінський

тупіт, людський гомін. Я мало не закричав, але стримався. А що, як це турки? Що тоді? До цієї муки додасться ще друга, жахливіша, від якої волосся дибом стає, навіть коли про неї читаєш у газетах. Здеруть шкуру, підсмажуть поранені ноги... Добре, коли ще тільки це; та вони ж винахідливі. Невже краще кінчити життя в їхніх руках, ніж умерти тут? А якщо це — наші? О, кляті кущі! Навіщо ви поросли навколо мене таким густим тином? Нічого я не бачу крізь них; тільки в одному місці начебто віконце між гілками відкриває мені вид у далечінь, у лощовину. Там, здається, є струмочок, з якого ми пили перед боєм. Так, он і величезна пісковцева плита, покладена через струмок наче місток. Вони напевне поїдуть через неї. Гомін стихає. Я не можу почути мови, якою вони говорять: у мене й слух ослаб. Господи! Якщо це наші... Я гукну їм; вони почують мене і від струмка. Це краще, ніж ризкувати потрапити в лапи башибузукам. Що ж вони так довго не їдуть? Нетерпіння мучить мене; я не помічаю навіть і духу від трупа; хоч він ані трохи не зменшився.

І раптом на переході через струмок з'являються козаки! Сині мундири, червоні лампаси, списи. Їх ціла півсотня. Попереду, на чудовому коні, чорнобородий офіцер. Тількищо півсотня перебралась через струмок, він повернувся на сідлі всім тілом назад і закричав:

— Р - и - ссю ма - арш!

— Стійте, стійте, бога ради! Поможіть, допоможіть, братці, — кричу я; але тупіт здорових коней, стукіт шабель і голосний козацький гомін сильніші ніж моє хрипіння — і мене не чують!

О, прокляття! Я в знеможі падаю лицем до землі і починаю ридати. З перекинутої мною фляжки тече вода: моє життя, мій порятунок, моє відстрочення смерті. Але я помічаю це вже тоді, коли води залишилось не більше півсклянки, а решта пішла в спраглу, суху землю.

Чи можу я пригадати те задубіння, що взяло мене після цього жахливого випадку? Я лежав нерухомо, з напівзаплющеними очима. Вітер раз-у-раз повертався і то дув на мене свіжим чистим повітрям, то знову обдавав мене смородом. Сусід у цей день став страшнішим усякого опису. Раз, коли я розплющив очі, щоб поглянути на нього, я вжахнувся. Обличчя у нього вже не було. Воно зсунулося з кісток. Страшна костяна посмішка, вічна посмішка, здалась мені такою відразною, такою жахливою, як ніколи, хоч мені траплялось не раз тримати черепи в руках і препарувати цілі голови. Цей кістяк у мундирі з ясними гудзиками примусив мене здригнутись. „Це війна,— подумав я:— от її зображення“.

А сонце пече й палить як і раніше. Руки й обличчя у мене вже давно обпалені. Решту води я випив усю. Спрага мучила так сильно, що, вирішивши випити маленький ковток, я за один раз проковтнув усе. Ах, чому я не гукнув козакам, коли вони були так близько від мене! Якби навіть це були й турки, все таки краще. Ну, мордували б годину, дві, а тут я й не знаю ще, скільки часу доведеться валятися тут і страждати. Мати моя, дорога моя! Вирвеш ти свої сиві коси, ударишся головою об стіну, проклянеш той день, коли породила мене, весь світ проклянеш, що вигдавав на страждання людям війну!

Але ви з Машею, мабуть, і не почувєте про мої муки. Прощай, мати, прощай, моя наречена, моя любов! Ах, як тяжко, гірко! Під серце підпирає щось...

Знову цей біленький собачка! Двірник не пожалів його, стукнув головою об стіну і кинув у яму, куди кидають сміття і ллють помиї. Але він був живий. І мучився ще цілий день. А я нещасніший за нього, бо мучусь цілі три дні. Завтра—четвертий, потім п'ятий, шостий... Смерте, де ти? Іди, іди! Візьми мене! Але смерть не приходить і не бере мене. І я

лежу під цим страшним сонцем, і немає у мене ковтка води, щоб відсвіжити запалене горло, і труп заражає мене. Він зовсім розплився. Міріади черви падають із нього. Як вона копишиться! Коли він буде з'їдений, і від нього залишаться самі кістки й мундир, тоді — моя черга. І я буду такий самий.

Минає день, минає ніч. Усе те саме. Наступає ранок. Усе те саме. Минає ще день...

Кущіворушаються і шелестять, немов тихорозмовляють. „Ось ти помреш, помреш, помреш!“ — шепочуть вони. „Не побачиш, не побачиш, не побачиш!“ — відповідають кущі з другого боку.

— Та тут їх і не побачиш! — голосно лунає біля мене.

Я здригаюся і відразу опритомнію. З кущів дивляться на мене добрі блакитні очі Яковлева, нашого єфрейтора.

— Лопати! — кричить він. — Тут іще двоє, наш та їхній.

„Не треба лопат, не треба закопувати мене, я живий!“ — хочу я закричати, але тільки нечутний стогін виходить із спраглих губ.

— Господи! Та немовби він живий. Пане Іванов! Хлопці! Скоріше сюди, наш пан живий! Та доктора клич.

Через півхвилини мені ллють у рот воду, горілку і ще щось. Потім усе зникає.

Мірно похитуючись, рухаються носилки. Цей мірний рух заколисує мене. Я то прокинувся, то знов забудусь. Перев'язані рани не болять; якимсь невиразно відрадне почуття розлите в усьому тілі...

— Сті - і - ій! Спуска - а - й! Санітари, четверта зміна, марш! За носилки! Берись, підійма - ай!

Це командує Петро Іванович, наш лазаретний офіцер, висока, худа і дуже добра людина. Він такий високій, що, повернувши очі в його бік, я раз - у - раз бачу його голову, з рідкою довгою бородою, і плечі, хоч носилки несуть на плечах чотири високі солдати.

— Петре Івановичу! — шепочу я.

— Що, голубчику?

Петро Іванович нахиляється надо мною.

— Петре Івановичу, що вам сказав доктор? Скоро я помру?

— Що ви, Іванов, киньте! Не помрете ви. Адже у вас всі кістки цілі. От щасливий. Ні кістки, ні артерії. Та як ви вижили ці три з половиною доби? Що ви їли?

— Нічого.

— А пили?

— У турка взяв фляжку. Петре Івановичу, я не можу говорити тепер. Потім...

— Ну, бог з вами, голубчику, спить собі.

Знову сон, забуття...

* * *

Я опритомнів у дивізійному лазареті. Надо мною стоять доктори, сестри-жалібниці, і, окрім них, я бачу ще знайоме обличчя славетного петербурзького професора, що схилився над моїми ногами. Його руки в крові. Він порається коло моїх ніг недовго і звертається до мене:

— Ну, щасливий ваш бог, молодий чоловіче! Живі будете. Одну ніжку ми від вас узяли; та це ж — дрібниця. Можете ви говорити?

Я можу говорити і розповідаю їм усе, що тут написане.

1887

П О Д І Я

I

ЯК ТРАПИЛОСЯ, що я, мало не два роки ні про що не думавши, почала думати — не можу зрозуміти. Не міг же, справді, наштовхнути мене на ці думки той пан? Бо ці пани так часто трапляються, що я вже звикла до їхніх проповідей.

Так, майже кожен із них, крім цілком звиклих або дуже розумних, неодмінно закидає слово про ці непотрібні ні йому, ні навіть мені речі. Спершу питає, як мене звати, скільки мені років, потім, здебільшого з досить сумним виглядом, почне говорити про те, що „чи не можна якось піти від такого життя?“ Спочатку мене мучили такі розпити, але тепер я звикла. Багато до чого звикаєш.

Але от уже два тижні, кожного разу, коли я невесела, себто, не п'яна (бо хіба є для мене можливість веселитись, коли я не п'яна?) і коли я залишаюсь зовсім сама, я починаю думати. І не хотіла б, та не можу: не відв'язуються ці тяжкі думи; один засіб забути — піти кудись, де багато народу, де пиячать, бешкетують. Я починаю також пити і бешкетувати, думки плутаються, нічого не пам'ятаєш... Тоді — легше. Чому

перше цього не було, з самого того дня, коли я махнула рукою на все? Більше як два роки я живу тут, у цій поганій кімнаті, весь час проводжу однаково, так само буваю в різних Ельдорадо та Пале-де-Крісталь, і весь час, якщо й не було весело, то хоч не думалось про те, що невесело; а тепер от — зовсім, зовсім інше.

Як це нудно й по-дурному! Адже однаково не виберусь нікуди, не виберусь просто тому, що сама не захочу. В життя це я втяглася, шлях свій знаю. От і в „Стрекозі“ (яку приносить мені один знайомий досить часто і вже неодмінно, коли в ній з'являється щось „пікантне“), і в „Стрекозі“ я бачила малюнок: посередині маленька, гарненька дівчинка з лялькою, а біля неї два ряди фігур. Вгору від дівчинки йдуть: маленька гімназистка або пансіонерка, потім скромна молода дівчина, мати родини, і, зрештою, бабуса, поважна така; а в другий бік, вниз — дівчинка з коробком із крамниці, потім я, я і ще я. Перша я — от як тепер; друга — вулицю мітлою мете, а третя — та вже зовсім огидна, мерзотна баба. Та тільки вже я не доведу себе до цього. Ще два-три роки, якщо витерплю таке життя, а потім до Катеринівки. На це мене стане, не злякаюсь.

Який дивний, одначе, цей художник! Чому так таки неодмінно, коли пансіонерка або гімназистка, так уже й скромна дівчина, поважна мати й бабуса? А я ж? Дяка богам, адже і я можу блиснути десь на Невському французькою або німецькою мовою! І малювати квіти, я думаю, ще не забула, і „Calipso ne pouvait se consoler du départ d'Ulysse“¹ пам'ятаю. І Пушкіна пам'ятаю, і Лермонтова, і все, все: і іспити, і той фатальний, жахливий час, коли я залишилась дуροю, набитою дурою, сама у добрих родичів, які запевняли, що вони

¹ Каліпсо не могла втішитись після від'їзду Улісса.

„дали притулок сироті“, і палкі вульгарні розмови того ферта, і як я здуру зраділа, і всю брехню і бруд там, у „чистому товаристві“, звідки я потрапила сюди, де тепер задурманююсь горілкою... Так, тепер я стала пити навіть і горілку. *Horreur!*¹ — гукнула б кузина Ольга Миколаївна.

Та й справді таки, хіба не *horreur*? Але чи винна я сама в цій справі? Якби мені, сімнадцятирічній дівчині, яка з восьми років сиділа в чотирьох стінах і бачила тільки таких самих дівчаток, як і я сама, та ще різних маманів, трапився не такий, як той, із зачіскою *à la Caroule*, любий мій друг, а інша, хороша людина, — то, може, тоді було б і не те...

Дурна думка! Хіба є вони, хороші люди, хіба я їх бачила і після, і до моєї катастрофи? Чи повинна я думати, що є хороші люди, коли з десятків, яких я знаю, нема ні одного, якого я могла б не ненавидіти. І чи можу я вірити, що вони є, коли тут і чоловіки від молодих жінок, і діти (майже діти — чотирнадцяти-п'ятнадцяти років) із „хороших родин“, і старі, лисі, паралічні, віджилі?

І, зрештою, чи можу я не ненавидіти, не зневажати, хоч я сама — зневажувана й гидка істота, коли я бачу серед них таких людей, як один молодий німчик, з витрусним на руці, вище локтя, вензелем? Він сам пояснив мені, що це — ім'я його нареченої. „*Jetzt aber bist du meine Liebe, allerliebste Liebchen*“², сказав він, дивлячись на мене масляними очима, і ще прочитав віршики Гейне. І навіть бундючно пояснив мені, що Гейне — великий німецький поет, але що у них, у німців, є ще більші поети, Гете і Шіллер, і що тільки у геніального німецького народу можуть народжуватись такі поети.

¹ Жах.

² Тепер же ти моя люба, найулюбленіша любовька.

Як мені хотілось вчепитися в його паскудну, вродливу білоброву пику. Але замість того я заразом випила склянку портвейна, яким він мене частував, і забула все.

* * *

Навіщо мені думати про своє майбутнє, коли я й так знаю його дуже добре? Навіщо мені думати і про минуле, коли там немає нічого, що могло б замінити моє теперішнє життя? Так, це правда. Якби мені запропонували сьогодні ж повернутися туди, у доладно-прекрасну обстанову, до людей з вишуканими проділями, шиньйонами та фразами, я не повернулася б, а залишилася б помирати на своєму посту...

Так, і у мене свій пост! І я теж потрібна, необхідна. Недавно приходив до мене один юнак, дуже балакучий, і цілу сторінку прочитав мені напам'ять із якоїсь книжки.— „Це наш філософ, наш російський філософ“,— казав він. Філософ казав щось дуже туманне і для мене похвальне; на манір того, що ми — „клапани для суспільних страстей“... І слова гидкі, і філософ, мабуть, паскудний, а гірший від усього був цей хлопчисько, що повторював ці „клапани“.

А втім, недавно й мені прийшла в голову та сама думка. Я була у мирового судді, який присудив мене до п'ятнадцяти карбованців штрафу за непристойне поведження в громадському місці.

В ту саму хвилину, коли він читав вирок, при чому всі встали, я подумала ось що: за віщо вся ця публіка так зневажливо дивиться на мене? Хай я виконую брудне, огидне діло, займаю наймерзеннішу посаду; алеж це — посада! Цей суддя так само займає посаду. І я гадаю, що ми обидва...

Я нічого не думаю, я відчуваю, що п'ю, що нічого не пам'ятаю й плутаюсь. У моїй голові все перемішалось: і та погана зала, де я сьогодні ввечері без-

соромно танцюватиму, і Литовський замок, і ця погана кімната, в якій можна жити тільки п'яною. У висках моїх стукає, в ушах дзвін, у голові все кудись скаче і мчить, і я сама мчу кудись. Мені хочеться зупинитись, затриматись за щось, хоч за соломинку, але у мене немає й соломинки.

Брешу я, є вона у мене! І навіть не соломинка, а може щось певніше; але я сама до того опустилась, що не хочу протягти руку, щоб схопитись за підпору.

Здається, це трапилось наприкінці серпня. Пам'ятаю, тоді був такий хороший осінній вечір. Я гуляла в Літньому саду й там зазнайомилася з цією „підпорою“. Ця людина не являла собою нічого особливого, крім хіба якоїсь добродушної балакучості. Він розповів мені мало не про всі свої справи і знайомих. Йому було двадцять п'ять років, звали його Іваном Івановичем. Він був ні поганий, ні вродливий. Він базікав зі мною, як з якимнебудь знайомим, розповідав навіть анекдоти про свого начальника і пояснив мені, хто у них у департаменті на виду.

Він пішов, і я забула про нього. Через місяць він, одначе, з'явився. І з'явився похмурий, сумний, схудлий. Коли він увійшов, я навіть трохи злякалась незнайомого похмуреного обличчя.

— Ви мене пам'ятаєте?

Тієї хвилини я згадала його і сказала, що пам'ятаю. Він почервонів.

— Я тому думав, що ви не пам'ятаєте, аджеж багато...

Розмова урвалася. Ми сиділи на дивані; я в одному кутку, він у другому, наче вперше виїхав з візитами, прямий, витягнутий, навіть циліндр у руках держав. Сиділи ми досить довго; зрештою він підвівся й уклонився.

— Так до побачення, Надія Миколаївна,— вимовив він, зітхаючи.

— Як ви дізнались про мое ім'я? — гукнула я, спалахнувши. Мое ходяче ім'я було не Надія Миколаївна, а Євгенія.

Я крикнула на Івана Івановича так сердито, що він навіть злякався.

— Адже я нічого поганого, Надія Миколаївна... Я ні одній людині... А я знайомий з Петром Васильовичем, участковим, так він мені розповів про вас усе, як було. Я хотів сказати вам: Євгенія, та язик не послунався, і я ваше справжнє ім'я вимовив.

— Та ви скажіть, чого ви прийшли до мене?

Він мовчав і сумно дивився мені в очі.

— Чого? — казала я далі, все запалюючись. — Який інтерес я маю для вас? Ні, ви краще не ходіть до мене; знайомства я з вами вести не буду, бо у мене немає знайомих. Я знаю, чого ви прийшли до мене! Вас зацікавило оповідання цього поліцая. Ви подумали: от диво — освічена дівчина в яке життя потрапила... Ви надумали рятувати мене? Гетьте від мене, мені нічого не треба! Залиште мене краще здихати саму, ніж...

Тут я поглянула на його обличчя — і зупинилась. Я бачила, що була його кожним словом. Він не говорив нічого, але самий вид його примусив мене замовкнути.

— До побачення, Надія Миколаївна,— сказав він. — Дуже жалкую, що засмутив вас. І себе теж. До побачення!

Він простяг мені руку (я не могла не дати йому своєї) і вийшов повільною ходою. Я чула, як він ішов униз сходами, і бачила у вікно, як він, зігнувши шию, перейшов через двір якоюсь повільною й хиткою ходою. Коло воріт він оглянувся, подивився на мої вікна і зник.

І от ця людина може бути моєю „підпорою“. Досить мені тільки словом похопитися, і я стану законною

дружиною! Законною дружиною бідної, але благородної людини, і навіть стану бідною, але благородною матір'ю, якщо тільки господь у гніві своєму ще дасть мені дитину.

II

Сьогодні Овсій Овсійович казав мені:

— Ви послухайте мене, Іван Іванович, що я вам, старий, скажу. Ви, батеньку, погано поводити себе стали: дивіться, як би до начальства не дійшло.

Він ще довго говорив (стараючись говорити про саму суть справи натяками) про службу, пошану до чинів, про нашого генерала, про мене, і, зрештою, почав добиратись до мого лиха. Ми сиділи в трактирі, куди Надія Миколаївна часто заходить із своїми знайомими.

Овсій Овсійович все давно помітив і давно вже витяг од мене багато подробиць. Не міг я стримати дурного язика, розбазікав усе, а до того ще трохи не розплакався.

Овсій Овсійович розсердився.

— Ах ви бабій, бабій ви чутливий! Молодий чоловік, хороший чиновник, ради погані яку історію розвів! Та плюньте ви на неї! Та яке вам до неї діло? Добре, якби дівчина пристойна, а то, з дозволу сказати...

Овсій Овсійович навіть плюнув.

Після цього випадку він часто повертався до предмету своїх скорбот (Овсій Овсійович щиро засмучується через мене), але вже не лаявся, бо помітив, що це мені неприємно. А втім, він міг стримувати себе недовго, і хоч спочатку старався закидати здалека, але, кінець-кінцем, завжди доходив одного висновку, що треба кинути, „наплювати“ і таке інше.

Я й сам співчуваю, правду кажучи, тому, що він твердить мені щодня. Скільки разів і я думав теж, що треба кинути й наплювати! Так, скільки разів! І стільки ж разів, після таких думок, виходив із дому, і ноги

несли мене на ту вулицю... І ось вона іде, нарум'янена, з насурмленими бровами, в бархатній шубці й чепурній котиковій шапочці — просто на мене, і я звертаю на другий бік, щоб вона не помітила моїх переслідувань. Вона доходить до рогу й повертає назад, зухвало і згорда дивлячись на прохожих і часом забалакує з ними; я слідкую за нею з другого боку вулиці, стараюсь не спускати її з очей, і безнадійно дивлюсь на її маленьку фігурку, поки якийсь... мерзотник не підійде до неї, не заговорить. Вона відповідає йому, вона повертається і йде з ним... і я за ними. Якби на шляху були настромлені гострі цвяхи, мені не було б болючіше. Я йду, не чуючи нічого і не бачачи нічого, крім двох фігур...

Я не дивлюсь собі під ноги і навколо себе і йду, витріщивши очі, натикаючись на прохожих, дістаючи зауваження, лайки й стусани. Одного разу я перекинув дитину...

Вони повертають праворуч і ліворуч, заходять у фіртку; спочатку вона, потім він: майже завжди з якоїсь дивної чемності він уступає їй дорогу. Потім і я вхожу. Насупроти двох вікон, добре мені знайомих, стоїть сарай із сінником; на сінник веде легка залізна драбинка, що кінчається помостом без бильців. І сиджу я на цьому помості і дивлюсь на спущені білі завіски...

Сьогодні я теж стояв на своєму дивному посту, хоч надворі чималий мороз. Змерз я страшенно, ніг не чув під собою, а проте стояв. Пара йшла від мого обличчя, вуси й борода обмерзли, ноги почали дубіти. По двору ходили люди, але не помічали мене і, голосно розмовляючи, проходили мимо. З вулиці долітала п'яна пісня (весела ця вулиця!), якась лайка, стукіт скребачок об панель, яку чистили двірники. Всі ці звуки шуміли в моїх ушах, але я не звертав на них уваги, як і на мороз, що пік мені обличчя, і на змерзлі ноги.

Все це: і звуки і ноги, і мороз, було неначе далеко, далеко від мене. Ноги нили сильно, але всередині мене щось нило ще дужче. У мене немає сили піти до неї. Чи знає вона, що є людина, яка б за щастя вважала сидіти з нею в одній кімнаті і, не торкаючись навіть руки її, тільки дивитись їй у вічі? Що є людина, яка кине́ться в огонь, коли це допоможе їй вийти з пекла, якби вона захотіла вийти? Але вона не хоче... І я досі не знаю, чому вона не хоче. Адже я не можу повірити, що вона попсована до мозку кісток; не можу я повірити цьому, бо знаю, що це не так, бо знаю її, бо люблю — люблю її...

* * *

Лакей підійшов до Івана Івановича, що поклав лікті на стіл, і на лікті — лице, і часом здригався, і став ворошити його за плече.

— Пане Нікітин! Так не можна... При всіх... Хазаяїн лаятиме. Пане Нікітін! Тут не можна, щоб отаким маніром. Звольтесь устати!

Іван Іванович підвів голову і подивився на служника. Він зовсім не був п'яний, і служник зрозумів це, як тільки побачив його смутне обличчя.

— Це, Семене, нічого. Це так. Ти от дай мені графінчик очищеної.

— З чим зволите?

— З чим? З чаркою. І більше, щоб не графінчик, а графін. От тобі, маєш за все і ще візьми два двогривеники. Через годину вирядиш мене додому візником. Адже ти знаєш, де я живу?

— Знаю-с... Тільки, пане, як це воно?..

Він, очевидно, вагався: такий випадок трапився йому вперше за весь час його багаторічної практики.

— Ні, стривай, я краще сам.

Іван Іванович вийшов у передпокій, одягся і, вийшовши на вулицю, завернув у крамницю, на низькому

вікні якої яскраво вилискували освітлені газом різнокольорові ярлики пляшок, акуратно і з смаком укладених на підстилку з моху. Через хвилину він вийшов, несучи в руках дві пляшки, дійшов до своєї квартири, що наймав у мебльованих кімнатах Цукерберг, і замкнув за собою двері на ключ.

III

Я знов забулась і знову прокинулась. Три тижні щоденного сновигання! Як я тільки виношу це! Сьогодні у мене болить голова, кістки, все тіло. Туга, нудьга, безцільні й болісні розумування! Хоч би прийшов хтось.

* * *

Немов у відповідь на її думку, в передпокої задзвонів дзвоник. „Дома Євгенія?“ — „Дома, заходьте,“ — відповів голос куховарки. Нерівні, квапливі кроки простукали по коридору, двері зразу розчинились, і в них з'явився Іван Іванович.

Він зовсім не був схожий на ту несміливу й соромливу людину, що приходила сюди ж два місяці тому. Капелюш на-бакир, кольоровий галстук, упевнений, зухвалий погляд. І при тому хитка хода й сильний горілчаний дух.

Надія Миколаївна скочила з місця.

— Здрастуй! — почав він: — я до тебе прийшов.

І він сів на стілець коло дверей, не скинувши капелюша й вивернувшись. Вона мовчала, мовчав і він. Якби він не був п'яний, вона знайшла б що сказати, але тепер вона розгубилась. Поки вона думала, що їй робити, він знову заговорив.

— Н-да! От я й прийшов... Маю прраво! — раптом скажено закричав він і випростався на весь зріст.

Капелюш упав з його голови, чорне волосся в без-

ладді падало на лице, очі блищали. Вся фігура його виявляла таку шаленість, що Надія Миколаївна перелякалась на хвилину.

Вона спробувала говорити з ним ласкаво.

— Слухайте, Іван Іванович, я дуже буду рада вашому приходові, тільки йдіть зараз додому. Ви випили зайве. Будьте такі ласкаві, голубчику, ідіть додому. Приходьте, коли будете здорові.

— Злякалась! — пробурмотів наче про себе Іван Іванович, знову сідаючи на стілець. — Присмиріла? Та за що ти мене женеш? — знову розпачливо заголосив він. — За що? Адже пити от я через тебе почав, адже тверезий був! Чим ти тягнеш мене до себе, скажи ти мені?

Він плакав. П'яні сльози душили його, текли по обличчю і потрапляли в рот, скривлений риданнями. Він ледве міг говорити.

— Адже інша за щастя мала б здихатися цього пекла. Працював би я як віл. Жила б ти безтурботно, спокійна, чесна. Кажи, чим я заслужив од тебе ненависть?

Надія Миколаївна мовчала.

— Чого ти мовчиш? — закричав він. — Кажи! що хочеш, тільки скажи щонебудь. П'яний я — це правда... не п'яний не прийшов би сюди. Знаєш ти, як я боюся тебе, коли я при собі? Адже ти мене у вузлик зв'язати можеш. Скажеш: украдь — украду. Скажеш: убий — уб'ю. Знаєш ти це? Напевне, знаєш. Ти розумна, ти все бачиш. Якщо не знаєш... Надю, рідна моя, пожалій мене!

І він навколішках повзав перед нею на підлозі. А вона непорушно стояла біля стіни, спершись на неї закинутою головою і заклавши руки за спину. Її погляд був устромлений на якусь одну точку простору. Чи бачила вона щось, чи чула вона що? Що вона відчувала, бачивши цього чоловіка, який валявся у неї в ногах і

просив у неї любові? Жаль, зневагу? Їй хотілось жаліти його, але вона відчувала, що не може жаліти. Він збуджував у ній тільки відразу. Та й чи міг він збуджувати інше почуття в цьому жалюгідному вигляді: п'яний, брудний, принижено благаючий?

Він уже кілька днів як кинув ходити на службу. Пив щодня. Знайшовши втіху у вині, він став менше слідкувати за своєю страстю, і все сидів дома і пив, збираючись із силами, щоб піти до неї і сказати все. Що він повинен був сказати їй, він і сам не знав. „Скажу все, відкрию душу“, — от що мигтіло в його п'яній голові. Зрештою він відважився, прийшов, почав говорити. Навіть крізь туман похмілля він розумів, що говорить і робить такі речі, які зовсім не збуджують до нього любові, і все таки говорив, відчуваючи, що з кожним словом все нижче й нижче кудись падає, все тужче й тужче затягаючи петлю на своїй шиї.

Він говорив іще довго і нескладно. Мова ставала все повільніша й повільніша, і, зрештою, його сп'янілі запухлі повіки заплющились, і, відкинувши голову назад на спинку стільця, він заснув.

Надія Миколаївна стояла в тій самій позі, безцільно глядячи кудись у стелю і тарабанячи пальцями по шпалерах на стіні.

„Жалко мені його? Ні, не жалко. Що я можу зробити для нього? Вийти за нього заміж? Та хіба я смію? І хіба ж це не буде таким самим продажем? Господи, та ні, це ще гірше!“

Вона не знала, чому гірше, але відчувала це.

„Тепер я, принаймні, одверта. Мене кожен може ударити. Хіба я мало терплю образ? А тоді? Чим я буду краща? Хіба не буде тієї самої розпусти, тільки неодвертої? От він сидить сонний, і голова відкинулася назад. Рот розкритий, лице бліде, як у мертвого.. Одяг на ньому вигиджений: мабуть, валявся десь... Як він важко дихає... Часом навіть хрипить... Так

алеж це мине, і він знову буде пристойним, скромним. Ні, тут не те! А мені здається, що ця людина, коли я дам їй над собою верх, замучить мене самими спогадами... І я не витерплю. Ні, хай я залишусь тим, що є... Та й недовго вже залишатись..."

Вона кинула собі наопашки накидку й вийшла з кімнати, грюкнувши дверима. Іван Іванович прокинувся від грюкоту, подивився навколо себе безглуздими очима і, вирішивши, що на стільці спати незручно, на силу добрався до ліжка, повалився на нього і заснув мертвим сном. Він прокинувся з болем голови, але тверезий, уже пізно вечером і, побачивши, де він, одразу ж утік.

* * *

Я вийшла з дому, сама не знаючи, куди піду. Погода була погана, день похмурий, темний; мокрий сніг падав на лице й руки. Багато краще було б сидіти дома, але чи можна мені тепер сидіти там? Він зовсім гине. Що мені робити, щоб підтримати його? Чи можу я змінити свої відносини до нього? Ах, все в моїй душі, вся моя середина горить. Я не знаю сама, чому я не хочу скористатися з нагоди кинути це жалке життя, звільнитися від кошмару. Якби я вийшла за нього? Нове життя, нові надії... Хіба те почуття жалю, яке я все таки маю до нього, не може перейти в любов?

Ах, ні! Тепер він ладен лизати мої руки, а тоді... тоді він придушить мене ногою і скаже: — „А ти ще опиралась, гидка тварюко! Зневажала мене!“

Чи скаже він це? Я думаю, що скаже.

Є у мене один засіб врятуватися, визволитися — чудовий, на який я вже давно наважилась і до якого, напевне, кінець-кінцем удамся; але мені здається, що тепер ще рано. Занадто я молода, занадто багато відчуваю в собі життя. Жити хочеться. Хочеться дихати,

відчувати, слухати, бачити; хочеться мати змогу хоч зрідка поглянути на небо, на Неву.

Ось і набережна. Величезні будівлі з одного боку, а з другого — почорніла Нева. Скоро скресне крига, річка буде блакитна. Парк на тім боці зазеленіє. Острови теж укриються зеленню. Хоч і петербурзька, а все таки весна.

І раптом пригадалась мені моя остання щаслива весна. Була я тоді дівчиною семи років, жила у батька й матері в селі, в степу. За мною доглядали мало, і я бігала, де хотіла і скільки хотіла. Пам'ятаю, як на початку березня у нас по степових балках побігли, зашуміли струмки талої води, як стемнів степ, яке дивне стало повітря, таке вогке й відрадне. Оголилися спочатку верхівки горбів, зазеленіла на них травичка. Потім і весь степ зазеленів, хоч по балках ще лежав умираючий сніг. Швидко, за кілька день, немов спід землі, зовсім готові, вискочили, вирости кущики півоній, і на них пишні яскравопурпурові квіти. Жайворонки почали співати...

Господи, що я накоїла такого, що мене ще за життя слід було кинути в пекло? Хіба не гірше за всяке пекло те, що я переживаю?

Кам'яний спуск веде просто до ополонки. Щось потягло мене спуститись і подивитись на воду. Алеж іще рано? Авжеж рано. Я подожду ще.

А все таки добре було б стати на цей слизький, мокрий край ополонки. Так сама б слизнула. Тільки холодно... Одна секунда — і попливеш під льодом вниз річкою, будеш безумно битись об лід руками, ногами, головою, лицем. Цікаво знати, чи доходить туди денне світло?

Я стояла над ополонкою нерухомо і довго і вже дійшла до того стану, коли людина ні про що не думає. Я давно промочила собі ноги, а не рухалася з місця. Вітер був не холодний, але проймав мене наскрізь,

так що я вся тремтіла, а все таки стояла. І не знаю, скільки б часу тривало це задубіння, якби з набережної хтось не загукав мені:

— Ей! Мадам! Пані!

Я не поверталась.

— Пані, пожалуйте на панель.

Хтось позад мене почав спускатися сходами. Крім човгання ніг по обсипаних піском сходах, я чула ще якийсь тупий звук. Я повернулася: спускався поліцей, стукотіла його шабля. Побачивши моє обличчя, він раптом змінив чемний вираз своєї фізії на брутальний і зухвалий, підійшов до мене і смикнув за плече:

— Геть звідси, паскудо ти така! Лазите скрізь! Сунешся здуру в ополонку, потім відповідай за вас.

Він дізнався з мого обличчя, хто я.

IV

Все те саме і те саме... Немає змоги ні хвилини залишитися самій, щоб не схопила за душу туга. Що зробити з собою, щоб забути?

Аннушка принесла мені листа. Звідки він? Я так давно не діставала ні від кого листів.

„Поважна пані, Надія Миколаївна! Хоч я дуже добре зрозумів, що для вас не становлю нічого, але все таки вважаю, що ви добра дівчина й не захочете образити мене. Вперше і востаннє в житті я прошу вас бути у мене, бо сьогодні мої іменини. Родичів і знайомих у мене немає. Благаю вас, приходьте. Даю вам слово, що я нічого не скажу вам образливого або неприємного. Пожалійте відданого вам Івана Нікітіна“.

„P. S. Про своє недавнє поведження в квартирі вашій не можу згадати без сорому. Будьте ж у мене сьогодні о 6 годині. Додаю адресу. І. Н.“

Що це значить? Він рішився написати мені. Тут щось не зовсім просто. Що він хоче зробити зі мною? Іти чи ні?

Дивно міркувати — іти чи не йти? Якщо він хоче заманити мене в пастку, то або для того, щоб убити, або... але якщо і вб'є, все ж розв'язка.

Піду.

Я одягнувся простіше і скромніше, змию з обличчя рум'яна й білила. Йому все таки буде приємніше. Зачешу простіше голову. Як мало залишилось у мене волосся!

Я зачесалась, надягла чорне шерстяне плаття, чорний шарфик, білий комірчик і рукавички і підійшла до зеркала позирнути на себе.

Я мало не заплакала, побачивши в ньому жінку, зовсім не схожу на ту Євгенію, що так „хороше“ танцює соромні танці в різних кублах. Я побачила зовсім не зухвалу, нарум'янену кокотку з усміхливим обличчям, з хвацьковито збитим шиньйоном, з наведеними віями. Ця забита й стражденна жінка, бліда, що тоскно дивиться величезними чорними очима з темними кругами навколо — щось зовсім нове, зовсім не я. А може, це от і є я? А от та Євгенія, яку всі бачать і знають, та — щось чуже, що насіло на мене, тисне мене і вбиває.

І я справді заплакала і плакала довго і сильно. Від сліз легше стає, як торочили мені з самого дитинства; тільки, мабуть, це справедливо не для всіх. Не легше мені стало, а ще гірше. Кожне ридання болем відкликалося, кожна сльоза гірка. Тим, кому є ще якась надія на зцілення й мир, тим сльози, може, і дають полегшення. А де вона у мене?

Я витерла сльози й пішла.

Я легко знайшла номери мадам Цукерберг, і чухонка - покоївка показала мені двері до Івана Івановича.

— Можна зайти?

В кімнаті почувся звук од швидко засовуваної шухляди.

— Ввійдіть! — швидко закричав Іван Іванович.

Я увійшла. Він сидів біля писемного столу й заклеював якийсь конверт. Мені він навіть ніби й не зрадив.

— Здрастуйте, Іван Іванович, — сказала я.

— Здрастуйте, Надія Миколаївна, — відповів він, підводячись і простягаючи мені руку.

Щось ніжне промайнуло у нього на обличчі, коли я простягла йому свою, але відразу ж і зникло. Він був серйозний і навіть суворий.

— Дякую вам, що прийшли.

— Навіщо ви кликали мене? — спитала я.

— Боже мій, невжеж ви не знаєте, що значить для мене бачити вас! А втім, ця розмова для вас неприємна.

Ми сиділи й мовчали. Чухонка принесла самовар. Іван Іванович подав мені чай і цукор. Потім поставив на стіл варення, печення, цукерки, півпляшки солодкого вина.

— Ви пробачте мені за частування, Надія Миколаївна. Вам, може, неприємно, але не сердьтесь. Будьте ласкаві, заваріть чай, налейте. Призволяйтесь: от цукерки, вино.

Я стала господарювати, а він сів насупроти мене так, що його обличчя залишалось у тіні, і став розглядати мене. Я почувала на собі його постійний і пильний погляд і відчувала, що червонію.

Я на хвилину підвела очі, але зараз же знову спустила, бо він і далі серйозно дивився мені просто в обличчя. Що це значить? Невже ця обстановка, скромне чорне плаття, відсутність зухвалих облич, вульгарних розмов вплинула на мене так сильно, що я знову перетворилася в скромну й сором'язну дівчинку, якою була два роки тому? Мені стало досадно.

— Скажіть, будь ласка, чого ви витріщили на мене очі? — промовила я з зусиллям, але жваво.

Іван Іванович скочив і заходив по кімнаті.

— Надія Миколаївна! Не кажіть так грубо. Побудьте хоч годину такою, як ви сюди прийшли.

— Але я не розумію, навіщо ви мене покликали. Невже тільки для того, щоб мовчати й дивитись на мене?

— Так, Надія Миколаївна, тільки для цього. Адже вам це особливого смутку не завдасть, а мені втіха — востаннє на вас подивитись. Ви були такі добрі, що прийшли, і в цьому платті, такою, як тепер. Я цього не сподівався і за це вам ще більше вдячний.

— Але чому ж востаннє, Іван Іванович?

— Аджеж я виїжджаю.

— Куди?

— Далеко, Надія Миколаївна. Я зовсім сьогодні не імениник. Я так це, сам не знаю чому, написав. А мені просто хотілося ще раз на вас подивитись. Хотів я спочатку піти і дождати, коли ви вийдете, та вже якось наважився просити вас до себе. І ви були такі добрі, що прийшли. Дай вам бог за це всього доброго.

— Мало доброго в майбутньому, Іван Іванович.

— Так, для вас мало доброго. А втім, адже ви сами знаєте краще за мене, що для вас у майбутньому... — Голос Івана Івановича затремтів. — Мені краще, — додав він, — бо я поїду.

І його голос затремтів ще більше.

Мені стало невимовно жалко його. Чи справедливе все те погане, що я почувала проти нього? За віщо я так грубо й різко відштовхнула його? Але тепер уже пізно жалкувати.

Я встала й почала одягатись. Іван Іванович скочив як опечений.

— Ви вже йдете? — схвильованим голосом спитав він.

— Так, треба йти...

— Вам треба... Знову туди! Надія Миколаївна! Та давайте, я краще уб'ю вас зараз!

Він казав це пошепки, схопивши мене за руку і дивлячись на мене великими, розгубленими очима.

— Адже краще! Скажіть!

— Та вам же, Іван Іванович, за це на Сибір іти. Я зовсім не хочу цього.

— На Сибір!.. Х ба я тому не можу вбити вас, що Сибіру боюсь? Я не тому... Я не можу вас убити тому, що... та як же я уб'ю вас? Та як же я уб'ю тебе? — задихаючись, вимовив він, — адже я...

І він схопив мене, підняв, як дитину, на повітря, стискаючи в обіймах і обсипаючи поцілунками моє лице, уста, очі, волосся. І так само раптом, як раптом це трапилось, поставив мене на ноги і швидко заговорив:

— Ну, ідіть, ідіть... Пробачте мені, алеж це вперше і востаннє. Не гнівайтесь на мене. Ідіть, Надія Миколаївна.

— Я не гніваюсь, Іван Іванович...

— Ідіть, ідіть! Дякую, що прийшли.

Він провів мене і відразу ж замкнувся на ключ. Я стала спускатись сходами. Серце нило дужче як перше.

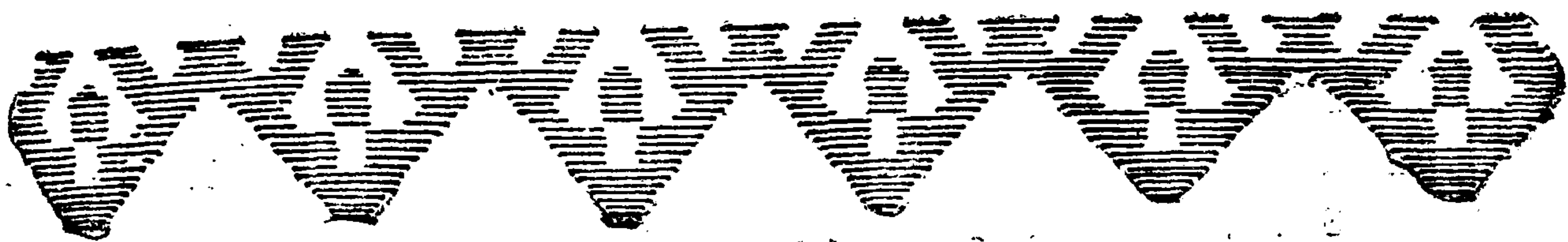
Хай він їде і забуде мене. Залишусь доживати свій вік. Досить сантиментальничати. Піду додому.

Я прискорила ходу й думала вже про те, яке плаття вдягну і куди піду на сьогоднішній вечір. От і скінчений мій роман, маленька затримка на слизькому шляху! Тепер покочусь вільно, без затримок, все нижче і нижче...

„Та він же тепер стріляється!“ — раптом закричало щось у мене всередині. Я спинилась, наче вкопана; в очах у мене стемніло, по спині побігли мурашки, дихання захопило... Так, він тепер убиває себе! Він засунув шухляду — це він револьвер роздивлявся. Листа писав... Востаннє... Бігти! Може, ще встигну. Господи! Затримай його! Господи, залиш його мені!

Смертельний, невідомий жах охопив мене. Я бігла

назад, як божевільна, налітаючи на прохожих. Не пам'ятаю, як я збігла по сходах. Пам'ятаю тільки дурне обличчя чухонки, що впустила мене; пам'ятаю довгий темний коридор з багатьма дверима, пам'ятаю, як я кинулась до його дверей. І коли я схопилась за їхню ручку, за дверима пролунав постріл. Звідусюди вискочили люди, шалено завертілись навколо мене, вкупі з коридором, дверима, стінами. І я упала.... і в моїй голові теж усе завертілось і зникло.

БОЯГУЗ

ВІЙНА рішуче не дає мені спокою. Я ясно бачу, що вона затягається, і коли кінчиться — сказати дуже важко. Наш солдат залишився тим же незвичайним солдатом, яким був завжди, але противник виявився не таким слабосилим, як думали, і от уже чотири місяці, як війна оголошена, а на нашому боці немає рішучого успіху. А тим часом кожен зайвий день бере сотні людей. Нерви, чи що, у мене такі, тільки воєнні телеграми, з зазначенням числа вбитих і ранених справляють на мене вражіння значно сильніше, як на навколишніх. Інший спокійно читає: „Втрати наші незначні, ранені такі то офіцери, нижніх чинів убито 50, поранено 100“, і ще радіє, що мало, а у мене, як читаю такі звістки, зараз же постає перед очима ціла кривава картина. П'ятдесят мертвих, сто покалічених — це незначна річ! Чому ж ми так обурюємось, коли газети подають звістку про якесь убивство, коли жертвами є кілька чоловіка? Чому вид пронизаних кулями трупів, які лежать на полі бою, не вражає нас таким жахом, як вид середини будинка, пограбованого вбивцею? Чому катастрофа на тилігульському насипу, що коштувала життя кількам десяткам людей, примусила кричати про це всю Росію, а на аванпостні бої,

з „незначними“ втратами теж кількох десятків людей, ніхто не звертає уваги?

Кілька днів тому Львов, знайомий мені студент-медик, з яким я часто сперечаюсь про війну, сказав мені:

— Ну, подивимось, миролюбче, як то ви будете проводити ваші гуманні переконання, коли вас заберуть у солдати і вам самому доведеться стріляти в людей.

— Мене, Василь Петрович, не заберуть: я зарахований у ратники.

— Та якщо війна затягнеться, рушать і ратників. Не храбруйтеся, дійде і ваша черга.

У мене стислося серце. Як ця думка не прийшла мені в голову раніше? Справді, рушать і ратників — тут нема нічого неможливого. „Якщо війна затягнеться“... та вона, напевне, затягнеться. Якщо не протягнеться довго ця війна, однаково почнеться інша. Чому ж і не воювати? Чому не творити великих справ? Мені здається, що теперішня війна — тільки початок майбутніх, від яких не втечу ні я, ні мій маленький брат, ні немовля моєї сестри. І моя черга дійде дуже швидко.

Куди ж дінеться твоє „я“? Ти всією істотою своєю протестуєш проти війни, а все таки війна примусить тебе взяти на плечі рушницю, іти умирати і вбивати. Та ні, це неможливо! Я, смирний, добродушний молодий чоловік, що знав досі тільки свої книжки та аудиторію, та родину і ще кілька близьких людей, що думав через рік-два почати іншу роботу, працю любові й правди; я, зрештою, що звик дивитись на світ об'єктивно, звик ставити його перед собою, думав, що всюди я розумію в ньому зло і тим самим уникаю цього зла,—я бачу всю свою будівлю спокою зруйнованою, а самого себе — надягаючим на свої плечі те саме лахміття, дірки й плями якого я зараз тільки роздивлявся. І ніякий розвиток, ніяке пізнання себе

й світу, ніяка духовна свобода не дадуть мені жалюгідної фізичної свободи — свободи розпоряджатися своїм тілом.

* * *

Львов глузує, коли я починаю викладати йому своє обурення проти війни.

— Ставтеся, батеньку, до речей простіше, легше житиметься, — каже він. — Ви думаєте, що мені приємна ця різанина? Окрім того, що вона завдає всім лиха, вона й мене особисто кривдить, вона не дає мені довчитись. Улаштують прискорений випуск, пошлють різати руки й ноги. А все таки я не займаюсь безплідними міркуваннями про страхіття війни, бо хоч скільки я думатиму, нічого не зроблю для її знищення. Справді, краще не думати, а робити своє діло. А коли пошлють ранених лікувати, поїду й лікувати. Що ж робити, в такий час треба жертвувати собою. До речі, ви знаєте, що Маша їде жалібницею?

— Невже?

— Позавчора вирішила, а сьогодні пішла практикуватись на перев'язках. Я її не відмовляв; спитав тільки, як вона думає улаштуватись із своїм навчанням. „Потім, каже, довчусь, коли жива буду“. Дарма, хай їде сестричка, доброго навчиться.

— А що Кузьма Хомич?

— Кузьма мовчить, тільки хмурність на себе напустив звірячу й працювати зовсім перестав. Я за нього радий, що сестра їде, справді, а то просто перевівся чоловік, мучиться, тінню за нею ходить, нічого не робить. Ну, вже ця любов! — Василь Петрович покрутив головою. — От і тепер побіг провести її додому, наче вона не ходила по вулицях завжди сама!

— Мені здається, Василь Петрович, недобре, що він живе з вами.

— Авжеж недобре, та хто ж міг передбачати це

Нам з сестрою ця квартира велика: одна кімната лишається зайва — чом би й не пустити в неї хорошу людину? А хороша людина взяла та і вклепалася. Та мені, правду казавши, і на неї досадно: ну, чим Кузьма гірше за неї! Добрий, недурний, славний. А вона немов його не помічає... Ну, ви, одначе, ідіть собі геть з моєї кімнати, мені ніколи. Якщо хочете бачити сестру з Кузьмою, подождіть у їдальні, вони швидко прийдуть.

— Ні, Василь Петрович, мені теж ніколи, прощайте.

Тількищо я вийшов на вулицю, як побачив Марію Петрівну й Кузьму. Вони йшли мовчки: Марія Петрівна з вимушено-зосередженим виразом обличчя попереду, а Кузьма трохи збоку і ззаду, немов не сміючи йти з нею поруч і часом кидаючи скося погляд на її обличчя. Вони пройшли мимо, не помітивши мене.

* * *

Я не можу нічого робити і не можу ні про що думати. Я прочитав про третій плевнівський бій. Вибуло із строю дванадцять тисяч самих росіян і румун, не рахуючи турків... Дванадцять тисяч... Ця цифра то носить передо мною в вигляді знаків, то розтягається безмежною стьождкою лежачих поруч трупів. Якщо їх покласти пліч-о-пліч, то вийде шлях на вісім верст... Що ж це таке?

Мені говорили щось про Скобелева, що він кудись кинувся, щось атакував, узяв якийсь редут, чи його у нього взяли... я не пам'ятаю. У цьому страшному ділі і пам'ятаю і бачу тільки одно — гору трупів, що служить п'єдесталом грандіозним ділам, які запишуться на сторінки історії. Може, це необхідно; я не беруся судити, та й не можу; я не міркую про війну і ставлюся до неї безпосереднім почуттям, яке обурюється з сили пролитої крові. Бик, на очах якого забивають подібних йому биків, почуває, мабуть, щось подібне...

Він не розуміє, до чого його смерть придасться, і тільки з жахом дивиться витріщеними очима на кров і реве розпучливим голосом, що роздирає душу.

* * *

Боягуз я чи ні?

Сьогодні мені сказали, що я боягуз. Сказала, що-правда, одна дуже пуста особа, при якій я висловив побоювання, що мене заберуть у солдати, і небажання йти на війну. Її думка не засмутила мене, але збудила питання, чи не боягуз я й справді? Може, все моє обурення проти того, що всі вважають за велику справу, походить із страху за власну шкуру? Чи варто справді піклуватись про одне якесь неважливе життя перед великою справою! І чи в силах я поставити своє життя під небезпеку взагалі заради якоїсь справи? Я не довго займався цими питаннями. Я пригадав усе своє життя, всі ті випадки — щоправда, їх небагато, — в яких мені доводилось стояти віч-на-віч з небезпекою, і не міг обвинуватити себе в боягузстві. Тоді я не боявся за своє життя, і тепер не боюся за нього. Отже не смерть лякає мене...

* * *

Все нові бої, нові смерті і страждання. Прочитавши газету, я не спроможний ні за що взятись: у книзі, замість букв — навалені лави людей; перо здається зброєю, що завдає білому паперові чорних ран. Якщо зі мною так ітиме далі, дійсно дійде до справжніх галюцинацій. А втім, тепер у мене з'явився новий клопіт, що трохи відтягнув мене від одної тієї самої гнітючої думки.

Вчора ввечері я прийшов до Львових і застав їх за чаєм. Брат і сестра сиділи біля столу, а Кузьма швидко ходив із кутка в куток, тримаючись однією рукою за опухле й обв'язане хусткою обличчя.

— Що з тобою?— спитав я його.

Він не відповів, а тільки махнув рукою і ходив далі.

— У нього розболілися зуби, зробився флюс і величезний налив,— сказала Марія Петрівна.— Я просила його своєчасно піти до лікаря, та він не послухався, а тепер от до чого дійшло.

— Лікар зараз приїде; я заходив до нього,— сказав Василь Петрович.

— Дуже треба було,— процідив крізь зуби Кузьма.

— Та як же не треба, коли у тебе може статись підшкірний вилив? І ще ходиш, не зважаючи на мої прохання лягти. Ти знаєш, чим це іноді кінчається?

— Хоч би чим кінчилось, однаково,— пробурмотів Кузьма.

— Зовсім не однаково, Кузьма Хомич; не кажіть дурниць,— тихо сказала Марія Петрівна.

Досить було цих слів, щоб Кузьма заспокоївся. Він навіть підсів до столу і попросив собі чаю. Марія Петрівна налила і протягла йому склянку. Коли він брав склянку з її руки, на його обличчі був найзахопленіший вираз, і цей вираз так мало пасував до смішного, потворного опуху на щоці, що я не міг не посміхнутись. Львов теж посміхнувся; тільки Марія Петрівна співчутливо й серйозно дивилась на Кузьму.

Приїхав свіжий, здоровий, як яблуко, лікар, веселун. Коли він оглянув шию хворого, його звичний веселий вираз обличчя змінився на заклопотаний.

— Ходімо, ходімо до вашої кімнати; мені треба добре оглянути вас.

Я пішов за ним до кімнати Кузьми.

Лікар поклав його в ліжку і почав оглядати верхню частину грудей, обережно торкаючись її пальцями.

— Ну-с, ви звольте лежати смирно і не вставати. Є у вас товариші, які віддали б трохи свого часу на вашу користь?— спитав лікар.

— Є, я думаю,— відповів Кузьма нерозуміючим тоном

— Я попросив би їх,— сказав лікар, люб'язно звертаючись до мене,— з цього дня чергувати коло хворого і, якщо з'явиться щось нове, приїхати по мене.

Він вийшов із кімнати; Львов пішов проводити його до передпокою, де вони довго розмовляли про щось неголосно, а я пішов до Марії Петрівни. Вона замислено сиділа, спершись головою на одну руку, а другою поволі мішаючи ложечкою в чашці з чаєм.

— Лікар велів чергувати коло Кузьми.

— Хіба справді є небезпека?— тривожно запитала Марія Петрівна.

— Мабуть є; інакше навіщо було б це чергування? Ви не відмовитеся піклуватись за ним, Марія Петрівна?

— Ах, звичайно, ні! От і на війну не їздила, а вже доводиться бути сестрою-жалібницею. Ходімо ж до нього, адже йому дуже скучно лежати самому.

Кузьма стрів нас, посміхнувшись, наскільки йому дозволив опух.

— От спасибі,— сказав він,— а я думав уже, що ви мене забули.

— Ні, Кузьма Хомич, тепер ми вас не забудемо: треба чергувати коло вас. От до чого доводить неслухняність,— посміхаючись, сказала Марія Петрівна.

— І ви будете?— несміливо спитав Кузьма.

— Буду, буду, тільки слухайтесь мене.

Кузьма заплющив очі й почервонів від задоволення.

— Ах так,— сказав він раптом, звертаючись до мене. дай мені, будь ласка, дзеркало; он на столі лежить.

Я подав йому маленьке кругле дзеркало; Кузьма попросив мене посвітити йому і за допомогою дзеркала оглянув хворе місце. Після цього огляду лице його похмурилось, і, не зважаючи на те, що ми втрьох старались розважати його розмовами, він за цілий вечір не вимовив ні слова.

* * *

Сьогодні мені напевне сказали, що незабаром покличуть ратників; я сподівався цього і не був дуже вражений.

Я міг би уникнути долі, якої я так боюсь, міг би використати деякі впливові знайомства й залишитись у Петербурзі, будучи одночасно на службі. Мене „улаштували“ б тут, ну, хоч би виконувати писарський обов'язок, чи що. Але, поперше, мені гидко вдаватись до подібних засобів, а подруге, щось, що не дається визначити, сидить у мене всередині, обмірковує моє становище і забороняє мені ухилитись від війни. „Не добре“,— каже мені внутрішній голос.

* * *

Трапилось те, чого я ніяк не сподівався

Я прийшов сьогодні вранці, щоб заступити місце Марії Петрівни коло Кузьми. Вона стріла мене в дверях, бліда, змучена безсонною ніччю і з заплаканими очима.

— Що таке, Марія Петрівна, що з вами?

— Тихше, тихше, будь ласка,— зашепотіла вона.— Знаєте, адже все кінчене.

— Що кінчене? Не вмер же він?

— Ні, ще не вмер... тільки надії ніякої. Обидва доктори... адже ми другого покликали...

Вона не могла говорити через сльози.

— Підіть, подивіться... Ходімте до нього.

— Витріть спочатку сльози і випийте води, а то ви його зовсім засмутите.

— Однаково... Хіба він уже не знає? Він ще вчора знав, коли просив дзеркало; адже сам скоро був би лікарем.

Тяжкий дух анатомічного театру сповняв кімнату,

де лежав хворий. Його ліжко було висунуте на середину кімнати. Довгі ноги, великий тулуб, руки, витягнуті по боках тіла, різко позначились під ковдрою. Очі були заплющені, дихання повільне й важке. Мені здалось, що він схуд за одну ніч; лице його набуло поганого земляного відтінку й було липуче й вогке.

— Що з ним?—спитав я пошепки.

— Хай він сам... Залишайтеся з ним, я не можу.

Вона пішла, закривши лице руками і здригаючись від стримуваних ридань, а я сів коло ліжка і ждав, поки Кузьма прокинеться. Мертва тиша була в кімнаті; тільки кишеньковий годинник, що лежав на столику біля ліжка, вистукував свою неголосну пісеньку, та чулося важке й рідке дихання хворого. Я дивився на його обличчя й не пізнавав його; не те, щоб його риси занадто змінилися — ні; але я побачив його в зовсім новому для мене світлі. Я знав Кузьму давно і був з ним приятелем (хоч особливої дружби між ними не існувало), але ніколи мені не доводилося так входити в його становище, як тепер. Я пригадав його життя, невдачі й радощі, немовби вони були моїми. В його любові до Марії Петрівни я досі бачив більше комічний бік, а тепер зрозумів, які муки повинна була почувати ця людина. „Невже йому і справді така небезпека!— думав я.— Не може бути; не може ж людина померти з дурного зубного болю. Марія Петрівна плаче за ним, але він видужає, і все буде добре“.

Він розплющив очі й побачив мене. Не змінюючи виразу обличчя, він заговорив поволі, зупиняючись після кожного слова:

— Здоров... От бачиш, який я... Кінець надійшов. Підкрався так несподівано... по - дурному...

— Скажи мені, зрештою, Кузьмо, що з тобою? Може, зовсім і не так погано?

— Не погано, ти кажеш? Ні, брате, дуже погано. На таких дрібницях не помилюсь. На, дивись!

Він повільно, методично відгорнув ковдру, розстібнув сорочку, і на мене пахнуло нестерпним трупним духом. Починаючи від шиї, на правому боці в долоню завширшки, груди Кузьми були чорні, як бархат, злегка вкриті сизою поволокою. Це була гангрена.

* * *

Ось уже чотири дні, як я не стуляю очей коло ліжка хворого, то разом з Марією Петрівною, то з її братом. Життя, здається, ледве тримається в ньому, а все не хоче залишити його сильного тіла. Шматок чорного мертвого м'яса йому вирізали і викинули, як ганчірку, і лікар звелів нам що дві години промивати велику рану, яка залишилась після операції. Що дві години ми вдвох або втрох підходимо до Кузьминого ліжка, повертаємо й підіймаємо його величезне тіло, оголюємо страшну виразку і поливаємо її через гумову рурку водою з карболовою кислотою. Вона бризкає по рані, і Кузьма іноді знаходить сили навіть посміхатись, „бо,— пояснює він,— лоскотно“. Як усім людям, що рідко хворіли, йому дуже подобається, що за ним ходять як за дитиною, а коли Марія Петрівна бере в руки, як він каже, „бразди правління“, себто гумову рурку, і починає його поливати, він буває особливо задоволений і каже, що ніхто не вміє робити цього так майстерно, як вона, не зважаючи на те, що рурка часто тремтить в її руках од хвилювання, і все ліжко буває облите водою.

Як змінилися їхні взаємини! Марія Петрівна, яка була для Кузьми чимось недосяжним, на що він і дивитись боявся, яка майже не звертала на нього уваги, тепер часто тихенько плаче, сидячи коло його ліжка, коли він спить, і ніжно доглядає його; а він спокійно приймає її дбайливість, як належне, і розмовляє з нею неначе батько з маленькою дочкою.

Часом він дуже страждає. Рана його горить, гарячка трусить його... Тоді мені приходять у голову дивні думки. Кузьма здається мені одиницею, одною з тих, з яких складаються десятки тисяч, написані в реляціях. Його хворобою й стражданнями я пробую змити зло, заподіюване війною. Скільки муки й туги тут, в одній кімнаті, на одному ліжку, в одних грудях—і все це тільки одна крапля в морі горя й мук, що їх зазнає величезна маса людей, яких посилають уперед, вертають назад і кладуть на полях купами мертвих скривавлених тіл, які ще стогнуть і ворухаться.

Я зовсім змучений безсонням і важкими думками. Треба попросити Львова або Марію Петрівну посидіти за мене, а я засну хоч на дві години.

* * *

Я спав мертвим сном, прикорнувши на маленькому диванчику, і прокинувся, розбуджений поштовхами в плече. „Вставайте, вставайте!“—казала Марія Петрівна. Я схопився і в першу хвилину нічого не розумів.

Марія Петрівна щось швидко й перелякано шепотіла.

— Плями, нові плями!—розібрав я зрештою.

— Які плями, де плями?

— Ах, боже мій, він нічого не розуміє! У Кузьми Хомича нові плями з'явилися. Я вже послала по доктора.

— Та, може, це й пусте,—сказав я з байдужістю щойно розбудженої людини.

— Яке пусте, подивіться самі!

Кузьма спав, розкинувшись, тяжким і неспокійним сном; він метався головою із сторони в сторону і іноді глухо стогнав. Його груди були розкриті, і я побачив на них, на вершок нижче від рани, покритої перев'язкою, дві нові чорні плямки. Це гангрена про-

йшла далі під шкіру, поширилась під нею й вийшла в двох місцях наверх. Хоч я й до того мало сподівався на Кузьмине одужання, але ці нові, рішучі ознаки смерті примусили мене збліднути.

Марія Петрівна сиділа в кутку кімнати, спустивши руки на коліна, і мовчки дивилась на мене розпачливими очима.

— Та ви не впадайте в розпач, Марія Петрівна. Прийде доктор, подивиться; може, ще не всьому кінець. Може, ще виручимо його.

— Ні, не виручимо, помре,— шепотіла вона.

— Ну, не виручимо, помре,— відповідав я їй так само тихо:— для всіх нас, звичайно, це велике горе, але не можна ж так побиватись: адже ви за ці дні на мертвяка стали схожі.

— Чи знаєте ви, яку муку я відчуваю в ці дні? І сама не можу пояснити собі, чому це. Адже я не любила його, та й тепер, здається, не люблю так, як він мене, а вмере він — серце у мене розірветься. Все мені згадуватиметься його пильний погляд, його постійне мовчання при мені, не зважаючи на те, що він умів говорити і любив говорити. Назавжди залишиться в душі докір, що не пожаліла я його, не оцінила його розуму, серця, його прихильності. Може, це й смішним вам здасться, але тепер мене весь час мучить думка, що якби я любила його — жили б ми зовсім інакше, все б інакше сталось, і цього страшного дурного випадку могло б і не бути. Думаєш-думаєш, виправдуєшся-виправдуєшся, а на дні душі все щось повторює: винна, винна, винна...

Тут я поглянув на хворого, боячись, що він прокинеться від нашого шепоту, і побачив зміну на його обличчі. Він прокинувся і чув, що говорить Марія Петрівна, але не хотів показати цього. Його уста затремтіли, щоки запалали, все обличчя немов осяялося сонцем, як осяюються мокрі й сумні луки, коли роз-

сунуться хмари, навислі над ними, і дадуть визирнути сонечку. Мабуть, він забув і хворобу, і страх смерті; одне почуття сповнило його душу і вилилось двома сльозинками з заплющених тремтячих повік. Марія Петрівна дивилась на нього кілька моментів немов перелякано, потім почервоніла, ніжний вираз промайнув на її обличчі, і, нахилившись над бідолашним півтрупом, вона поцілувала його.

Тоді він розплющив очі.

— Боже мій, як не хочеться вмирати! — вимовив він.

І в кімнаті раптом залунали дивні, тихі, хлипаючі звуки, зовсім нові для мого вуха, бо я раніше ніколи не бачив цієї людини плачущою.

Я пішов з кімнати. Я сам мало не розревівся.

Мені теж не хочеться умирати, і всім цим тисячам теж не хочеться умирати. У Кузьми хоч утіха знайшлася в останні хвилини — а там? Кузьма, разом із страхом смерті і фізичними стражданнями, відчуває таке почуття, що навряд чи він проміняв би свої теперішні хвилини на якісь інші в своєму житті. Ні, це зовсім не те! Смерть завжди буде смертю, але вмерти серед близьких і люблячих, чи валяючись у грязюці та власній крові, сподіваючись, що ось-ось приїдуть і доб'ють, або наїдуть гармати й розчавлять, як червяка...

— Я вам скажу одверто, — казав мені доктор у передпокої, надягаючи шубу й калоші, — що в подібних випадках, при госпітальному лікуванні, помирають дев'яносто дев'ять із ста. Я сподіваюсь тільки на пильний догляд, на прекрасний настрій хворого і на його палке бажання одужати.

— Кожен хворий бажає видужати, доктор.

— Звичайно, але у вашого товариша є деякі обставини, що підсилюють це, — сказав доктор з посмішечкою. — Отже, сьогодні ввечері ми зробимо операцію — проріжемо йому новий отвір, вставимо дренажі, щоб краще впливати водою, і будемо сподіватися.

Він стис мені руку, запнув свою ведмедячу шубу й поїхав по візитах, а ввечері з'явився з інструментами.

— Може, ви бажаєте, мій майбутній колего, для практики зробити операцію? — звернувся він до Львова.

Львов, кивнувши головою, засукав рукава і з серйозно-похмурим виразом обличчя взявся до справи. Я бачив, як він загнав у рану якийсь дивовижний інструмент з тригранним вістря, бачив, як вістря прорізало тіло, як Кузьма вчепився руками в постіль і зацокотів зубами від болю.

— Ну, не будь бабою, — похмуро говорив йому Львов, вставляючи дренаж у нову ранку.

— Дуже боляче? — ласкаво спитала Марія Петрівна.

— Не так боляче, голубонько, а знесилився я, вимучився.

Наклали пов'язки, дали Кузьмі вина, і він заспокоївся. Доктор поїхав, Львов пішов у свою кімнату працювати, а ми з Марією Петрівною стали давати лад у кімнаті.

— Поправте ковдру, — вимовив Кузьма рівним, беззвучним голосом. — Дме.

Я почав поправляти йому подушки й ковдру, за його власними вказівками, які він робив дуже причіпливо, запевняючи, що десь коло лівого ліктя є маленька дірочка, в яку дме, і просячи краще підсунути ковдру. Я старався зробити це якнайкраще, але, не зважаючи на всю мою пильність, Кузьмі все таки дуло то в бік, то в ноги.

— Невмілий ти який, — тихо бурчав він, — знову в спину дме. Хай вона.

Він поглянув на Марію Петрівну, і мені стало дуже ясно, чому я не зміг догодити йому.

Марія Петрівна поставила пляшку з ліками, яку тримала в руках, і підійшла до ліжка.

— Поправити?

— Поправте... От добре... тепло!..

Він дивився на неї, поки вона поралася з ковдрою потім закрив очі і з виразом по-дитячому щасливим на вимученому обличчі заснув.

— Ви підете додому?—спитала Марія Петрівна.

— Ні, я виспався чудово і можу сидіти; а втім, якщо я непотрібний, то піду.

— Не ходіть, будь ласка, поговоримо хоч трохи. Брат усе сидить за своїми книжками, а мені самій бути з хворим, коли він спить, і думати про його смерть так гірко, так тяжко!

— Будьте тверді, Марія Петрівна; сестрі-жалібниці такі думки й сльози заборонені.

— Та я й не буду плакати, коли буду сестрою-жалібницею. Все таки не так тяжко буде доглядати ранених, як таку близьку людину.

— А ви все таки їдете?

— Їду, звичайно. Видужає чи вмере, однаково поїду. Я вже звикла до цієї думки і не можу відмовитися від неї. Хочеться доброго діла, хочеться залишити собі пам'ять про хороші, світлі дні.

— Ах, Марія Петрівна, боюсь я, що не побачите ви світу на війні.

— Чому? Працюватиму—от вам і світ. Хоч чим-небудь взяти участь у війні мені хочеться.

— Взяти участь! Та хіба вона не збуджує у вас жаху? Чи ви кажете мені це!

— Я кажу. Хто вам сказав, що я люблю війну? Тільки... як би це вам розказати? Війна—зло; і ви, і я, і дуже багато хто такої думки; алеж вона неминуча; любите ви її чи не любите, однаково, вона буде, і якщо не підете битись ви, візьмуть іншого, і все таки людина буде покалічена або змучена походом. Я боюся, що ви не розумієте мене: я погано висловлююсь. От що: на мою думку, війна є *спільне* горе, *спільне* страждання, і ухилятись від неї, може, і дозволено, але мені це не подобається.

Я мовчав. Слова Марії Петрівни ясніше виявили мою невиразну огиду до ухиляння від війни. Я сам *почував* те, що вона *почуває* і *думає*, тільки *думав* інакше.

— От ви, здається, все думаєте, якби постаратись залишитися тут,—казала вона далі,—якщо вас візьмуть у солдати. Мені брат говорив про це. Ви знаєте, я вас дуже люблю, як хорошу людину, але ця риса мені у вас не подобається.

— Що ж робити, Марія Петрівна! Різні погляди. За що я буду тут відповідати? Хіба я війну почав?

— Не ви, та й ніхто з тих, хто тепер помер на ній і помирає. Вони теж не пішли б, якби могли, але вони не можуть, а ви можете. Вони ідуть воювати, а ви залишитесь у Петербурзі—живий, здоровий, щасливий, тільки через те, що у вас є знайомі, які пожаляють послати знайому людину на війну. Я не беру на себе рішати,—може, це й пробачно, але мені не подобається, ні.

Вона енергійно похитала кучерявою головою і замовкла.

* * *

Нарешті от воно. Сьогодні я одягся в сіру шинель і вже вкушав коріння вивчення... рушничних прийомів. У мене й тепер лунає в ушах:

— Струнко!.. Лави здвоой. Слухай, на крааул!

І я стояв струнко, здвоював лави і бряжчав рушницею. І за кілька часу, коли я досить збагну премудріть здвоювання лав, мене призначать у партію, нас посадять у вагони, повезуть, розподілять по полках, поставлять на місця, що залишаться після убитих...

Ну, та це однаково... Всьому кінець; тепер я не належу собі, я пливу за водою; тепер найкраще не думати, не міркувати, а без критики приймати всі пригоди життя й хіба тільки вити, коли боляче...

Мене оселили в особливому відділку казарми для привілейованих, який відзначається тим, що в ньому не нари, а ліжка, але в якому все таки досить брудно. У непривілейованих новобранців зовсім погано. Живуть вони, до розподілу по полках, у величезному сараї, колишньому манежі: його розділили полатями на два поверхи, натягали соломи й дали на волю тимчасовим пожильцям улаштовуватись як знають. На проході, посередині манежу, сніг і грязюка, що їх наносять із двору люди, які щохвилини заходять, перемішалися з соломою і утворили якусь надзвичайну сльоту, та і в бік од нього солома не дуже чиста. Кілька сот чоловік стоять, сидять і лежать на ній групами, що складаються із „земляків“: справжня етнографічна виставка. І я розшукав земляків із повіту. Високі українці, в нових свитках і смушевих шапках, лежали тісною купою і мовчали. Їх було чоловік з десятеро.

— Здорові, братці!

— Здорові!

— Давно з дому?

— Та вже два тижні. А ви які-такі будете?— спитав мене один із них.

Я назвав своє ім'я, воно, виявилось, було всім їм відоме. Зустрівши земляка, вони трохи пожвавішали й розбалакались.

— Скучно?— спитав я.

— Та як же не скучно! Дуже марудно. Коли б іще годували, а то така страва, що і боже мій!

— Куди ж вас тепер?

— А хто його зна! Кажуть, під турку...

— А хочеться на війну?

— Чого я там не бачив?

Я почав розпитувати про наше місто, і спогади про дім розв'язали язик. Почались оповідання про недавнє весілля, для якого була продана пара волів і скоро після якого молодого забрали в солдати, про судового

пристава, „сто чортів йому кінних у горлянку“, про те, що мало стає землі, і тому із слободи Марківки цього року знялось кілька сот чоловік іти на Амур... Розмова трималася тільки на ґрунті минулого; про майбутнє, про ті труди, небезпеки й страждання, які ждали всіх нас, не говорив ніхто. Ніхто не цікавився узнати про турків, про болгарів, про діло, за яке йшов умирати.

П'янений солдатик місцевої команди, що проходив мимо, спинився проти нашої купки і, коли я знову заговорив про війну, авторитетно заявив:

— Цього самого турку бити слід.

— Слід? — спитав я, мимоволі посміхнувшись упевненості рішення.

— Так точно, пане, щоб і звання його не лишилось поганого. Потому від його бунту скільки нам усім муки прийняти треба! Якби він, приміром, без бунту, щоб благородно, смирно... був би я тепер дома, при батьках, як слід. А то він бунтує, а нам прикрість. Це вже ви будьте спокійні, вірно я кажу. Цигарочку, будь ласка, пане! — раптом урвав він, витягнувшись передо мною струнко і поклавши руку до козирка.

Я дав йому цигарку, попрощався з земляками і пішов додому, бо настав час, вільний від служби.

„Він бунтує, а нам прикрість“, — дзвенів у мене в ушах п'яний голос. Стисло й неясно, а проте далі цієї фрази не підеш.

* * *

У Львових туга, смуток. Кузьма дуже слабкий, хоч рана його й очистилась: страшний жар, маячіння, стогін. Брат і сестра не відходили від нього всі дні, поки я був зайнятий вступом на службу й муштрою. Тепер, коли вони знають, що я їду, сестра стала ще сумніша, а брат ще похмуріший.

— В формі вже! — пробурмотів він, коли я поздо-

ровкався з ним у кімнаті, закурений і завалений книжками.— Ех ви, люди, люди...

— Що ж ми за люди, Василь Петрович?

— Працювати ви мені не даєте — от що! І так часу зовсім немає, кінчити курсу не дадуть, пошлють на війну; і так багато чого узнати не доведеться; а тут іще ви з Кузьмою.

— Ну, скажімо, Кузьма вмирає, а я ж що?

— Та ви хіба не вмираєте? Не уб'ють вас — збожеволієте, або кулю в лоб пустите. Хіба я не знаю вас, і хіба не було прикладів?

— Яких прикладів? Хіба ви знаєте щось подібне? Розкажіть, Василь Петрович!

— Гетьте ви, дуже треба вас ще більше смутити! Шкідливо вам! І я нічого не знаю, це я так сказав.

Але я пристав до нього, і він розказав мені свій „приклад“.

— Мені один ранений офіцер - артилерист розповідав. Вийшли вони тількищо з Кишинева, в квітні, зразу ж як оголошено війну. Дощі йшли весь час, шляхи позникали; залишилася сама грязюка, така, що гармати й повози вгрузали в неї по осі. До того дійшло, що коні не беруть; почепили канати, поїхали на людях. На другому переході дорога жахлива: на сімнадцяти верстах дванадцять гір, а між ними все багно. Заїхали й стали. Дощ періщить, на тілі ані рубця сухого, виголодніли, вимучились, а тягти треба. Ну, звичайно, тягне - тягне людина й упаде лицем у грязюку без пам'яті. Нарешті добрались до такої драговини, що рушити вперед було неможливо, а все таки і далі надсаджувались! „Що тут було,— офіцер мій каже,— згадати страшно!“ Доктор молодий був у них, останнього випуску, нервова людина. Плаче. „Не можу, каже, я винести цього видовища; поїду вперед“. Поїхав. Нарубали солдати гілля, зробили трохи не цілу греблю і зрештою зрушили з місця. Вивезли батарею на гору;

дивляться, а на дереві доктор висить... От вам приклад. Не могла людина винести, бачивши муки, так де ж вам саму ото муку подолати?..

— Василь Петрович, та чи не легше самому муку нести, ніж страчуватися, як цей доктор?

— Ну, не знаю, що доброго, як вас самих у дишло запряжуть.

— Сумління не пектиме, Василь Петрович.

— Ну, це, батеньку, щось тонке. Ви з сестрою про це поговоріть: вона щодо тонкощів цих — майстер. Чи „Анну Каренину“ по кісточках розібрати, чи про Достоевського поговорити, все може; а вже ця штука в якомусь романі, напевне, розібрана. Прощавайте, філософе.

Він добродушно розсміявся своєму жартові й простяг мені руку.

— Ви куди?

— На Виборгську, в клініку.

Я пішов до кімнати Кузьми. Він не спав і почував себе краще ніж звичайно, як пояснила мені Марія Петрівна, що незмінно сиділа коло його ліжка. Він ще не бачив мене в формі, і мій вигляд неприємно вразив його.

— Тебе тут залишать, чи вирядять в армію? — спитав він.

— Вирядять; хіба ти не знаєш?

Він помовчав.

— Знав, та забув. Я, брате, тепер взагалі мало пам'ятаю й розумію... Що ж, їдь. Треба.

— І ти, Кузьма Хомич!

— Що „і я“? Хіба не правда? Які твої заслуги, щоб тебе простили? Іди, помирвай. Потрібніші за тебе є люди, працюватіші за тебе, і ті ідуть... Поправ мені подушку... от так.

Він говорив тихо й роздратовано, начебто мстячи комусь за свою хворобу.

— Все це вірно, Кузю, та хіба я не йду? Хіба я

протестую особисто за себе? Якби це було так, я б залишився тут без дальших розмов: улаштувати це не важко. Я не роблю цього; мене кличуть, і я іду. Але хай, принаймні, мені не заважають мати про це свою власну думку.

Кузьма лежав непорушно, втупивши очі в стелю, немовби не слухаючи мене. Зрештою він поволі повернув до мене голову.

— Ти не вважай мої слова за щось справжнє,— промовив він,— я вимучений і роздратований, і, справді, не знаю, чого чіпляюсь до людей. Дуже вже я став сварким; мабуть, скоро вмирати пора.

— Годі, Кузьмо, бадьорись. Рана очистилась, підживає, все йде на краще. Тепер не про смерть, а про життя говорити треба.

Марія Петрівна поглянула на мене великими сумними очима, і мені раптом пригадалось, як вона сказала мені два тижні тому: „Ні, не одужає, помре“.

— А що, якби справді ожити? Добре було б!— злегка посміхнувшись, сказав Кузьма.— Тебе пошлють битись, і ми з Марією Петрівною поїдемо: вона жалібницею-сестричкою, а я лікарем. І буду я коло тебе, раненого, возитись, як ти тепер коло мене.

— Годі балакати, Кузьма Хомич,— сказала Марія Петрівна,— шкодить вам багато говорити, та й пора починати вашу муку.

Він віддався на нашу волю; ми роздягли його, зняли пов'язки і взялися до роботи над величезними пошматованими грудьми. І коли я спрямовував струмок води на оголені криваві місця, на ключицю, що відкрилася і блищала як перламутр, на вену, що проходила через усю рану і лежала чисто й вільно, наче це була не рана на живій людині, а анатомічний препарат, я думав про інші рани, багато жахливіші і якістю і більшою кількістю, і, крім того, заподіяні не сліпим, дурним випадком, а свідомими діями людей.

* * *

Я не пишу в цю книжку ні слова про те, що діється і що я відчуваю дома. Сльози, якими зустрічає і про-воджає мене мати, якась тяжка мовчанка, що супро-водить мою присутність за спільним столом, уперед-лива добрість братів і сестер,—все це тяжко бачити й чути, а писати про це ще тяжче. Коли подумаєш, що через тиждень доведеться втратити все найдорожче в світі, слези підступають під горло...

* * *

От нарешті й прощання. Завтра вранці, тільки сві-татиме, нашу партію виряджають залізницею. Мені дозволили провести останню ніч дома; і я сиджу в своїй кімнаті сам, в останній раз! В останній раз! Чи знає хтонебудь, хто не зазнав такого останнього разу, всю гіркість цих двох слів? В останній раз розійшлася родина, в останній раз я прийшов у цю маленьку кім-нату і сів до столу, освітленого знайомою низенькою лампою, заваленого книжками та папером. Цілий мі-сяць я не торкався їх. Востаннє я беру в руки й роз-глядаю почату роботу. Вона урвалася і лежить мертва, недоношена, безглузда. Замість кінчати її, ти ідеш, з тисячами до тебе подібних, на край світу, тому що історії знадобились твої фізичні сили. Про розумові — забудь: вони нікому не потрібні. Що до того, що ба-гато років ти виховував їх, готувавсь кудись прикласти їх? Величезному, невідомому тобі організмові, якого ти становиш нікчемну частину, захотілось відтяти тебе й кинути. І що можеш зробити проти такого ба-жання ти,

... ти, пальцю від ноги?...

Одначе годі! Пора лягти й постаратись заснути; завтра треба вставати дуже рано.

* * *

Я просив, щоб мене ніхто не проводжав на залізницю. Дальні проводи — зайві сльози. Але коли я вже сидів у вагоні, набитому людьми, я відчув таку самотність, яка щеміла в душі, таку тугу, що, здається, віддав би все на світі, щоб хоч кілька хвилин провести з кимось із близьких. Нарешті надійшла призначена година, але поїзд не рушив: щось затримало його. Минуло півгодини, година, півтори, а він усе ще стояв. За ці півтори години я встиг би побувати дома... Може, хтось не втерпить і приїде... Ні, адже всі думають, що поїзд уже пішов; ніхто не стане розраховувати на спізнення. А все таки може бути... І я дивився в той бік, звідки могли до мене прийти. Ніколи час не тягся так довго.

Різкі звуки сурми, що сурмила збір, примусили мене здригнутись. Солдати, що повилазили з вагонів і товпились на платформі, спішили заходити до вагонів. Зараз рушить поїзд, і я нікого не побачу.

Але я побачив. Львови, брат і сестра, майже бігли до вагона, і я страшенно зрадів їм. Не пам'ятаю, що я говорив їм; не пам'ятаю, що вони мені говорили, крім однієї тільки фрази: „Кузьма помер“.

* * *

На цій фразі кінчаються нотатки в записній книжці. Широке сніжне поле. Білі горби оточують його, на них білі ж, запушені інеєм дерева. Небо похмуре, низьке; в повітрі почувається відлига. Клацають рушниці, чути часті вибухи гармат; дим укриває один із горбів і поволі зсувається з нього на поле. Крізь нього чорніє маса, що рухається. Коли придивишся до неї пильніше, то бачиш, що вона складається з окремих чорних точок. Багато з цих точок уже непорушні,

але інші все рухаються й рухаються вперед, хоч їм ще далеко до мети, видної тільки по масі диму, що валить з неї, і хоч їх число з кожною миттю стає все менше й менше.

Батальйон резерву, що лежав у снігу, не поставивши рушниці в козли, а держачи їх у руках, стежив за рухом чорної маси всією тисяччю своїх очей.

— Пішли, братці, пішли... Ех, не дійдуть!

— І чого це тільки нас тримають? З підмогою живо б узяли.

— Життя тобі обридло, чи що? — похмуро сказав літній солдат із „білетних“: — лежи, коли поклали, та дякуй богові, що цілий.

— Та я, дядю, цілий буду, не сумнівайтесь, — відповідав молодий солдат з веселим обличчям. — Я в чотирьох ділах був, хоч би що! Воно впервину тільки бо-язко, а потім — ані боже мій! От панові нашому первина, то він, мабуть, у бога прощення просить. Пане, а пане?

— Чого тобі? — озвався худорлявий солдат з чорною борідкою, який лежав поблизу.

— Ви, пане, дивіться веселіше!

— Та я, голубчику, і так не скучаю.

— Ви мене держіться, коли що. Мені вже бувало, знаю. Ну, та у нас пан молодець, не побіжить. А то був такий перед вами вільновступник, так той, як пішли ми, як зачали кулі літати, кинув він і сумки, і рушницю, і побіг: а куля йому наздогін, та в спину. Так не можна, потому — присяга.

— Не бійся, не побіжу, — тихо відповідав „пан“... — Од кулі не втечеш.

— Звісно, де від неї втекти! Вона шельма... Дивись! Неначе наші стали!

Чорна маса зупинилась і задиміла пострілами.

— Ну, палити стали, зараз назад... Ні, вперед пішли. Нумо ще, ну, ну... А що вже ранених валиться, господи! І не підбирають.

„Куля! Куля!“ — залунав навколо гомін.

У повітрі справді щось зашаруділо. Це була залітна, шалена куля, що перелетіла через резерви. Слідом за нею полетіла друга, третя. Батальйон заворушився.

— Носилки! — гукнув хтось.

Шалена куля зробила своє діло. Четверо солдатів з носилками кинулися до раненого. Раптом на одному з горбів, осторонь від пункту, на який велась атака, з'явилися маленькі фігурки людей і коней, і відразу ж звідти вилетів круглий і густий клуб диму, білого, як сніг.

— У нас падлюка цілить! — закричав веселий солдат.

Заверещала і заскреготіла граната, пролунав вибух. Веселий солдат уткнувся лицем у сніг. Коли він підвів голову, то побачив, що „пан“ лежить поруч із ним ниць, розкинувши руки й неприродно вигнувши шию. Друга шалена куля пробила йому над правим оком велику чорну дірку.

ЗУСТРІЧ

НА ДЕСЯТКИ верст розляглася широка й тремтяча срібна смуга місячного світла; решта моря була чорна; до того, хто стояв на висоті, долинав правильний, глухий шум хвиль, що розбігалися по піщаному берегу; ще чорніші, ніж саме море, силуети суден погойдувалися на рейді; один величезний пароплав („мабуть, англійський“, — подумав Василь Петрович) умістився в світлій смузі місяця й сичав своєю парою, випускаючи її пелехуватим, що танув у повітрі, струмком; з моря несло вогким і солоним повітрям; Василь Петрович, який до цього часу не бачив нічого подібного, з задоволенням дивився на море, місячне сяйво, пароплави, кораблі і радісно, вперше в житті, вдихав морське повітря. Він довго втішався новими для нього почуттями, повернувшись спиною до міста, куди приїхав тільки сьогодні і де повинен був жити багато, багато років. За ним строката юрба публіки гуляла на бульварі, лунала то російська, то неросійська мова, то пристойні й тихі голоси місцевих поважних осіб, то щебетання панночок, гучні й веселі голоси дорослих гімназистів, що ходили купками коло двох або трьох

із них. Вибух реготу в одній із таких груп примусив Василя Петровича обернутись. Весела юрба йшла мимо; один із юнаків говорив щось молоденькій гімназистці; товариші гомоніли й перебивали його палку і, очевидно, виправдну промову.

— Не вірте, Ніна Петрівна! Все бреше! Вигадує!

— Та справді ж, Ніна Петрівна, я ані трохи не винний!

— Якщо ви, Шевирьов, ще колинебудь надумаете мене дурити... — вимушено чемним молодим голоском заговорила дівчина.

Кінця Василь Петрович не дочув, бо юрба пройшла мимо. Через півхвилини з темряви знову почувся вибух сміху.

„От вона, моя майбутня нива, на якій я, як скромний плугатар, працюватиму“, — подумав Василь Петрович, поперше, через те, що він був призначений на вчителя до місцевої гімназії, а подруге, тому, що любив фігуральну форму думки, навіть коли не висловлював її голосно. „Так, доведеться працювати на цьому скромному поприщі, — думав він, знову сідаючи на лаву обличчям до моря. — Де мрії про професуру, про публіцистику, голосне ім'я? Не стало пороху, брате Василь Петрович, на всі ці витівки; спробуй но тут попрацювати!“

І красиві та приємні думки заворушились у голові нового вчителя гімназії. Від думав про те, як він буде з перших класів гімназії угадувати „іскру божу“ в хлопцях; як буде підтримувати натури, „що прагнуть скинути з себе ярмо темряви“; як під його доглядом розвиватимуться молоді, свіжі сили, „вільні від життєвого бруду“; як, нарешті, з його учнів згодом можуть вийти видатні люди... Навіть такі картини малювалися в його уяві: сидить він, Василь Петрович, уже старий, сивий учитель, у себе, в своїй скромній квартирі, і відвідують його колишні його учні, і один з них — професор

такого от університету, відомий „у нас і в Європі“, другий — письменник, славетний романіст, третій — громадський діяч, теж відомий. І всі вони ставляться до нього з пошаною. „Це ваше добре насіння, що запало в мою душу, коли я був хлопчиком, зробило з мене людину, шановний Василь Петрович“, — каже громадський діяч і з почуттям стискує руку своєму старому вчителю...

А втім, Василь Петрович недовго займався такими високими предметами; незабаром думка його перейшла на речі, що стосувалися безпосередньо його теперішнього становища. Він витяг із кишені новий гаманець і, перелічивши свої гроші, почав роздумувати про те, скільки у нього залишиться після всіх необхідних витрат. „Яка шкода, що я так необережно витрачав гроші дорогою, — подумав він. — Квартира... ну, скажімо, карбованців двадцять на місяць, харчі, білизна, чай, тютюн... Тисячу карбованців за півроку, у всякім разі, заощаджу. Напевне, тут можна буде дістати лекції за добру ціну, так карбованців по чотири, по п'ять...“ Почуття задоволення охопило його, і йому захотілось полізти в кишеню, де лежали два рекомендаційні листи на ім'я місцевих тузів, і в двадцятий раз перечитати їхні адреси. Він вийняв листи, обережно розгорнув папір, в який вони були загорнуті, але прочитати адреси йому не удалось, бо місячне світло не було достатньо ясне, щоб дати Василю Петровичу це задоволення. Разом з листами була загорнута фотографічна картка. Василь Петрович повернув її прямо до місяця і намагався роздивитись знайомі риси. „О, моя Ліза!“ — промовив він майже вголос і зітхнув не без приємного почуття. Ліза була його наречена, що залишилася в Петербурзі й дожидалася, поки Василь Петрович заощадить тисячу карбованців, яку молода пара вважала необхідною для початкового устаткування.

Зітхнувши, він сховав у ліву бокову кишеню картку й листи і почав мріяти про майбутнє родинне життя. І ці мрії здалися йому ще приємніші, ніж навіть мрії про громадського діяча, що приїде до нього дякувати за посіяне в його серці добре насіння.

Море шуміло далеко внизу, вітер свіжішав. Англійський пароплав вийшов із смуги місячного сяйва, і вона блищала, суцільна, і мерехтіла тисячами матово-блискучих виплесків, ідучи геть у безконечну морську далечінь і стаючи все яскравішою і яскравішою. Не хотілося встати з лави, відірватися від цієї картини і йти в тісний номер готелю, де спинився Василь Петрович. Одначе було вже пізно; він устав і пішов уздовж бульвару.

Пан, у легкому костюмі з шовкової сирцевої матерії і в брилі, з нагорнутим на тую серпанковим рушником (літній костюм місцевих фертів), устав із лави, мимо якої проходив Василь Петрович, і сказав:

— Дозвольте закурити.

— Будь ласка,— відповів Василь Петрович.

Червоний відблиск осяяв знайоме йому обличчя.

— Миколо, друже мій! Чи це ти?

— Василь Петрович?!

— Він самий. Ах, як я радий! От не думав, не гадав,— казав Василь Петрович, беручи друга в обійми і тричі цілуючи його.— Яким побитом?

— Дуже просто, на службі. А ти як?

— Я вчителем гімназії сюди призначений. Щойно приїхав.

— Де ж ти спинився? Якщо в готелі, ідемо, будь ласка, до мене. Я дуже радий бачити тебе. Адже тут у тебе немає знайомих? Поїдьмо до мене, поведемо, побалакаємо, згадаємо старовину.

— Поїдьмо, поїдьмо,— згодився Василь Петрович.— Я дуже, дуже радий! Приїхав сюди як у пустиню— і раптом така радісна зустріч. Візник! — гукнув він.

— Не треба, не гукай. Сергію, давай! — голосно і спокійно вимовив друг Василя Петровича.

До тротуару підкотила шикарна коляска; хазяїн ско-
чив у неї, Василь Петрович стояв на тротуарі і не-
зрозуміло дивився на екіпаж, вороних коней і глад-
кого кучера.

— Кудряшев, ці коні — твої?

— Мої, мої! Що, не сподівався?

— Дивно... Чи ти це?

— Хто ж інший, як не я? Ну, залазь у коляску, ще
встигнемо поговорити.

Василь Петрович вліз у коляску, сів поруч з Куд-
ряшевим, і коляска покотилася по бруку, брязкаючи
й підскакуючи. Василь Петрович сидів на м'яких по-
душках і, похитуючись, посміхався. „Що за притча! —
думав він. — Чи давно Кудряшев був найзлиденнішим
студентом, а тепер — коляска!“ Кудряшев, поклавши
витягнуті ноги на передню лавочку, мовчав і курив
сигару.

Через п'ять хвилин екіпаж спинився.

— Ну, брате, виходь. Покажу тобі мою скромну
хижу, — сказав Кудряшев, зійшовши з підніжку й до-
помагаючи Василю Петровичу вилізти.

Перше ніж увійти в скромну хижу, гість кинув на
неї погляд. Місяць був за нею і не освітлював її, тому
він міг помітити тільки, що хижа була одноповерхова,
кам'яна, на десять чи дванадцять великих вікон. При-
чілок на колонках із закрутками, місцями визолоче-
ними, висів над дверима з важкого дуба з дзеркаль-
ними шибками, бронзовою ручкою, у вигляді птичої
лапи, що тримала хрусталивий многогранник, і бли-
скучою мідною дошкою з прізвищем господаря.

— Одначе, хижа у тебе, Кудряшев! Це не хижа,
а, так би мовити, палаццо, — сказав Василь Петрович,
коли вони увійшли в передпокій з дубовою меблею
і зяючим чорною пашею каміном. — Невже власна?

— Ну, брате, до цього ще не дійшло. Наймаю. Недорого, півтори тисячі.

— Півтори! — протягнув Василь Петрович.

— Вигідніше платити півтори тисячі, ніж затратити капітал, що може дати значно більший процент, коли не обернутий у нерухомість. Та й грошей багато треба: адже як будувати, то вже не такий мотлох.

— Мотлох! — вигукнув здивований Василь Петрович.

— Авжеж, будинок поганенький. Ну, ходімо, ходімо швидше...

Василь Петрович встиг уже скинути пальто і пішов за господарем. Обстановка квартири Кудряшева дала новий матеріал для його здивування. Цілий ряд високих кімнат з паркетними підлогами, з дорогими, з золотом, шпалерами; їдальня „під дуб“ з розвішаними по стінах поганими моделями дичини, з величезним різьбленим буфетом, з великим круглим столом, на який лився цілий потік світла з висячої бронзової лампи з молочним абажуром; зала з роялем, силою різної меблі з гнутого буку, диванчиків, лав, табуреток, стільців, з дорогими літографіями і поганими олеографіями у визолочених рамах; вітальня, як водиться, з шовковою меблею і купою непотрібних речей. Здавалось, господар квартири раптом розбагатів, виграв двісті тисяч, чи що, і нашвидкуруч обладнав собі квартиру на широку ногу. Все було куплене відразу, куплене не тому, що було потрібне, а тому, що в кишені заворушились гроші, які знайшли собі вихід для купівлі рояля, на якому, оскільки знав Василь Петрович, Кудряшев міг грати тільки одним пальцем; поганої старої картини, однієї з десятків тисяч, приписуваних другорядному фламандському майстрові, на яку, напевне, ніхто не звертав уваги; шахматів китайської роботи, в які не можна було грати, такі вони були тонкі й тендітні, але в головках яких було

виточено по три кульки, одна в одній, і багатьох інших непотрібних речей.

Друзі зайшли до кабінету. Тут було зручніше. Великий писемний стіл, заставлений різним бронзовим та фарфоровим дріб'язком, завалений паперами, креслярським та малювальним приладдям, займав середину кімнати. На стінах висіли величезні розфарбовані рисунки й географічні карти, а під ними стояли два низеньких турецьких дивани з шовковими мутаками. Кудряшев, обійнявши Василя Петровича за стан, підвів його прямо до дивана й посадив на м'яких подушках.

— Ну, дуже радий, дуже радий здибати старого товариша,— сказав він.

— Я теж... Знаєш, приїхав як у пустиню, і раптом така зустріч! Знаєш, Микола Константинович, як побачив тебе, так багато заворушилося в душі, так багато воскресло в пам'яті спогадів.

— Про що це?

— Як про що? Про студентство, про час, коли жилось так добре, якщо не з матеріального, то з морального боку... Пам'ятаєш?..

— Що там пам'ятати? Як ми з тобою собачу ковбасу тріскали? Годі, брате, обридло... Сигару хочеш? *Regalia Imperialia*, чи як там її; знаю тільки, що полтинник штука.

Василь Петрович узяв із скриньки запропоновану коштовність, вийняв із кишені ножичок, обрізав кінчик сигари, запалив її і сказав:

— Микола Константинович, я просто таки як увісні. Якихось кілька років — і у тебе така посада.

— Що посада! Посада, брате, плюнь і геть піди.

— Як же це так? Та ти скільки дістаєш?

— Чого? Платні?

— Егеж, утримання.

— Платні дістаю я, інженер, губернський секретар, Кудряшев 2-й — тисячу шістсот карбованців на рік.

У Василя Петровича витяглося обличчя.

— Як же це? Звідки це все?

— Ех, брате, тухтії ти! Звідки? З води і землі, з моря і суші. А головне — ось звідки.

І він тикнув себе указним пальцем у лоб.

— Бачиш ті картинки, що на стінах висять?

— Бачу,— відповів Василь Петрович:— що ж далі?

— Знаєш, що це?

— Ні, не знаю.

Василь Петрович устав з дивана й підійшов до стіни. Синя, червона, бура й чорна фарби нічого не говорили його розумові, так само, як якісь таємничі цифри біля крапкуватих ліній, пороблені червоним чорнилом.

— Що це таке? Рисунки?

— Рисунки то рисунки, але чого?

— Право, друже мій, не знаю.

— Рисунки ці зображують, любий Василь Петрович, майбутній мол. Знаєш, що таке мол?

— Ну, звичайно. Адже я все таки вчитель російської мови. Мол це така... як би сказати... ну, гребля, чи що...

— Іменно гребля. Гребля, що допомагає утворити штучну гавань. На цих рисунках зображений мол, що тепер будується. Ти бачив море зверху?

— Як же, авжеж! Незвичайна картина! Але будівель я не помітив.

— Важко й помітити,— сказав Кудряшев із сміхом.— Цей мол майже весь не в морі, Василь Петрович, а тут, на суші.

— Де ж це?

— Та от у мене й у інших будівників: у Кноблоха, Пуйциковського і в інших. Це — між нами, звичайно: тобі я кажу це, як товаришеві. Чого ти так витріщився на мене? Справа звичайнісінька.

— Слухай но, це ж, зрештою, жах! Невже ти говориш правду? Невже ти не гидуєш нечесними засобами,

щоб мати цей комфорт? Невже все минуле було тільки для того, щоб довести тебе до... до... І ти так спокійно говориш про це...

— Стривай, стривай, Василь Петрович! Будь ласка, без міцних висловів. Ти кажеш: „нечесні засоби“? Ти мені скажи спочатку, що значить чесно і що значить нечесно. Сам я не знаю; може, забув, а думаю, що й не пам'ятав; та здається мені, і ти, власне кажучи, не пам'ятаєш, а так тільки натягаєш на себе якийсь мундир. Та і взагалі, ти це облиш; перш за все, це нечесно. Поважай свободу думання. Ти кажеш — нечесно; кажи, будь ласка, але не лай мене: адже я не лаю тебе за те, що ти не однакової зі мною думки. Вся справа, брате, в погляді, в точці зору, а через те, що їх багато, точок цих, то плюньмо ми на цю справу і ходімо до їдальні горілку пити і про приємні речі розмовляти.

— Ах, Миколо, Миколо, боляче мені дивитись на тебе.

— Це ти можеш; можеш душею боліти, скільки тобі хочеться. Хай буде боляче; мине! Придивишся. Придивишся, сам скажеш: „от же я, одначе, макуха“; так і скажеш, пригадаєш моє слово. Ходім но вип'ємо по чарці й забудемо про заблудших інженерів; на те й мозки, друже, щоб заблудатися... Адже ти, вчителю мій любий, скільки діставатимеш, га?

— Тобі байдуже.

— Ну, приміром?

— Ну, тисячі три зароблю з приватними лекціями.

— От бачиш: за три тисячі ото тягатися все життя по лекціях! А я сиджу собі та поглядаю: хочу — роблю, хочу — ні; якби фантазія прийшла хоч цілий день у стелю плювати, і те можна. А грошей... грошей стільки, що вони — „річ для нас нікчемна“.

В їдальні, куди вони зайшли, все було готове для вечері. Холодний ростбіф висився рожевою горою. Банки з консервами рябіли різнокольоровими англій-

ськими написами і яскравими малюнками. Цілий ряд пляшок підносився на столі. Приятелі випили по чарці горілки й узялися до вечері. Кудряшев їв повільно і з перепочинками; він цілком заглибився в своє діло.

Василь Петрович їв і думав, думав і їв. Він був у великому збентеженні і рішуче не знав, як йому бути. За своїми переконаннями він повинен був би поспішно зникнути з дому свого старого товариша і ніколи в нього більше не заглядати. „Адже цей шматок — крадений,— думав він, поклавши собі в рот шматок і сьорбаючи налите люб'язним господарем вино. — А сам що я роблю, як не підлоту?“ Багато таких визначень ворухилось у голові бідолашного вчителя, але визначення так і залишались визначеннями, а за ними ховався якийсь таємний голос, що заперечував на кожне визначення: „Ну, так що ж?“ І Василь Петрович почував, що він не спроможний розв'язати це питання, і сидів далі. „Ну, що ж, буду спостерігати“,— промайнуло у нього в голові, як виправдання, після чого він і сам перед собою сконфузився. „Навіщо мені спостерігати, письменник я, чи що?“

— Такого от м'яса,— почав Кудряшев,— ти зверни увагу, не дістанеш у цілому місті.

І він розповів Василю Петровичу довгу історію про те, як він обідав у Кноблоха, як його вразив своїми властивостями поданий ростбіф, як він дізнався, звідки діставати такий і як, зрештою, дістав.

— Ти попав саме до речі,— сказав він наприкінці оповідання про м'ясо.— Їв ти коли щось подібне?

— Справді, ростбіф чудовий,— відповів Василь Петрович.

— Чудовий, брате! Я люблю, щоб усе було як слід. Та чого ти не п'єш? Стривай, ось я тобі наллю вина.

Далі пішла не менш довга історія про вино, в якій брали участь і англійський шкіпер, і торговий дім у Лондоні, і той же Кноблех, і митниця. Розповідаючи

про вино, Кудряшев посьорбував його, і, в міру того, як пив, пожвавлювався. На щоках його в'ялого обличчя позначались рум'яні плями, мова прискорювалась і жвавішала.

— Та що ж ти мовчиш, зрештою? — спитав він Василя Петровича, який дійсно вперто мовчав, вислухуючи епопеї про м'ясо, вино, сир та інші розкоші, що прикрашали собою стіл інженера.

— Так, брате, не говориться щось.

— Не говориться... от дурниця! Ти, я бачу, все ще киснеш з приводу мого визнання. Жалкую, дуже жалкую, що сказав; з більшим би задоволенням повечеряли, якби не цей проклятий мол... Та ти краще не думай про це, Василь Петрович, кинь... Га? Васильку, плюнь, справді! Що ж робити, братику, не виправдав я надій. Життя не школа. Та я не знаю, чи довго й ти утримаєшся на своїй стезі.

— Будь ласка, не роби про мене припущень, — сказав Василь Петрович.

— Образився?.. Звичайно, не утримаєшся. Що дала тобі твоя безкорисливість? Хіба ти тепер спокійний? Хіба не думаєш щодня про те, чи згідні твої вчинки з твоїми ідеалами, і чи не переконуєшся щодня в тому, що не згідні. Адже правда, так? Випий вина, добре вино.

Він налив і собі чарку, подивився на світло, покуштував, прицмокнув губами і випив.

— Адже от, любий мій друже, ти думаєш, я не знаю, яка у тебе в голові тепер думка сидить? Достеменно знаю. „Навіщо, думаєш ти, я у цієї людини сиджу? Дуже вона мені потрібна! Хіба не можу я обійтися без її вина і сигар?“ Стривай, стривай, дай договорити! Я зовсім не думаю, що ти сидиш у мене ради вина й сигар. Зовсім ні; якби ти й дуже захотів їх, то не став би лизоблюдом. Лизоблюдство річ дуже важка. Ти сидиш у мене і розмовляєш зі мною просто тому, що не можеш рішити, чи справді я злочинець. Не обу-

рюю я тебе, от і все. Звичайно, для тебе це дуже образливо, бо в твоїй голові розкладені під різними рубриками переконання, і, підігнаний під них, я, твій колишній товариш і друг, стаю мерзотником, а тим часом ворожнечі до мене ти ніякої почувати не можеш. Переконання — переконаннями, а я сам собою, товариш, добрий хлопець і навіть, можна сказати, добра людина. Адже ти знаєш, що я нездатний нікого скривдити...

— Стривай, Кудряшев. Звідки у тебе все це? — Василь Петрович обвів рукою. — Сам кажеш, чуже: ну, той і скривджений, у кого забрано.

— Легко сказати — у кого забрано. Я от думаю, думаю, кого я скривдив — і все не можу зрозуміти, кого. Ти не знаєш, як ця справа робиться; я розкажу тобі, і ти, може, згодишся зі мною, що знайти скривдженого не так то легко.

Кудряшев подзвонив. З'явилася безстрасна лакейська фігура в чорному фраці.

— Іван Павлович, принеси мені з кабінета рисунок. Між вікнами висить. Ти подивись, Василь Петрович, справа то яка грандіозна: справді, я навіть поезію в ній нині знаходити став.

Іван Павлович обережно приніс величезний аркуш, наклеєний на коленкор. Кудряшев узяв його, порозсував коло себе тарілки, пляшки й чарки і розклав рисунок на забризканій червоним вином скатерці.

— Подивись сюди, — сказав він. — От тобі поперечний розріз нашого молу, от його повздовжний розріз. Бачиш блакитну фарбу? Це море. Воно тут таке глибоке, що починати класти з дна не можна; через те ми готуємо для молу насамперед постіль.

— Постіль? — спитав Василь Петрович. — Чудернацька назва.

— Постіль кам'яну з великих кругляків, не менше одного кубічного фута обсягом. — Кудряшев відгвинтив від годинникового ключика малюсінький срібний

циркуль і взяв ним на рисунку якусь маленьку лінію.— Дивись, Василь Петрович,—це сажень. Якщо ми ним зміримо постіль упоперек, то вийде трохи не п'ятдесят сажнів завширшки. Не вузька постілонька, правда? Така завширшки кам'яна маса виводиться з дна моря до шістнадцяти футів нижче його поверхні. Коли ти збагнеш ширину постелі і величезну довжину, то можеш мати деяке уявлення про величезність цієї маси каміння. Часом, знаєш, цілий день барка за баркою підходить до молу, барка за баркою викидає свій вантаж, а зміряєш—збільшення зовсім нікчемне. Немов у безодню гатять каміння... Постіль пофарбована тут на плані брудносірою фарбою. Її посувають уперед, а від берега починається на ній уже інша робота. Паровими кранами спускають на цю постіль величезне штучне каміння, кубічні брили, зліплені з кругляка й цементу. Кожен такий шматок є завбільшки в кубічний сажень і важить багато сотень пудів. Пара підіймає їх, повертає і укладає рядами. Дивне почуття відчуваєш, коли легким натиском руки примушуєш таку масу підійматись і спускатись на твоє бажання. Коли така маса підкоряється тобі, відчуваєш могутність людини....

— Бачиш, от вони, ці кубики.— Він показав циркулем.— Муровання з них виводиться майже до поверхні води, а на ній починається вже верхнє кам'яне муровання з тесаного каменю. Так от яка це справа: не поступиться першій - ліпшій єгипетській піраміді. От тобі в загальних рисах робота, яка триває вже кілька років, а скільки часу ще триватиме,—бог знає. Бажано б, щоб довше... А втім, якщо вона йтиме так, як останнім часом, то, мабуть, на наш вік вистачить.

— Ну, що ж далі? — спитав Василь Петрович після довгої мовчанки.

— Далі? Ну, а ми сидимо на своїх місцях і одержуємо, скільки слід.

— Я ще не бачу з твого оповідання можливості одержувати.

— Молодий ти, ось що! А втім, ми з тобою, здається, однолітки; тільки досвід, якого тобі бракує, умудрив і постарив мене. Справа ось у чому: тобі відомо, що у всякому морі бувають бурі. Вони то і діють. Вони розмивають щороку постіль, а ми кладемо нову.

— Все ж таки я не бачу можливості...

— Кладемо ми її,—спокійно вів Кудряшев далі,— на папері, ось тут, на рисунку, бо тільки на рисунку буря її розмиває.

Василь Петрович усією істотою виявив нерозуміння.

— Тому що не можуть же справді розмити постіль хвилі тільки на вісім футів заввишки. Наше море не океан, та й там такі моли, як наш, витримують, а у нас, на глибині понад два сажні, де кінчається постіль, мало не мертва тиша. Слухай, Василь Петрович, як діла робляться. Весною, після осінньої та зимньої негоди, ми збираємось і ставимо питання: скільки в цьому році розмило постелі? Беремо рисунки й помічаємо. Ну, і пишемо, куди треба: розмило, мовляв, бурями стільки от і стільки от кубічних сажнів початої роботи. Звідти відповідають: будуйте, лагодьте, чорт з вами! Ну, ми й лагодимо.

— Та що ж ви ото лагодите?

— Та кишені собі лагодимо,—пустив дотепа Кудряшев і сам розсміявся своєму дотепові.

— Ні, це неможливо! Неможливо!—закричав Василь Петрович, схоплюючись із стільця й бігаючи по кімнаті.—Слухай, Кудряшев, адже ти занাপашуєш себе... Не кажучи вже про неморальність... Я просто хочу сказати, що вас усіх піймають на цьому, і ти загинеш, по Володимирці підеш. Боже, боже, от вони надії, сподіванки! Здатний і чесний юнак—і раптом...

Василь Петрович сповнився екстазу і говорив довго і палко. Але Кудряшев цілком спокійно курив сигару й поглядав на збентеженого друга.

— Так, ти напевне підеш по Володимирці! — закінчив Василь Петрович свою філіпіку.

— До Володимирки, друже мій, дуже далеко. Дивна ти людина, як подивлюся: нічогісінько ти не розумієш. Хіба я сам... як це пристойніше сказати... набуваю? Все навколо, саме повітря — і те, здається, тягне. Невдавно з'явився до нас один новенький і став щодо чесності кореспонденції писати. Що ж? Прикрили... І завжди прикриємо. Всі за одного, один за всіх. Ти думаєш, що людина сама собі ворог? Хто ж наважиться мене зачепити, коли через це сам може похитнутися?

— Значить, — як сказав Крилов, — рильце у всіх у пушку?

— У пушку, у пушку. Всі беруть з життя, що можуть, а не ставляться до нього платонічно... Про що це, пак, ми почали говорити? Так, про те, кого я кривджу. Скажи, кого? Нижчу братію, чи що? Ну, чим? Адже я черпаю не прямо з джерела, а беру готове, що вже взяте, і якщо не дістанеться мені, то, може, комусь і гіршому. Принаймні я не по-свинячому живу. Є деякі й духовні інтереси: передплачую купу газет, журналів. Галасують про науку, про цивілізацію, а куди б ця цивілізація прикладалась, якби не ми, люди з грішми? А їх треба звідкись узяти. Так званими чесними шляхами...

— Ах, не докінчуй, не кажи ти хоч останнього слова, Микола Константинович!

— Слова? Що ж, краще було б, крива твоя душа, якби я став брехати, виправдуватись? Крадемо, чи чуєш ти? Та як правду казати, то і ти тепер крадеш.

— Слухай, Кудряшев...

— Нічого мені тебе слухати, — сказав, сміючись, Куд-

ряшев.— Ти таки, брате, грабіжник, під личиною чесноти. Ну, що це за заняття твоє — вчителювання? Хіба ти сплатиш своєю працею навіть ті копійки, що тобі тепер платять? Приготуєш ти хоч одну порядну людину? Три чверті твоїх вихованців вийдуть такі самі, якя, а одна чверть такими, як ти, тобто добромисною макухою. Ну, то чи не дарма ти береш гроші, скажи відверто? І чи далеко ти пішов од мене? А теж храбрує, чесність проповідує!

— Кудряшев! Повір, що мені надзвичайно тяжка ця розмова.

— А мені — ані трохи.

— Я не сподівався побачити в тобі те, що побачив.

— Не диво; люди змінюються, і я змінився, а в який бік — ти угадати не міг: не пророк же.

— Не треба бути пророком, щоб сподіватися, що чесний юнак стане чесним громадянином.

— Ах, облиш, не кажи ти мені цього слова. Чесний громадянин! І звідки, з якого підручника ти цю архівність витяг? Час уже покинути сантименти: не хлопчик же... Знаєш що, Васю,— при цьому Кудряшев узяв Василя Петровича за руку,— будь другом, киньмо це прокляте питання. Краще вип'ємо по-товариському. Іван Павлович! Дай, брате, пляшечку от цього.

Іван Павлович негайно з'явився з новою пляшкою. Кудряшев налив склянки.

— Ну, вип'ємо за розквіт... чого б це? Ну, байдуже: за наш з тобою розквіт.

— П'ю,— сказав Василь Петрович з почуттям,— за те, щоб ти опам'ятався. Це моє найбільше бажання.

— Будь другом, не згадуй... Адже коли опам'ятатися, так уже пити не можна буде: тоді зуби на полицю. Бачиш, яка у тебе логіка. Будемо пити просто, без усяких побажань. Киньмо цю марудну тяганину: однаково ні до чого не договоримось: ти мене не напутиш, та і я тебе не переспорю. Та й не варто

переспорювати: власним розумом до моєї філософії дійдеш.

— Ніколи!—з запалом вигукнув Василь Петрович, стукнувши склянкою об стіл.

— Ну, це побачимо. Та що це я все про себе розказував, а ти про себе мовчиш? Що ти робив, що думаєш робити?

— Я казав уже тобі, що призначений учителем.

— Це твоя перша посада?

— Так, перша; я займався раніше приватними лекціями.

— І тепер думаєш займатися ними?

— Коли знайду, чому ж?

— Знайдемо, брате, знайдемо!—Кудряшев ляснув Василя Петровича по плечу.—Все тутешнє юнацтво тобі в науку віддамо. По чому ти брав за годину в Петербурзі?

— Мало. Дуже важко було діставати хороші лекції. Карбованець - два, не більше.

— І за такі копійки людина мордується! Ну, тут менше як п'ять і не смій питати. Це робота важка: я сам пам'ятаю, як на першому та на другому курсі по лекційках бігав. Бувало, добудеш по полтиннику за годину і радий. Найневдячніша й найважча робота. Я тебе перезнайомлю з усіма нашими; тут є дуже милі родини, і з панночками. Поводитимеш себе розумно—посватаю, якщо хочеш. А, Василь Петрович?

— Ні, дякую, я не потребую.

— Посватався вже? Правда?

Василь Петрович виявив своїм виглядом замішання.

— По очах бачу, що правда. Ну, брате, поздоровляю. От як скоро! От так Вася! Іван Павлович!—гукнув Кудряшев.

Іван Павлович з заспаним і сердитим обличчям з'явився в дверях.

— Дай шампанського!

— Шампанського немає, все вийшло,— похмуро відповів лакей.

— Годі, Кудряшев, навіщо ж це, справді!

— Мовчи; я тебе не питаю. Образити мене хочеш, чи що? Іван Павлович, без шампанського не приходити, чуєш? Іди!

— Т'адже замкнуто, Микола Константинович.

— Не розмовляй. Гроші у тебе є: іди й принеси.

Лакей пішов, бурмотячи щось собі під ніс.

— От бидло, ще розмовляє! А ти ще: „не треба“. Якщо з такої нагоди не пити, то для чого й існує шампанське?.. Ну, хто вона?

— Хто?

— Ну, вона, наречена... Бідна, багата, красива?

— Ти однаково її не знаєш, так навіщо називати її тобі? Статків у неї немає, а красота — річ умовна. По-моєму, красива.

— Картка є? — спитав Кудряшев.— Мабуть, коло серця носиш? Покажи!

І він простяг руку.

Червоне від вина обличчя Василя Петровича ще більше почервоніло. Не знаючи навіщо, він розстебнув сюртук, вийняв свою книжку і дістав дорогоцінну картку.

Кудряшев схопив її й почав розглядати.

— Нічого, брате! Ти знаєш, де раки зимують.

— Чи не можна без таких висловів! — різко сказав Василь Петрович.— Дай її мені, я сховаю.

— Стривай, дай натішитись. Ну, дай вам бог згоду та любов. На, візьми, поклади знову на серце. Ах ти чудак, чудак! — вигукнув Кудряшев і зареготав.

— Не розумію, що ти знайшов тут смішного?

— А так, братику, смішно стало. Уявився ти мені через десять років; сам у халаті, споганіла вагітна жінка, сім душ дітей і дуже мало грошей на купівлю їм черевиків, штанців, капелюшків та всього іншого.

Взагалі, проза. Чи будеш ти тоді носити цю картку в боковій кишені? Ха - ха - ха!

— Ти скажи краще, яка поезія жде в майбутньому тебе? Одержувати гроші й проживати їх? Їсти, пити і спати?

— Не їсти, пити і спати, а жити. Жити з свідомістю своєї волі і деякої навіть могутності.

— Могутності! Яка у тебе могутність?

— Сила в грошах, а у мене є гроші. Що хочу, те і зроблю... Захочу тебе купити—і куплю.

— Кудряшев!..

— Не приндись дарма. Невже нам з тобою, старим друзям, не можна й пожартувати один з одного. Звичайно, тебе купувати не стану. Живи собі по-своєму. А все таки, що хочу, те й зроблю. Ах, я дурень, дурень!— раптом скрикнув Кудряшев, ляснувши себе по лобі:— сидимо стільки часу, а я тобі головного дива й не показав. Ти кажеш: їсти, пити й спати? Я тобі зараз таку штуку покажу, що ти відмовишся від своїх слів. Ходімо! Візьми свічку.

— Куди це?— спитав Василь Петрович.

— За мною. Побачиш, куди.

Василь Петрович, уставши з стільця, почував себе не цілком гаразд. Ноги не зовсім слухались його, і він не міг тримати свічник так, щоб стеарин не капав на килим. Одначе, трохи упоравшись з неслухняними членами, він пішов за Кудряшевим. Вони пройшли кілька кімнат, вузенький коридор і опинилися в якомусь вогкому і темному приміщенні. Кроки глухо стукали по кам'яній підлозі. Шум від струмка води, що падала десь, брнів нескінченним акордом. Із стелі звисали сталактити з туфу і синюватого литого скла; цілі штучні скелі здіймались тут і там. Маса тропічної зелені вкривала їх, а в деяких місцях блищали темні дзеркала.

— Що це таке?— спитав Василь Петрович.

— Акваріум, якому я присвятив два роки часу й багато грошей. Стривай, я зараз освітлю його.

Кудряшев зник за зеленню, а Василь Петрович підійшов до однієї з дзеркальних вітрин і почав розглядати, що було за нею. Тьмяне світло однієї свічки не могло пройти далеко у воду, але риби, великі і маленькі, приваблені світлою точкою, зібрались в освітленому місці й нерозумно дивились на Василя Петровича круглими очима, розкриваючи й закриваючи роти і ворущачи зябрами та пливцями. Далі видні були темні обриси водоростів. Якийсь гад ворушився в них; Василь Петрович не міг роздивитись його форми.

Раптом потік сліпучого світла примусив його на мить заплющити очі; і коли він розплющив їх, то не пізнав акваріума. Кудряшев у двох місцях запалив електричні ліхтарі: світло їх проходило крізь масу блакитнявої води, що кишіла рибою та іншими тваринами, повної рослин, які різко виділялися на непевному фоні своїми кривавочервоними, бурими і бруднозеленими силуетами. Скелі й тропічні рослини, що від контрасту іще стемнішали, красиво обрамовували товсте дзеркальне скло, крізь яке відкривався вид у середину акваріума. Все в ньому заворушилось, заметушилось, перелякане сліпучим світлом: цілий табун маленьких головатих „бичків“ носився туди й сюди, повертаючись немов по команді; стерляді звивалися, притиснувшись мордою до скла, і то підіймалися до поверхні води, то спускалися на дно, немов хотіли пройти крізь прозору тверду перепону; чорний гладкий вугор заривався у пісок акваріума й підіймав цілу хмару каламуті; смішна кургуза каракатиця відчепилась од скелі, на якій сиділа, і перепливала акваріум поштовхами, задом наперед, волочачи за собою свої довгі помацки. Все разом було таке красиве і нове для Василя Петровича, що він остаточно забувся.

— Ну, як, Василь Петрович? — спитав Кудряшев, виходячи до нього.

— Чудово, брате, дивно! Як це ти все влаштував? Скільки смаку, ефекту!

— Додай іще, і знання. Навмисне до Берліна їздив подивитись тамошнє диво і, не хвалячись, скажу, що мій хоч і поступиться, звичайно, щодо величини, але щодо вишуканості та цікавості — ані трохи... Це мої гордощі й утіха. Як нудно стане — прийдеш сюди, сядеш і дивишся цілими годинами. Я люблю всю цю твар за те, що вона одверта, не так, як наш брат — людина. Жере один одного і не соромиться. Он поглянь, поглянь: бачиш, наганяє.

Маленька рибка поривчасто металась вгору і вниз і в усі боки, рятуючись від якогось довгого хижака. В смертельному страхові вона викидалась із води на повітря, ховалась під виступи скель, а гострі зуби всюди наганяли її. Хижа риба вже готова була схопити її, як раптом інша, підскочивши збоку, перехопила здобич: рибка зникла в її пащі. Переслідувачка зупинилась незрозуміло, а крадунка сховалась у темний куток.

— Перехопили! — сказав Кудряшев. — Дура, залишилась не при чому. Варто було ганятись для того, щоб спід носу вихопили шматок!.. Скільки, якби ти знав, вони зажирають цієї дрібної риби: сьогодні напустиш цілу хмару, і на другий день все вже з'їдене. З'їдять і не задумуються про неморальність — а ми? Я тільки недавно відвик од цієї нісенітниці. Василь Петрович! Невже ти, нарешті, не згодишся, що це ерунда?

— Що таке? — спитав Василь Петрович, не відриваючи очей від води.

— Та оця гризота. Навіщо вона? Гризи себе, не гризи — а як трапиться шматок... Ну, я і скасував її, гризоту цю, і стараюсь наслідувати це бидло.

Він показав пальцем на акваріум.

— Вільному воля,— сказав зітхаючи Василь Петрович.— Слухай но, Кудряшев, адже це, здається, морські рослини і тварини?

— Морські. Та й вода у мене морська. Навмисне водогін улаштував.

— Невже з моря? Алеж це повинно коштувати величезних грошей.

— Немалих. Акваріум мій коштує близько тридцяти тисяч.

— Тридцять тисяч! — скрикнув з жахом Василь Петрович.— При тисячі шістсот карбованців платні!

— Та кинь ти це жахання! Якщо надивився — ходімо. Мабуть, Іван Павлович приніс потрібне... Почекай тільки, я вимкну струм.

Акваріум знову поринув у темряву. Свічка, що горіла й далі, здалася Василеві Петровичу тьмяним чадним вогником.

Коли вони увійшли до їдальні, Іван Павлович держав уже наготові загорнуту в серветку пляшку.

ХУДОЖНИКИ

I

ДЄДОВ

СЬОГОДНІ я почуваю себе так, немов би гора упала з моїх пліч. Щастя було таке несподіване! Геть інженерські погони, геть інструменти й кошториси!

Але чи не соромно так радіти з смерті бідної тітки тільки через те, що вона залишила спадщину, яка дає мені можливість кинути службу? Щоправда, вона, умираючи, просила мене віддатися цілком моїй улюбленій справі, і тепер я радію, між іншим, і тому, що виконую її щире бажання. Це було вчора... Яке здивоване обличчя зробив наш шеф, коли дізнався, що я кидаю службу! А коли я пояснив йому мету, з якою я роблю це, він просто розкрив рот.

— З любові до мистецтва?... Мм!... Подавайте прохання.

І не сказав більше нічого, повернувся і пішов. Але мені нічого більше й не було потрібно. Я вільний, я художник! Хіба це не верх щастя?

Мені захотілось піти кудись далі від людей і від Петербурга; я взяв човник і подався до надмор'я. Вода, небо, вилискуюче в далечині на сонці місто,

сині ліси, що пообрамовували береги затоки, верхівки мачт на кронштадтському рейді, десятки пароплавів що пролітали, і парусних суден та лайб, що пливли повз мене,— все здалося мені в новому світлі. Все це моє, все це в моїй владі, все це я можу схопити, кинути на полотно і поставити перед здивованою від сили мистецтва юрбою. Щоправда, не слід би продавати шкуру ще не вбитого ведмедя: адже покищо я — ще не бог знає який великий художник...

Човник швидко розрізав гладінь води. Човнар, високий, здоровий і красивий парубок у червоній сорочці, без утоми працював веслами; він то нагинався вперед, то відкидався назад, сильно посовуючи човен при кожному русі. Сонце сідало і так ефектно грало на його обличчі й червоній сорочці, що мені захотілося змалювати його фарбами. Маленька скринька з полотном, фарбами та пензлями завжди при мені.

— Кинь весла, посидь хвилинку смирно, я тебе намалюю,— сказав я.

Він кинув весла.

— Та сядь так, немов весла закидаєш.

Він узявся за весла, змахнув ними, немов птах крилами, і так і завмер у прекрасній позі. Я швидко накидав олівцем контур і взявся малювати. З якимось особливим радісним почуттям я мішав фарби. Я знав, що ніщо не відірве мене від них уже все життя.

Човнар незабаром почав стомлюватися; бравий вираз його обличчя змінився на в'ялий і нудний. Він став позіхати і один раз навіть витер рукавом обличчя, для чого йому треба було нахилитись головою до весла. Згортки сорочки зовсім зникли.

От досада! Терпіти не можу, коли натура ворушиться.

— Сиди, брате, смирніше.

Він посміхнувся.

— Чого ти смієшся?

Він конфузливо усміхнувся й сказав:

— Та дивно, пане.

— Чого ж тобі дивно?

— Та начебто я—диво яке, що мене малювати, наче картину яку.

— Картина й буде, друже любий.

— Навіщо ж вона вам?

— Для учення. От помалюю, помалюю маленькі, буду й великі малювати.

— Великі?

— Хоч на три сажні.

Він замовк і потім серйозно спитав:

— Що ж, ви через це й образи можете?

— Можу й образи, тільки я малюю картини.

— Так...

Він задумався й знову спитав:

— Навіщо ж вони?

— Що таке?

— Картини ці...

Звичайно, я не став читати йому лекції про вагу мистецтва, а тільки сказав, що за ці картини платять добрі гроші, карбованців по тисячі, по дві і більше. Човнар був цілком задоволений і більше не забалакував. Етюд вийшов прекрасний (дуже красиві ці гарячі тони освітленого призахідним сонцем кумача), і я повернувся додому цілком щасливий.

II

РЯБІНІН

Передо мною стоїть у напруженій позі старий Тарас натурник, якому професор Н. звелів покласти „рука на галава“, тому що це „ошен класишеский поза“; навколо мене—ціла юрба товаришів, що так само, як і я, сидять перед мольбертами з палітрами та пензлями в руках.

Поперед усіх Дєдов, хоч і пейзажист, але ретельно малює Тараса. В класі дух од фарб, олії, терпентину і мертва тиша. Щопівгодини Тарасові дають перепочити; він сідає на край дерев'яного ящика, що служить йому п'єдесталом, і з „натури“ перетворюється в звичайного голого старика, розминає свої задубілі від довгої непорушності руки й ноги, обходиться без допомоги носової хустки й таке інше. Учні тісняться коло мольбертів, розглядаючи роботу один одного. Коло мого мольберта завжди юрба; я — дуже здібний учень академії і подаю величезні надії зробитися одним із „наших корифеїв“, за щасливим висловом відомого художнього критика п. В. С., який уже давно сказав, що „з Рябініна будуть люди“. От чому всі дивляться на мою роботу.

За п'ять хвилин всі знов сідають на свої місця, Тарас лізе на п'єдестал, кладе руку на голову, і ми мажемо, мажемо...

І так щодня.

Скучно, правда? Та я й сам давно переконався, що все це дуже скучно. Але як для локомотива з відкритою паропровідною трубкою можливе одне з двох: котитися по рейках доти, поки не вийде пара, або, скочивши з них, перетворитися з стрункого залізного чудовища на купу уламків, так і мені... Я на рейках; вони щільно охоплюють мої колеса, і якщо я зійду з них, що тоді? Я повинен, хоч би що, докотитися до станції, не зважаючи на те, що вона, ця станція, уявляється мені чорною діркою, в якій нічого не розбереш. Інші кажуть, що це буде художня діяльність. Що це щось художнє — сперечатися немає про що, але що це діяльність...

Коли я ходжу по виставці й дивлюсь на картини, що я бачу в них? Полотно, на яке покладені фарби, розташовані так, що вони утворюють вражіння, подібні до вражінь від різних предметів. Люди ходять і ди-

вуються: як це вони, фарби, так хитро розташовані. І більше нічого. Написані цілі книжки, цілі гори книжок про це; багато з них я читав. Але з Тенів, Кар'єрів, Куглерів і всіх, що писали про мистецтво, аж до Прудона включно, не ясно нічого. Вони товчуть про те, яку вагу має мистецтво, а в моїй голові, читаючи їх, неодмінно ворухиться думка: якщо воно має її. Я не бачив доброго впливу хорошої картини на людину; навіщо ж мені вірити, що він є?

Навіщо вірити? Вірити то мені треба, конче треба, але як повірити? Як переконатись у тому, що все своє життя не слугуватимеш виключно дурній цікавості юрби (та добре ще, коли тільки цікавості, а не чомусь іншому, збудженню поганих інстинктів, наприклад) і гонору якогось збагатілого кендюха на ногах, який, не поспішаючи, підійде до моєї пережитої, вистражданої, дорогої картини, мальованої не пензлем і фарбами, а нервами і кров'ю, пробурмотить: „мм... нічого собі“, суне руку у настобурчену кишеню, кине мені кілька сот карбованців і понесе її від мене. Понесе разом із хвилюванням, з безсонними ночами, з прикростями і радіщами, з принадами і розчаруваннями. І знову ходиш самотній серед юрби. Машинально малюєш натурника увечері, машинально малюєш його ранком, дивуючи професорів і товаришів швидкими успіхами. Навіщо робиш усе це, куди йдеш?

Ось уже чотири місяці минуло з того часу, як я продав свою останню картину, а у мене ще немає ніякої думки для нової. Якби вплигло щось у голові, добре було б... Кілька часу повного забуття: увійшов би в картину, як у монастир, думав би тільки про саму неї. Питання: куди? навіщо? під час праці зникають; в голові одна думка, одна мета, і здійснення її дає насолоду. Картина — світ, в якому живеш і перед яким відповідаєш. Тут зникає життєва мораль: ти утворюєш собі нову в своєму новому світі і в ньому

відчуваєш свою правоту, гідність чи нікчемність і брехню по-своєму, незалежно від життя.

Але малювати завжди не можна. Ввечері, коли сутінки перервуть працю, вернешся до життя і знову чуєш вічне запитання: „навіщо?“, що не дає заснути, примушує перевертатись на постелі в гарячці, дивитись у темряву, ніби там десь у ній написано відповідь. І засипаєш над ранок мертвим сном, щоб, прокинувшись, знову спуститися в інший світ сну, в якому живуть тільки образи, що виходять від тебе самого, що складаються і прояснюються перед тобою на полотні.

— Чого ви не працюєте, Рябінін?— голосно спитав мене сусід.

Я так замислився, що здригнувся, коли почув це запитання. Рука з палітрою опустилася; пола сюртука потрапила у фарби і вся вимазалась; пензлі лежали на підлозі. Я глянув на етюд; він був скінчений, і добре викінчений. Тарас стояв на полотні як живий.

— Я кінчив,— відповів я сусідові.

Кінчився й клас. Натурник зійшов з ящика і одягався; всі, знявши гамір, збирали своє приладдя. Почалась розмова. Підійшли до мене, похвалили.

— Медаль, медаль... Найкращий етюд,— говорили деякі. Інші мовчали: художники не люблять хвалити один одного.

III

ДЕДОВ

Здається мені, я користуюся між моїми товаришами-учнями пошаною. Звичайно, не без того, щоб на це не впливав мій, порівняно з ними, солідний вік: в усій академії один тільки Вольський старший за мене. Так, мистецтво має дивну притягальну силу! Цей Вольський—відставний офіцер, пан років на сорок п'ять, з зовсім сивою головою; вступити в таких літах до

академії, знову почати вчитись — хіба це не подвиг? Але він уперто працює: влітку з ранку до вечора малює етюди у всяку погоду, з якимось самозреченням; зимою, коли світло — завжди пише, а ввечері малює. За два роки він зробив великі успіхи, не зважаючи на те, що доля не дала йому особливо великого таланту.

От Рябінін — інша річ: чортячо талановита натура, але зате ледар жахливий. Я не думаю, щоб із нього вийшло щось серйозне, хоч усі молоді художники — його поклонники. Особливо мені здається дивним його нахил до так званих реальних сюжетів: малює личаки, онучі та кожушки, начебто ми не досить надивились на них у натурі. А що головне, він майже не працює. Часом засяде й за місяць скінчить картинку, про яку всі кричать, як про чудо, визнаючи, проте, що техніка залишає бажати кращого (на мою думку, техніка у нього дуже і дуже слабенька); а потім кине малювати навіть етюди, ходить похмурий і ні з ким не розмовляє, навіть зі мною, хоч, здається, від мене він ухиляється менше, ніж від інших товаришів. Чудний юнак! Дивними мені здаються ці люди, що не можуть знайти повного задоволення в мистецтві. Не можуть вони зрозуміти, що ніщо так не підносить людину, як творчість.

Вчора я кінчив картину, виставив, і сьогодні вже питали про ціну. Дешевше як за 300 не віддам. Давали вже 250. Я — такої думки, що ніколи не слід відступатися від уже призначеної ціни. Це викликає повагу. А тепер і поготів не уступлю, бо картина напевне продасться; сюжет із ходових і симпатичний: зима, захід сонця; чорні стовбури на передньому плані різко вирізняються на червоній заграві. Так малює К., і як вони йдуть у нього! За одну цю зиму, кажуть, до двадцяти тисяч заробив. Непогано! Жити можна. Не розумію, як це примудряються бідувати деякі художники. Он у К. ні одне полотенце не дармує: все продається.

Треба тільки простіше ставитись до справи; коли ти малюєш картину — ти художник, творець; намальована вона — ти крамар, і що спритніше ти вестимеш справу, то краще. Публіка часто теж шукає нагоди, щоб обдурити нашого брата.

IV

РЯБІНІН

Я живу в п'ятнадцятій лінії на Середньому проспекті і чотири рази на день проходжу набережною, де причаляють чужоземні пароплави. Я люблю це місце за його строкатість, жвавість, штовханину і гамір, і за те, що воно дало мені багато матеріалу. Тут, глядячи на поденників, що носять лантухи, вертять колівороти та лебідки, возять теліжки з усяким вантажем, я навчився малювати трудящу людину.

Я ішов додому з Дедовим, пейзажистом... Добра і безвинна, як сам пейзаж, людина, і палко закоханий у своє мистецтво. От для нього так уже немає ніяких сумнівів: малює, що бачить; побачить річку — і пише річку, побачить болото з осокою — і пише болото з осокою. Навіщо йому ця річка і це болото? — він ніколи не задумується. Він, здається, освічена людина; принаймні кінчив курс інженером. Службу кинув, гаразд що з'явилась якась спадщина, що дала йому можливість існувати без праці. Тепер він малює і малює; влітку сидить з ранку і до вечора на полі або в лісі з етюдами, зимою невтомно komponує заходи, сходи, півдні, початки й кінці дощу, зими, весни та інше. Інженерство своє забув і не жалкує про це. Тільки, коли ми проходимо повз пристані, він часто пояснює мені значення величезних чавунних і сталевих мас: частин машин, котлів і всякої всячини, вивантаженої з пароплава на берег.

— Дивіться, який котлище притягли, — сказав він мені вчора, ударивши палицею в дзвінкий котел.

— Невже у нас не вміють їх робити? — спитав я.

— Роблять і у нас, та мало, не вистачає. Бачите, яку купу привезли. І погано зроблені; доведеться тут лагодити; бачите, шов розсувається? От тут теж заклепки розхитались. Знаєте, як ця штука робиться? Це, я вам скажу, пекельна праця. Людина сідає в котел і держить заклепки зсередини кліщами, що є сили натискуючи на них грудьми, а зовні майстер гатить по заклепці молотом і виробляє отаку головку.

Він показав мені на довгий ряд опуклих металевих кружків, що йшов по шву котла.

— Дедов, та це ж однаково, що по грудях бити!

— Однаково. Я раз спробував був залізти в котел, так після чотирьох заклепок ледве виліз. Зовсім разбило груди. А ці якось примудряються звикати. Щоправда, і мруть вони, як мухи: рік - два витримає, а потім, якщо й живий, то рідко кудись придатний. Спробуйте но цілий день виносити удари здорового молота по грудях, та ще в котлі, в духоті, зігнувшись в три погібелі. Взимку залізо мерзне, холод, а він сидить або лежить на залізі. Он у тому котлі — бачите, червоний, вузький — так і сидіти не можна: лежи на боці та підставляй груди. Тяжка робота цим глухарям.

— Глухарям?

— Егеж, робітники їх так прозвали. Від того подзвіння вони часто глухнуть. І ви думаєте, багато вони дістають за таку каторжну роботу? Копійки! Бо тут ані навички, ані майстерності не треба, а тільки м'ясо. Скільки важких вражінь на всіх цих заводах, Рябінін, якби ви знали. Я такий радий, що кинув їх назавжди. Просто жити тяжко було спочатку, дивлячись на ці страждання... Інша річ з природою. Вона не кривдить, та і її не треба кривдити, щоб експлуатувати її, як ми, художники... Погляньте но, погляньте, який сіруватий тон! — раптом перебив він сам себе, показуючи на куток неба: — нижче, он там, під хмаркою... Чудово!

З зеленкуватим відтінком. А намалюй ось так, ну, точнісінько так — не повірять! А непогано ж, га?

Я висловив своє схвалення, хоч, правду сказати, не бачив нічого прекрасного в бруднозеленому шматку петербурзького неба, і перебив Дедова, що почав захоплюватись ще якимось „тонком“ коло іншої хмарки.

— Скажіть мені, де можна побачити такого глухаря?

— Поїдьмо разом на завод; я вам покажу всяку штуку. Якщо хочете, навіть завтра! Та чи не заманулось уже вам малювати цього глухаря? Киньте, не варт. Невже немає нічого веселішого? А на завод, коли хочете, хоч завтра.

Сьогодні ми поїхали на завод і оглянули все. Бачили й глухаря. Він сидів, зігнувшись в грудку, в кутку котла і підставляв свої груди під удари молота. Я дивився на нього півгодини; за ці півгодини молот піднявся і опустився сотні разів. Глухар корчився. Я його намалюю.

V

ДЕДОВ

Рябінін вигадав таку дурницю, що я не знаю, що про нього й думати. Позавчора я возив його на металевий завод; ми провели там цілий день, оглянули все, при чому я пояснював йому всякі виробництва (на моє диво, я забув дуже небагато з моєї професії); зрештою я привів його до котельного відділу. Там у цей час працювали над величезним котлом. Рябінін вліз у котел і півгодини дивився, як робітник тримає заклепки кліщами. Виліз звідти блідий і схвилований; всю дорогу назад мовчав. А сьогодні заявляє мені, що вже почав малювати цього робітника - глухаря. Що за ідея! Що за поезія в бруді! Тут я можу сказати, нікого і нічого не соромлячись, те, чого, звичайно, не сказав би при всіх: на мою думку, вся ця мужича

смуга в мистецтві — чистісіньке юродство. Кому потрібні ці славетні репінські „Бурлаки“? Написані вони чудесно, сперечатися нема про що; але й тільки. Де тут краса, гармонія, прекрасне? Хіба не для відтворення прекрасного в природі й існує мистецтво?

Хіба ж так у мене! Ще кілька днів роботи, і буде закінчений мій тихий „Травневий ранок“. Ледве коливається вода у ставку, верби схилили у нього свої віті; схід займається; дрібні пір'ясті хмарки порожевіли. Жіноча фігурка йде з крутого берега з відром по воду, лякаючи табунець качок. От і все; здається, просто, а між тим, я виразно почуваю, що поезії в картині вийшло сила. Оце — мистецтво! Воно настрює людину на тиху, лагідну задумливість, пом'якшує душу. А рябінінський „Глухар“ ні на кого не вплине вже через те, що всякий захоче якнайшвидше втекти від нього, щоб тільки не мозолити собі очі цими потворними ганчірками й цією брудною пикою. Дивна річ! Адже от у музиці не дозволені неприємні акорди, що ріжуть ухо; чому ж у нас у малярстві можна відтворювати зовсім потворні, відразливі образи? Треба поговорити про це з Л.; він напише статтейку і до речі скубне Рябініна за його картину. І варт.

VI

РЯБІНІН

Уже два тижні, як я перестав ходити в академію: сиджу дома й пишу. Праця остаточно вимучила мене, хоч і йде успішно. Слід би сказати не *хоч*, а *тим більше*, що йде успішно. Що ближче вона підходить до кінця, то все страшніше і страшніше здається мені те, що я написав. І здається мені ще, що це — моя остання картина.

От він сидить передо мною в темному кутку котла,

скорчений у три погібелі, одягнутий у лахміття, задихаючись від втоми, чоловік. Його зовсім не було б видно, коли б не світ, що проходить крізь круглі дірки, просвердлені для заклепок. Кружки цього світла ряблять його одягу і обличчя, світяться золотими плямами на його лахмітті, на скуйовдженій і закурений бороді та волоссях, на багрово-червоному обличчі, по якому струмує піт, перемішаний з брудом, на жилистих надірваних руках і на вимучених широких і запалих грудях. Щоразу повторюваний страшний удар падає на котел і примушує нещасного глухаря напружувати всі свої сили, щоб удержатись у своїй неймовірній позі. Наскільки можна було показати це напружене зусилля, я показав.

Часом я кладу палітру та пензлі і сідаю далі від картини, прямо проти неї. Я задоволений з неї; ніщо мені так не удавалось, як ця жахлива річ. Лихо тільки в тому, що це задоволення не тішить мене, а катує. Це — не намальована картина, це — вистигла хвороба. Чим вона розв'яжеться — я не знаю, але почуваю, що після цієї картини мені нічого вже буде малювати. Пташники, рибалки, мисливці з усякими експресіями і найтипівішими фізіономіями, вся ця „багата галузь жанру“ — навіщо мені тепер вона? Я нічим уже не вплину так, як цим глухарем, якщо тільки вплину...

Зробив пробу: покликав Дедова і показав йому картину. Він сказав тільки: „ну, батеньку“, і руки розставив. Сів собі, дивився з півгодини, а потім мовчки попрощався і пішов. Здається, вплинуло... Алеж він все таки — художник...

І я сиджу перед своєю картиною, і на мене вона впливає. Дивишся і не можеш відірватись, відчуваєш за цю вимучену фігуру. Часом мені навіть чутні удари молота. Я від нього збожеволію. Треба його завісити.

Полотно покрито мольберт із картиною, а я все сиджу перед ним, думаючи все про те саме непевне

й страшно, що так мучить мене. Сонце заходить і кидає косу жовту смугу світла крізь запорошені шибки на мольберт, завішаний полотном. Немов людська фігура. Немов Дух Землі в „Фаусті“, як його зображують німецькі актори.

... Wer ruft mich?

Хто покликав тебе? Я, я сам створив тебе тут. Я викликав тебе, тільки не з якоїсь „сфери“, а з душевого, темного котла, щоб ти вжахнув своїм видом цю чисту, прилизану, ненависну юрбу. Прийди, силою моєї влади прикутий до полотна, дивись із нього на ці фраки і трени, крикни їм: я — язва ростуща! Удар їх у серце, позбав їх сну, стань перед їхніми очима примарою! Убий їх спокій, як ти убив мій...

Еге, де ж таки!.. Картина закінчена, вставлена в золоту раму, два сторожі потягнуть її на головах в академію на виставку. І от вона стоїть серед „півднів“ та „заходів“, поруч з „дівчинкою з кішкою“, недалеко від якогонебудь трисажневого „Івана Грозного, що вганяє патерицю в ногу Васьки Шибанова“. Не можна сказати, щоб на неї не дивилися; дивитимуться і навіть хвалитимуть. Художники почнуть розбирати малюнок. Рецензенти, прислухуючись до них, черкатимуть олівчиками в своїх записних книжках. Один п. В. С. вище запозичень; він дивиться, похваляє, звеличує, стискає мені руку. Художній критик Л. шалено накинеться на бідного глухаря, кричатиме: але де ж тут прекрасне, скажіть, де тут прекрасне? і вилає мене на всі заставки. Публіка... Публіка проходить мимо безстрасно, або ж з неприємною гримасою; дами — ті тільки скажуть: „*ach, comme il est laid, ce*¹ глухар“, і пропливуть до дальшої картини, до „дівчинки з кішкою“, дивлячись на яку, скажуть „дуже,

¹ Ах, який поганий цей.

дуже мило“, або щось подібне. Солідні пани з бичачими очима полупають, втоплять погляд у каталог, випустять не то мукання, не то сопіння і благополучно подадуться далі. І хіба тільки якийнебудь юнак або молода дівчина зупиняться з увагою і прочитають у вимучених очах, що страждально дивляться з полотна, зойк, закладений мною в них...

Ну, а далі? Картина виставлена, куплена й повезена. Що ж буде зі мною? Те, що я пережив за останні дні, чи загине без сліду? Чи кінчиться все тільки самим хвилюванням, після якого надійде відпочинок з шуканням невинних сюжетів?... Невинні сюжети! Раптом пригадалось мені, як один знайомий доглядач галереї, складаючи каталог, кричав писарчукові:

— Мартинов, пиши! № 112. Перша любовна сцена: дівчина зриває розу.

— Мартинов, ще пиши! № 113. Друга любовна сцена: дівчина нюхає розу.

Чи буду я й далі нюхати розу? Чи зійду з рейок?

VII

ДЕДОВ

Рябінін майже кінчив свого „Глухаря“ і сьогодні покликав мене подивитись. Я ішов до нього з упереженою думкою і, треба сказати, повинен був змінити її. Дуже сильне вражіння. Рисунок прекрасний. Ліплення рельєфне. Краще всього це фантастичне і zarazом високо - справжнє освітлення. Картина, без сумніву, була б з досягненнями, якби тільки не цей дивний і дикий сюжет. Л. цілком згодний зі мною, і на тому тижні в газеті з'явиться його стаття. Подивимось, що скаже тоді Рябінін. Л - у, звичайно, буде важко розібрати його картину з боку техніки, але він зуміє торкнутись її значення як твору *мистецтва*, яке не

терпить, щоб його зводили до служіння якимось там низьким і туманним ідеям.

Сьогодні Л. був у мене. Дуже хвалив. Зробив кілька зауважень з приводу різних дрібниць, але взагалі дуже хвалив. Якби професори поглянули на мою картину його очима! Невже я не дістану, зрештою, того, чого прагне кожен учень академії — золотої медалі? Медаль, чотири роки життя за кордоном, та ще державним коштом, у майбутньому — професура... ні, я не помилився, кинувши цю сумну буденну роботу, де на кожному кроці натикаєшся на якогонебудь рябінинського глухаря.

VIII

РЯБІНІН

Картина продана й повезена до Москви. Я дістав за неї гроші і, на вимогу товаришів, мусів був улаштувати їм розвагу у „Вене“. Не знаю, відколи це повелось, але майже всі бенкети молодих художників відбуваються в кутовому кабінеті цієї гостиниці. Кабінет цей — велика, висока кімната з люстрою, з бронзовими канделябрами, з килимами й меблею, почорнілими від часу та тютюнового диму, з роялем, багато натрудженим на своєму віку під розгульними пальцями імпровізованих піаністів; одне тільки величезне дзеркало нове, бо воно заміняється двічі або тричі на рік, щоразу, коли замість художників у кутовому кабінеті гуляють купчики.

Зібралася ціла купа народу: жанристи, пейзажисти і скульптори, два рецензенти з якихось маленьких газет, кілька сторонніх осіб. Почали пити й розмовляти. За півгодини всі вже говорили разом, бо всі були напідпитку. І я теж. Пам'ятаю, що мене підкидали і я говорив промову. Потім цілувався з рецензентом і пив з ним брудершафт. Пили, говорили і цілувались багато і розі-

йшлись по домах о четвертій годині ранку. Здається двоє розташувались на нічліг в тому ж кутовому номері гостиниці „Вена“.

Я ледве дістався додому і нероздягнутий кинувся на ліжко, при чому відчув щось подібне до хитання на кораблі: здавалось, що кімната хитається і кружляє разом із ліжком і зі мною. Це тривало хвилин зо дві; потім я заснув.

Заснув, спав і прокинувся дуже пізно. Голова бо-
лить; у тіло немов свинцю налили. Я довго не можу розплющити очей, а коли розплющую їх, то бачу — мольберт порожній, без картини. Він нагадує мені про пережиті дні, і от усе знову, спочатку... Ах, боже мій, та треба ж з цим кінчити!

Голова болить більше і більше, туман напливає на мене. Я засипаю, прокидаюсь і знову засипаю. І я не знаю — чи мертва тиша навколо мене, чи оглушний гамір, хаос звуків, незвичайний, страшний для вуха. Може, це — і тиша, але в ній щось дзвонить і стукотить, вертиться і літає. Немов величезний, тисячосильний насос, що викачує воду з бездонного урвища, хитається і шумить, і чути глухе гуркотання падаючої води, і удари машини. І над усім цим одна нота, безконечна, тривала, томка. І мені хочеться розплющити очі, встати, підійти до вікна, розчинити його, почути живі звуки, людський голос, грюкіт дροжок, собаче гавкання, і здихатись цього вічного гамору. Але сили немає. Я вчора був п'яний. І я мушу лежати і слухати, слухати без кінця.

І я прокидаюсь і знову засипаю. Знову стукотить і гримить десь ріжче, ближче і виразніше. Удари наближаються і б'ють разом з моїм пульсом. В мені вони, в моїй голові чи поза мною? Дзвінко, різко, чітко... раз - два, раз - два... Б'є по металу і ще по чомусь. Я чую ясно удари по чавуну; чавун гуде і дрижить. Молот спочатку тупо дзвякає, немовби падає

в грузьку масу, а потім б'є все дзвінкіше і дзвінкіше, і, зрештою, як дзвін, гуде величезний котел. Потім зупинка, потім знову все тихо; голосніше і голосніше, і знову нестерпний, оглушний дзвін. Еге, це так: спочатку б'ють по грузькому, розпеченому залізу, а потім воно застигає. І котел гуде, коли головка заклепки вже затверділа. Зрозумів. Але ті, інші звуки... Що це таке? Я намагаюсь зрозуміти, що це таке, але імла застує мені мозок. Здається, що так легко пригадати, так і крутиться в голові, болісно близько крутиться, а що саме — не знаю. Ніяк не схопити... Хай стукотить, облишмо це. Я знаю, але тільки не пам'ятаю.

І гамір голоснішає і стихає, то збільшуючись до болісно потворних розмірів, то немов зовсім зникаючи. І здається мені, що не він зникає, а я сам у цей час зникаю кудись, не чую нічого, не можу поворухнути пальцем, підняти повіки, крикнути. Задубіння тримає мене, і жах охоплює мене, і я прокидаюсь увесь у гарячці. Прокидаюсь не зовсім, а в якийсь інший сон. Мариться мені, ніби я знову на заводі, тільки не на тому, де був з Дедовим. Цей значно більший і похмуріший. З усіх боків гігантські печі, дивної, небувалої форми. Снопами вилітає з них полум'я і закурює дах і мури будівлі, вже давно чорні, як вугілля. Машини хитаються і вищать, і я ледве проходжу поміж колесами, що вертяться, і пасами, що біжать і дрижать; ніде ані душі. Десь стукіт і грюкіт: отам іде робота. Там несамопитий крик і несамопиті удари; мені страшно йти туди, але мене підхоплює і несе, і удари все голосніші, і крики страшніші. І от усе зливається в ревіння, і я бачу... Бачу: дивна, потворна істота корчиться на землі від ударів, що сипляться на неї з усіх боків. Ціла юрба б'є, хто чим попало. Тут усі мої знайомі з осатанілими обличчями колотять молотами, ломами, палицями, кулаками цю істоту, якій я не до-

брав назви. Я знаю, що це — все він же... Я кидаюсь наперед, хочу крикнути: „перестаньте! за що?“ — і раптом бачу бліде, перекривлене, незвичайно страшне обличчя, страшне тому, що це — моє власне обличчя. Я бачу, як я сам, інший я сам, заміряється молотом, щоб завдати несамовитого удару...

Тоді молот спустився на мій череп. Все зникло: якийсь час я освідомлював іще темряву, тишу, порожнечу і непорушність, а скоро й сам зник кудись...

Рябінін лежав у цілковитій непритомності до самого вечора. Зрештою, хазяйка - чухонка, згадавши, що пожилець сьогодні не виходив з кімнати, здогадалось увійти до нього і, побачивши бідного юнака, що метався в страшенній гарячці й бурмотів усяку дурницю, злякалась, вигукнула щось на своєму незрозумілому діалекті й послала дівчинку по доктора. Доктор приїхав, подивився, помацав, послухав, помукав, присів до столу і, прописавши рецепт, поїхав, а Рябінін маячів і метався далі.

ІХ

ДЄДОВ

Бідолаха Рябінін захворів після вчорашньої гульті. Я заходив до нього й застав його без пам'яті. Хазяйка доглядає за ним. Я мусів був дати їй грошей, бо в столі у Рябініна не лишилось ані копійки; не знаю, чи потягла все клята баба, чи, може, все залишилось у „Вене“. Щоправда, гульнули вчора добре; було дуже весело; ми з Рябініним пили брудершафт. Я пив також з Л. Прекрасна душа цей Л. і як розуміє мистецтво! У своїй останній статті він так тонко зрозумів, що я хотів сказати своєю картиною, як ніхто, за що я йому глибоко вдячний. Треба б намалювати маленьку річ, так щось à la Клевер, і подарувати йому.

Та, до речі, його звуть Олександр, чи не завтра його іменини?

Однаке бідному Рябініну може повестись дуже погано; його велика конкурсна картина ще далеко не закінчена, а строк уже не за горами. Якщо він прохворіє з місяць, то не дістане медалі. Тоді — прощай закордон! Я дуже радий з одного, що, як пейзажист, не суперничаю з ним, а його товариші, мабуть, таки потирають руки. Та й те сказати: одним місцем більше.

А Рябініна не можна кинути напризволяще: треба відвезти його до лікарні.

Х

РЯБІНІН

Сьогодні, опам'ятавшись після багатьох днів непритомності, я довго міркував, де я. Спочатку навіть не міг зрозуміти, що цей довгий білий згорток, який лежав перед моїми очима, — моє власне тіло, обгорнуте ковдрою. З великим зусиллям повернувши голову направо і наліво, через що у мене зашуміло в ушах, я побачив тьмяно освітлену довгу палату, з двома рядами ліжок, на яких лежали закутані фігури хворих, якогось рицаря з мідною зброєю, що стояв між великих вікон із спущеними білими шторами і був просто величезним мідним умивальником, образ спасителя в кутку з лампадкою, що ледве блимала, дві колосальні кахляні груби. Почув я тихе, уривчасте дихання сусіда, клетіння від зітхання хворого, що лежав десь далі, ще чиєсь мирне сопіння і богатирське хропіння сторожа, мабуть, приставленого вартувати коло ліжка небезпечного хворого, який, може, живий, а може, уже і вмер і лежить тут так само, як і ми, живі.

Ми, живі... „Живий“, — подумав я і навіть прошепотів це слово. І раптом щось незвичайно добре, ра-

дісне і мирне, чого я не відчував від самого дитинства наринувало на мене разом із свідомістю, що я далекий від смерті, що в майбутньому ще ціле життя, яке я, напевне, зумію повернути по-своєму (о! напевне зумію), і я, хоч і насилу, повернувся набік, підобгав ноги, підклав долоню під голову і заснув точнісінько так, як у дитинстві, коли, бувало, прокинешся вночі біля сплящої матері, коли у вікно стукотить вітер і в комині жалібно виє буря і деревини будинку стріляють, як із пістолета, від лютого морозу, і почнеш тихенько плакати, і боючись і жаліючи розбудити матір, і вона прокинеться, крізь сон поцілує й перехрестить, і, заспокоєний, згортаєшся калачиком і засипаєш з відрадою в маленькій душі...

Боже мій, як я ослабнув! Сьогодні спробував встати і пройти від свого ліжка до ліжка мого сусіда напроти, якогось студента, що видужує від гарячки, і ледве не впав на половині дороги. Але голова поправляється швидше за тіло. Коли я опритомнів, я майже нічого не пам'ятав, і доводилося насилу пригадувати навіть імена близьких знайомих. Тепер усе повернулося, але не як минула дійсність, а як сон. Тепер він мене не мучить, ні. Старе минуло безповоротно.

Дедов сьогодні притяг мені цілий жмут газет, де розхваляють мого „Глухаря“ та його „Ранок“. Один тільки Л. не похвалив мене. А втім, тепер це все бай-дуже. Це таке далеке, далеке від мене. За Дедова я дуже радий: він дістав велику золоту медаль і незабаром їде за кордон. Задоволений і щасливий невимовно; лице сяє, як масляний блин. Він спитав мене: чи думаю я конкурувати майбутнього року, після того, як тепер мені перешкодила хвороба? Треба було бачити, як він витріщив очі, коли я сказав йому „ні“.

— Серйозно?

— Цілком серйозно,— відповів я.

— Що ж ви робитимете?

— А от подивлюсь.

Він пішов од мене, нічогосінько не розуміючи.

ХІ

ДЕДОВ

Ці два тижні я прожив у тумані, хвилюванні, нетерпінні і заспокоївся тільки зараз, сидячи у вагоні Варшавської залізниці. Я сам собі не вірю: я — пенсіонер академії, художник, що їде на чотири роки за кордон удосконалюватись у мистецтві! *Vivat Academia!*

Але Рябінін, Рябінін! Сьогодні я бачився з ним на вулиці, сідаючи в карету, щоб їхати на вокзал. „Поздоровляю, каже, і мене теж поздоровте“.

— З чим це?

— Зараз тільки склав іспит до вчительської семінарії.

До вчительської семінарії! Художник, талант! Та він пропаде, загине на селі. Ну, чи не божевільна це людина?

На цей раз була правда Дєдова: Рябінін, справді, далеко не пішов. Але про це — якось потім.

ATTALEA PRINCEPS

В ОДНОМУ великому місті був ботанічний сад, а в цьому саду — величезна оранжерея із заліза й скла. Вона була дуже красива: стрункі звивані колони підтримували всю будівлю; на них спиралися легкі мережчаті арки, переплетені одна з одною павутинням залізних рам, в які були вставлені шибки. Надто красива була оранжерея, коли сонце заходило й освітлювало її червоним світлом. Тоді вона вся горіла, червоні виблиски грали й мінилися, немов у величезному дрібно відшліфованому самоцвіті.

Крізь товсті прозорі шибки виднілися ув'язнені рослини. Не зважаючи на розміри оранжереї, їм було в ній тісно. Коріння переплелось між собою і відбирало одне в одного вологу та їжу. Гілля дерев мішалось з величезним листям пальм, гнуло й ламало їх і, само налягаючи на залізні рами, гнулось й ламалося. Садівники раз-у-раз обрізували гілля, підв'язували дротом листя, щоб воно не могло рости куди хоче але це погано допомагало. Рослинам потрібний був широкий простір, рідний край і воля. Вони були родом, з жарких країн, ніжні, розкішні створіння; вони пам'я-

тали свою батьківщину й тужили за нею. Хоч який прозорий був скляний дах, але він не ясне небо. Часом, узимку, шибки обмерзали; тоді в оранжереї ставало зовсім темно. Гув вітер, бив у рами й примушував їх тремтіти. Даж укривався наметеним снігом. Рослини стояли й слухали завивання вітру, і згадували інший вітер, теплий, вогкий, що давав їм життя й здоров'я. І їм хотілося знову відчувати його подув, хотілося, щоб він похитав їхні віткі, побавився їхнім листям. Але в оранжереї повітря було непорушне; хіба що іноді зимова хуртовина вибивала шибку, і різкий, холодний струмінь, повний інею, вдирався під склепіння. Куди потрапляв цей струмінь, там листя блідло, скручувалося і в'яло.

Але шибки вставляли дуже швидко. Ботанічним садом керував прекрасний учений директор і не припускав ніякого безладдя, не зважаючи на те, що переважну частину свого часу проводив у роботі з мікроскопом в окремій скляній будочці, влаштованій у головній оранжереї.

Була між рослинами одна пальма, вища за всі й гарніша за всі. Директор, що сидів у будочці, називав її по-латині *Attalea*. Але це ім'я не було її рідним ім'ям: його придумали ботаніки. Рідного імени ботаніки не знали, і воно не було написано сажею на білій дощечці, прибитій до стовбура пальми. Одного разу прийшов до ботанічного саду приїжджий з тієї жаркої країни, де зросла пальма; коли він побачив її, то посміхнувся, бо вона нагадала йому батьківщину.

— А! — сказав він, — я знаю це дерево. — І він назвав його рідним ім'ям.

— Пробачте, — гукнув йому із своєї будочки директор, що в той час уважно розрізав бритвою якусь стеблинку, — ви помиляєтесь. Такого дерева, як ви звали сказати, не існує. Це — *Attalea princeps*, родом із Бразилії.

— О, так, — мовив бразілець, — я цілком вірю вам,

що ботаніки звать її Attalea, але вона має й рідне, справжнє ім'я.

— Справжнє ім'я є те, що його дає наука,—сухо сказав ботанік і замкнув двері своєї будочки, щоб йому не заважали люди, які не розуміють навіть того, що коли вже сказала щось людина науки, то треба мовчати й слухатися.

А бразілець довго стояв і дивився на дерево, і його все більше й більше обгортав сум. Згадав він свою батьківщину, її сонце й небо, її розкішні ліси з дивними звірями й птахами, її пустині, її чудові південні ночі. І згадав іще, що ніде не бував він щасливий, крім рідного краю, а він об'їхав увесь світ. Він торкнувся рукою пальми, немов прощаючися з нею, і пішов із саду, а другого дня вже поїхав пароплавом додому.

А пальма залишилася. Їй тепер стало ще тяжче, хоч і до цього випадку було дуже тяжко. Вона була зовсім сама. На п'ять сажнів підносилася вона над верхівками всіх інших рослин, і ці інші рослини не любили її, заздрили їй і вважали за горду. Цей зріст був їй тільки на лихо; крім того, що всі були разом, а вона була сама, вона краще за всіх пам'ятала своє рідне небо й більше за всіх тужила за ним, тому що ближче за всіх була до того, що заступало їм його: до бридкого скляного даху. Крізь нього бачила вона часом щось блакитне: то було небо, хоч і чуже та бліде, а проте справжнє блакитне небо. І коли рослини базікали поміж себе, Attalea завжди мовчала, тужила й думала тільки про те, як добре було б постояти навіть і під цим бліденьким небом.

— Скажіть, будь ласка, чи скоро нас поливатимуть?—спитала сагова пальма, що дуже любила вогкість.—Далебі, я, здається, засохну сьогодні.

— Мене дивують ваші слова, сусідонько,—сказав череватий кактус.—Невже вам мало тієї сили води, що на вас виливають щодня? Подивіться на мене:

мені дають дуже мало вологи, а я все таки свіжий і соковитий.

— Ми не звикли бути занадто ощадливими,— відповіла сагова пальма,— ми не можемо рости на такому сухому й паскудному ґрунті, як якісь кактуси. Ми не звикли жити абияк. І, крім усього цього, скажу вам ще, що вас не просять робити зауваження.

Сказавши це, сагова пальма образилася й замовкла.

— Щодо мене,— втрутилася кориця,— то я майже задоволена з свого становища. Щоправда, тут нуднувато, та принаймні я певна, що мене ніхто не обдере.

— Але не всіх же нас обдирали,— мовила деревиста папороть.— Звичайно, багатьом може здатися раєм і ця тюрма після жалюгідного існування, яке вони мали на волі.

Тут кориця, забувши, що її обдирали, образилася і почала сперечатися.

Деякі рослини заступилися за неї, деякі — за папороть, і почалася палка сварка. Якби вони могли рухатися, то неодмінно побилися б.

— Чого ви сваритеся?— сказала Attalea.— Хіба ви зарадите собі цим? Ви тільки збільшуєте своє лихо злобою й роздратуванням. Киньте краще ваші суперечки й подумайте про діло. Послухайте мене: ростіть вище й ширше, розкидайте віття, натискайте на рами й шибки; наша оранжерея розпадеться на шматки, і ми вийдемо на волю.

Якщо одна якась гілка упреться в шибку, її, звичайно, відріжуть, але що зроблять із сотнею міцних і сміливих стовбурів? Треба тільки працювати дружніше, і перемога за нами.

Спочатку ніхто не заперечував пальмі; всі мовчали й не знали, що сказати. Нарешті сагова пальма наважилася.

— Усе це дурниці,— заявила вана.

— Дурниці! дурниці! — заговорили дерева, і всі ра-

зом почали доводити Attalea, що вона пропонує страшенне безглуздя.—Нездійсненна мрія!—галасували вони:—безглуздя! нісенітниця! Рами міцні, і ми ніколи не зламаємо їх, та якби й зламали, то що з того? Прийдуть люди з ножами й сокирами, пообрубують віття, полагодять рами, і все піде як і перше. Тільки й буде, що одріжуть од нас цілі шматки...

— Ну, як собі хочете!—відповіла Attalea.—Тепер я знаю, що мені робити. Я дам вам спокій: живіть, як хочете, бурчіть один на одного, сваріться за кожну подачку води й залишайтеся навіки під скляним ковпаком. Я й сама знайду собі дорогу. Я хочу бачити небо й сонце не крізь ці ґрати й шибки, і я побачу!

І пальма гордо дивилася зеленою верхівкою на ліс товаришів, розкинутий під нею. Ніхто з них не наважувався нічого їй сказати; тільки сагова пальма стиха мовила сусідці цикаді:

— Ну, побачимо, побачимо, як тобі відріжуть твою голівчину, щоб ти не дуже задавалася, гордівнице!

Інші хоч і мовчали, а все таки сердилися на Attalea за її горді слова. Тільки одна маненька травичка не сердилась на пальму й не образилася на її мову. Це була найжалюгідніша й найнікчемніша травичка з усіх рослин оранжереї: крихка, бліденька, повзуча, з в'ялим товстеньким листям. Нічим вона не визначалась, і вживали її в оранжереї тільки на те, щоб укривати голу землю. Вона обвила собою підніжжя великої пальми, слухала її, і їй здавалося, що Attalea має рацію. Вона не знала південної природи, але теж любила повітря й волю. Оранжерея й для неї була тюрмою. „Якщо я, нікчемна, в'яла травичка так страждаю без свого сіренького неба, без блідого сонця й холодного дощу, то що повинне відчувати в неволі це прекрасне й могутнє дерево!“—так думала вона й ніжно обвивалася навколо пальми й ласкалася до неї. „Чому я не велике дерево? Я послухалася б поради. Ми росли б разом

і разом вийшли б на волю. Тоді й інші побачили б, що Attalea має рацію“.

Але була вона не велике дерево, а тільки маненька й в'яла травичка. Вона могла тільки ще ніжніше обвитися навколо стовбура Attalea й прошепотіти їй свою любов і бажання щастя в спробі.

— Звичайно, у нас зовсім не так тепло, небо не таке чисте, дощі не такі розкішні, як у вашій країні, але все таки і у нас є і небо, і сонце, і вітер. У нас немає таких пишних рослин, як ви і ваші товариші, з таким величезним листям і прекрасними квітами, але й у нас ростуть дуже гарні дерева: сосни, ялини й берези. Я — маненька травичка й ніколи не доберуся до волі, алеж ви такі великі й міцні! Ваш стовбур твердий, і вам уже недовго лишилося рости до скляного даху. Ви проб'єте його й вийдете на божий світ. Тоді ви розкажете мені, чи все там таке саме прекрасне, як було. Я буду задоволена і з цього.

— Чому ж, маненька травичко, ти не хочеш вийти разом зі мною? Мій стовбур твердий і міцний: спирайся на нього, повзи по мені. Мені зовсім не важко знести тебе.

— Ні, куди вже мені! Подивіться, яка я в'яла і квола: я не можу підвести й одної своєї гілочки. Ні, я вам не товариш. Ростіть, будьте щасливі. Тільки прошу вас, коли вийдете на волю, згадуйте часом свого маленького друга!

Тоді пальма взялася рости. І раніше відвідувачі оранжереї дивувалися з її величезного росту, а вона ставала з кожним місяцем усе вищою й вищою. Директор ботанічного саду приписував такий швидкий ріст гарному доглядові й пишався з уміння, як він улаштував оранжерею і провадив свою справу.

— Егеж, гляньте на Attalea princeps, — казав він: — такі буйні екземпляри рідко трапляються і в Бразилії. Ми приклали всіх наших знань, щоб рослини розвива-

лися в теплиці цілком так само вільно, як і на волі, і, мені здається, ми домоглися деякого успіху.

При цьому він із задоволеним виглядом поплескував тверде дерево своїм ціпком; і удари дзвінко розлягалися по оранжереї. Листя пальми здригалося від цих ударів. О, якби вона могла стогнати, який зойк гніву почув би директор!

„Він уявляє собі, що я расту для його втіхи, — думала Attalea. — Хай уявляє!“

І вона росла, витрачаючи всі соки тільки на те, щоб витягтися, позбавляючи їх своє коріння й листя. Часом їй здавалося, що віддаль до склепіння не зменшується. Тоді вона напружувала всі сили. Рами все ближчали й ближчали, і нарешті молоде листя торкнулося холодного скла й заліза.

— Дивіться, дивіться, — заговорили рослини, — куди вона забралася! Невже наважиться?

— Як вона страшенно виросла! — сказала деревиста папороть.

— То що ж, що виросла! Ото диво! Ось, якби вона зуміла розгладшати так, як я, — мовила гладка цикада із стовбуром, що скидався на бочку. — І чого тягнеться? однаково нічого не зробить. Грати міцні й шибки товсті.

Минув іще місяць. Attalea здіймалася. Нарешті вона щільно вперлася в рами. Рости не було куди. Тоді стовбур почав згинатися. Його листяна верхівка зібгалася, холодні пруті рами впилися в ніжне молоде листя, перерізали та нівечили його, але дерево було вперте, не жалувало листя, не зважаючи ні на що, тисло на грати, і грати вже піддавались, хоч були зроблені з міцного заліза.

Маненька травичка стежила за боротьбою і завмирала від хвилювання.

— Скажіть мені, невже вам не боляче? Коли вже рами такі міцні, чи не краще відступити? — спитала вона пальму.

— Боляче? Що значить боляче, коли я хочу вийти на волю? Чи не сама ти підбадьорувала мене? — відповіла пальма.

— Так, я підбадьорувала, але я не знала, що це так важко. Мені шкода вас. Ви так страждаєте.

— Мовчи, нікчемна рослино! Не жалій мене! Я умру або визволюсь!

І в цю хвилину залунав дзвінкий удар. Тріснула товста залізна штаба. Посипалися й задзвеніли дрізки скла. Одна з них потрапила на капелюш директорові, що виходив з оранжереї.

— Що це таке? — скрикнув він, здригнувши, коли побачив куски скла, що летіли в повітрі. Він одбіг від оранжереї й подивився на дах. Над скляним склепінням гордо підносилася, випроставшись, зелена корона пальми.

— Тільки всього? — думала вона. — І це все, заради чого я томилася й страждала так довго? І оцього досягти було для мене найвищою метою?

Була пізня осінь, коли Attalea випростала свою верхівку крізь пробиту дірку. Мрячив дрібний дощик пополам із снігом; вітер низько гнав сірі пелехаті хмари. Їй здавалося, що вони охоплюють її. Деревя вже оголилися й здавалися якимись бридкими мертвяками. Тільки на соснах та ялинах держалася темнозелена хвоя. Похмуро дивилися дерева на пальму. „Замерзнеш! — немов казали вони їй, — ти не знаєш, що таке мороз, ти не вмієш терпіти. Навіщо ти вийшла із своєї теплиці?“

І Attalea зрозуміла, що все для неї скінчилося. Вона застигала. Повернутися знову під дах? Але вона вже не могла повернутися. Вона повинна була стояти на холодному вітрі, відчувати його пориви й гострий дотик сніжинок, дивитись на брудне небо, на вбогу природу, на брудний задній двір ботанічного саду, на нудне величезне місто, що мрілося в тумані, і чекати,

поки люди, там унизу, в теплиці, не вирішать, що робити з нею.

Директор наказав спиляти дерево. „Можна було б надбудувати над нею окремий ковпак,— сказав він,— та чи надовго ж? Вона знову виросте й усе зламає. А до того ж це коштуватиме занадто дорого. Спилляти її“.

Пальму прив'язали канатами, щоб, падаючи, вона не побила стінок оранжереї, і низько, коло самого кореня, перепиляли її. Маненька травичка, що обвила стовбур дерева, не схотіла розлучитися з своїм другом і теж потрапила під пилу. Коли пальму витягли з оранжереї, на відрізі пня, що залишився, валялися розтрощені пилою, пошматовані стеблинки й листя.

— Вирвати цю погань і викинути,— сказав директор.— Вона вже пожовкла, та й пила дуже попсувала її. Посадити тут щось нове.

Один із садівників спритним ударом заступа вирвав цілий оберемок трави. Він кинув її в кошик, виніс і викинув на задній двір, просто на мертву пальму, що лежала в грязі і була вже напівзасипана снігом.

НІЧ

I

Кишеньковий годинник, що лежав на писемному столі, метушливо й одноманітно співав дві нотки. Ріжницю між цими нотами трудно схопити навіть тонким вухом, а власникові годинника, блідому панові, що сидів перед цим столом, цокання годинника здавалося цілою піснею.

„Ця пісня безвідрадна й сумна,—казав сам до себе блідий чоловік,—сам час наспівує її, немовби в науку мені, наспівує так дивно одноманітно. Три, чотири, десять років тому, годинник цокав так само, як і тепер, і через десять років цокатиме так само... цілком так само“.

І блідий чоловік кинув на нього мутний погляд і зараз же одвів очі туди, куди, нічого не бачивши, дивився раніш:

„Під такт його ходу минуло все життя з своєю примарною різноманітністю: з горем і радістю, з розпачем і захопленням, з ненавистю й любов'ю. І тільки тепер, цієї ночі, коли все спить у величезному місті і у величезному будинку і коли немає ніяких звуків,

окрім биття серця та цокання годинника, тільки тепер бачу я, що всі ці прикрощі, радощі, захоплення і все, що в житті траплялося,— все це безтілесні примари. Одні — за якими я гонився, не знаючи навіщо; інші — від яких я тікав, не знаючи чому. Я не знав тоді, що в житті є тільки одне справді існуюче — час. Час, що минає невблаганно рівно, не зупиняючись там, де хотіла б зупинитись довше нещасна, що живе хвилиною, людина, і який не прискорює кроку ані на йоту навіть тоді, коли дійсність така важка, що хотілося б зробити її минулим сном; час, що знає тільки одну пісню, ту, яку я чую тепер так до болю виразно“.

Він думав це, а годинник усе цокав і цокав, настирливо повторюючи вічну пісеньку часу. Багато нагадала йому ця пісня.

„Справді, дивно. Я знаю, буває, що якийсь особливий запах або річ незвичайної форми, або різкий мотив викликає в пам'яті цілу картину з давно пережитого. Я пам'ятаю: помирала при мені людина; італієць з шарманкою зупинився перед розчиненим вікном, і в ту саму хвилину, коли хворий уже сказав свої останні, без зв'язку, слова і, закинувши голову, хрипів в агонії, залунав вульгарний мотив із „Марти“:

У дівчат
Для птахів
Гартовані стріли...

„І з того часу щоразу, як мені трапляється чути цей мотив, — а я досі чую його іноді: пошлості довго не вмирають,— перед моїми очима відразу ж з'являється зім'ята подушка і на ній бліде обличчя. Коли ж я бачу похорон, маленька шарманка відразу починає награвати мені в ухо:

У дівчат для птахів...

„Ху, гидота яка!.. Так, про що ж пак я почав думати? От, от: чому годинник, до звуку якого, здається,

давно б час був звикнути, нагадує мені так багато? Все життя. „Пам'ятай, пам'ятай, пам'ятай...“ Пам'ятаю. Навіть занадто добре пам'ятаю, навіть те, про що краще б не згадувати. Від цих спогадів кривиться обличчя, кулак стискається і шалено стукає по столу... От тепер удар заглушив пісню годинника, і одну мить я не чую її, але тільки одну мить, після якої знову лунає зухвало, уїдливо й уперто: „Пам'ятай, пам'ятай, пам'ятай...“

„О, так, я пам'ятаю. Мені не треба нагадувати. Все життя — ось воно, як на долоні. Є з чого помилуватись“.

Він крикнув це гучно надірваним голосом; йому стискало горло. Він думав, що бачив усе своє життя; він згадав ряд потворних і похмурих картин, дієвою особою яких був сам; згадав увесь бруд свого життя, перегорнув увесь бруд своєї душі, не знайшов у ній ні одної чистої й світлої часточки, і був певний, що, окрім бруду, в його душі нічого не залишилось.

— Не тільки не залишилось, але ніколи нічого й не було,— виправився він.

Тихий, несміливий голос звідкись із далекого куточка його душі сказав йому:

— Чи таки ж не було?

Він не розчув цього голосу — або, принаймні, сам собі удав, що не розчув його, і катував себе далі.

„Все перебрав я у своїй пам'яті, і здається мені, що я маю рацію, що зупинитись ні на чому, нікуди поставити ногу, щоб зробити перший крок уперед. Куди вперед? Не знаю, але тільки геть із цього зачарованого кола. У минулому немає підпори, бо все це брехня, все це омана. І брехав, і дурив я сам і самого себе, не оглядаючись. Так дурить інших шахрай, що вдає багача й розповідає про свої багатства, які десь „там“, „не одержані“, але які є, і який позичає гроші звідусіль. Я все життя боргував сам собі. Тепер надійшов термін розрахунку — і я банкрот, злісний, завідомий...“

Він передумував ці слова навіть з якоюсь дивною насолодою. Він ніби пишався з них. Він не помічав, що, називаючи все своє життя оманною і змішуючи себе з брудом, він і тепер брехав тією самою найгіршою в світі брехнею, брехнею самому собі. Бо насправді він зовсім не цінував себе так низько. Хай хтось сказав би йому навіть десятину з того, що він сам наговорив собі за цей довгий вечір — і на його обличчі виступила б краска не сорому від свідомості, що докір слухний, а гніву. І він зумів би відповісти напасникові, що зачепив його гордість, яку тепер він сам, очевидно, так безжалісно топтав.

Чи таки сам він? Він дійшов такого стану, що вже не міг сказати про себе: я сам. В його душі говорили якісь голоси: говорили вони різне, і який з цих голосів належав саме йому, його „я“, він не міг зрозуміти. Перший голос його душі, найвиразніший, катував його левними, навіть красивими фразами. Другий голос, невиразний, але причепливий і настирливий, часом заглушував перший. „Не катуйся, — казав він: — навіщо? Краще дури до кінця, обдури всіх. Зроби з себе для інших не те, що ти є, і буде тобі добре“. Був іще третій голос, той самий, що питав: „чи таки ж не було?“, але цей голос говорив несміливо і ледве чутно. Та він і не намагався почути його.

„Обдури всіх... Зроби з себе не те, що ти єсть... Та хіба я не старався робити це все життя? Хіба я не обдурював, хіба не грав ролі з фарсу? І хіба вийшло „добре“? Вийшло те, що навіть тепер я ламаюсь, як актор, навіть тепер я не те, що я насправді. Адже правда, хіба я знаю, що я таке насправді? Я занадто заплутався, щоб знати. Але дарма, я відчуваю, що ламаюсь от уже кілька годин підряд і кажу собі жалісні слова, яким сам не вірю, кажу навіть тепер, перед смертю. Та невже ж перед смертю?“

— Так, так, так! — вигукнув він уголос, щоразу

злісно натискуючи кулаком на край столу: — треба ж, зрештою, вибратися з плутанини. Вузол затягнутий так, що не розв'яжеш: треба розрубати його. Навіщо тільки було тягнути, надривати собі душу, і без того пошма-товану? Навіщо було, раз наважившись, сидіти бовваном з восьмої години вечора до цього часу?

І він став покvapливо витягати з бокової кишені шуби револьвер.

II

Він, справді, сидів на одному місці з восьмої години вечора до третьої ночі.

О сьомій годині вечора цього останнього дня його життя він вийшов із своєї квартири, найняв візника, сів, згорбившись, на санях, і поїхав на другий кінець міста. Там жив його давній приятель, доктор, що, як він знав, сьогодні разом із жінкою йшов до театру. Він знав, що не застане дома господарів, і їхав зовсім не для того, щоб побачитися з ними. Його, напевне, впустять у кабінет, як близького знайомого, а це тільки й було потрібно.

„Так, напевне, впустять; скажу, що треба написати лист. Якби тільки Дуняша не здумала стирчати при мені в кабінеті...“

— Ну, дядю, рушай швидше! — гукнув він візникові.

Візник — маленький, із згорбленою старечою спиною, дуже худорлявою шиєю, обмотаною кольоровим шарфом, що вилазив із дуже широкого коміра, і з жовтуватого-сивими кучерями, які показувались спід величезної круглої шапки, цмокнув, засмикав віжками, ще раз цмокнув і метушливо заговорив розбитим голосом.

— Доставимо, батеньку, не сумнівайтеся, ваше благородіє. Но, но!.. Ач, пустухо! От коняка, прости господи! Но! — Він ляснув її батоном, на що вона відповіла легким рухом хвоста. — Я й радий догодити, та

конячку от хазяїн дав... просто така вже... Гніваються пани, що тут робитимеш! А хазяїн каже: ти, каже, дідусю, старий, так от тобі й тваринка стара. Однолітки, каже, будете. А хлопці наші сміються. Раді глотку драти; їм що? Звісно, хіба розуміють?

— Не розуміють? — спитав пасажир, який у цей час думав про те, щоб не впустити Дуняшу в кабінет.

— Не розуміють, ваше благородіє, не розуміють; де їм розуміти! Дурні вони, молоді. У нас у дворі один я старий. Хіба можна старого кривдити? Я восьмий десяток на світі живу, а вони зуби скалять. Двадцять три роки солдатом служив... Звісно, дурні... Ну, стара! Застигла!

Він знову ляснув коняку батогом, але через те, що вона не звернула на удар ніякої уваги, додав:

— Що з нею вдієш: теж уже двадцять перший рік, мабуть, пішов. Ач, хвостом трусить...

На освітленому циферблаті годинника, вставленого в одному з вікон величезної будівлі, стрілки показували пів до восьмої.

„Поїхали вже, мабуть,— подумав пасажир про доктора з жінкою.— А може, і ні ще...”

— Дідусю, не жени, будь ласка! Паняй тихше: мені спшити нікуди.

— Звісно, батеньку, нікуди,— зрадів старий.— Так то краще, потихеньку. Но, стара!

Їхали якийсь час мовчки. Потім старий насмілився.

— Ти ось мені що, пане, скажи,— раптом заговорив він, повернувшись до пасажира, при чому показав своє зморщене в кулачок обличчя з ріденькою сивою борідкою і червоними повіками:— звідки отака напасть на чоловіка? Був візник у нас, Іваном звали. Молодий, років йому двадцять п'ять, а то й менше. І хто його знає, з чого, з якої такої причини, наклав на себе парубок руки?

— Хто? — тихо й хрипло спитав пасажир.

— Та Іван же, Іван Сідоров. У візниках у нас жив. Веселий був парубок і працювитий, прямо тобі скажу. Одне слово — он який! Ну от, у понеділок, повечеряли ми, лягли спати. А Іван не вечерявши ліг. Голову, каже, ломить. Спимо це ми, а він уночі встав та й пішов. Тільки що ніхто цього не бачив. Пішли вранці запрягати, а він у стайні на гвіздку. Збрую з гвіздка зняв, тут же поклав — мотузок почепив... Ах ти, господи! Так це тобі, немов по серцю. І що цьому за причина, щоб візник повісився? Як можна це, щоб візникові вішатись? Дивна річ!

— Чому ж? — спитав пасажир, прокашлявшись і тремтячими руками міцніше загортуючись у шубу.

— Думок цих самих немає у нього, у візника. Робота важка, трудна: вранці, ще й на світ не зазоріло, запрягай, та з двору. Звісно, мороз, холод. Тут йому тільки б у трактирі погрітись та виручку взяти, щоб цілком два двадцять п'ять, та на квартиру — і спи. Тут думати трудно. От вашому братові, панові, ну, вам, звісно, всяке в голову лізе з їжі з цієї.

— З якої такої їжі?

— З харчів з легких. Потому встане пан, надягне халат, чайку поп'є і давай по кімнаті ходити. Ходить, а гріх ото навколо. Бачив я теж, знаю. У полку було у нас, в Тенгинському — на Кавказі служив тоді — пан був, поручик князь Віхляєв; в денщики мене до нього віддали...

— Стій, стій! — раптом заговорив пасажир. — От сюди, до ліхтаря. Я тут уже пішки.

— Як завгодно; пішки — так пішки. Дякувати, ваше благородіє.

Візник завернув і зник у метелиці, що розгулювалась, а пасажир пішов похнюпленою ходою вперед. Через десять хвилин, піднявшись на третій поверх середнього розбору парадних сходів, він подзвонив коло дверей, оббитих зеленим сукном і прикрашених мідною, ясно

начищеною дощечкою. Безконечно довго тривали для нього кілька хвилин, поки відчинились двері. Тупе забуття охопило його, все зникло: і болісне минуле, і базікання підпилого старика, що так дивно до речі трапилось і примусило його дійти пішки, і навіть намір, з яким він з'явився сюди. Перед очима були тільки зелені двері з чорною тасьмою, прибитою бронзовими цвяшками, та й у всьому світі були тільки самі вони.

— Ах, Олексій Петрович!

Це Дуняша відчинила двері з свічкою в руках.

— А пан із панею зараз поїхали; тільки-тільки із сходів зійшли. Як це ви не зустріли?

— Поїхали? От досада яка! — збрехав він таким дивним голосом, що на обличчі Дуняші, яка дивилась йому у вічі, виявилось нерозуміння. — А мені ж треба було. Слухайте, Дуняшо, я зараз у кабінет до пана на одну хвилину... Можна? — спитав він навіть несміливим голосом: — я зараз, тільки записку... справа така...

Він переконливо, з проханням у очах дивився на неї, не роздягаючись і не рухаючись з місця. Дуняша зніяковіла.

— Та що це ви, Олексій Петрович, хіба я колинебудь... не вперше! — ображено сказала вона. — Прошу вас.

„Справді, навіщо все це, навіщо я все це кажу? Вона іде таки за мною. Послати треба. Куди її пошлеш? Догадається, напевне догадається; навіть уже тепер догадалась“.

Дуняша ні про що не догадувалась, хоч була вкрай здивована чудним виглядом і поведженням гостя. Вона залишалась сама в цілій квартирі і була рада побути хоч п'ять хвилин із живою людиною. Поставивши свічку на стіл, вона стала коло дверей.

„Іди ти, іди, бога ради“, — в думці волав до неї Олексій Петрович.

Він сів до столу, взяв листок паперу і почав приду-

мувати, що б написати, почувавши на собі Дуняшин погляд, що, як йому видавалось, читав його думки.

„Петро Миколайович,— писав він, зупиняючись після кожного слова,—я був у тебе в дуже важливій справі, яка...“

— Яка, яка,— шепотів він,— а вона все стоїть та стоїть.— Дуняшо! Підіть, принесіть мені склянку води,— раптом голосно й різко вимовив він.

— Будь ласка, Олексій Петрович.

Вона повернулась і вийшла.

Тоді гість підвівся із стільця й навшпиньках швидко підійшов до дивана, над яким доктор повісив револьвер і шаблю, що служили йому в турецькому поході. Він спритно й швидко відстебнув застібку кобури, вихопив із неї револьвер і сунув його в бокову кишеню шуби, потім дістав з мішечка, пришитого до кобури, кілька набоїв і теж сунув у кишеню. Через три хвилини склянка води, принесена Дуняшею, була випита, написаний лист був запечатаний, і Олексій Петрович їхав додому. „Кінчати треба, треба кінчати!“—вертілось у нього в голові. Але він не став кінчати зараз як приїхав: увійшовши до кімнати і замкнувши її на ключ, він кинувся, не роздягаючись, на крісло, побачив фотографічну картку, книжку, малюнок шпалерів, почув цокання годинника, забутого на столі, і замислився. І просидів, не поворухнувши ні одним мускулом до глибокої ночі, до тієї хвилини, коли ми його застали.

III

Револьвер довго не ліз із вузької кишені; потім, коли він лежав уже на столі, виявилось, що всі патрони, крім одного, висипались у маленьку дірку. Олексій

Петрович зняв шубу і взяв був ножика, щоб розпороти кишеню і вийняти патрони, але опам'ятався, криво посміхнувся одним кутом засмаглих губ і спинився.

„Навіщо трудитись? Досить і одного“.

— О, так, цілком досить одного цього малюсінького кусочка, щоб зникло все й назавжди. Увесь світ зникне: не буде ані жалю, ані роздроченого самолюбства, ані докорів самому собі, ані людей, що ненавидять і удають із себе добрих і простих, людей, яких бачиш наскрізь і зневажаєш і перед якими все таки вдаєш любящого й доброзичливого. Не буде омани для себе й інших, буде правда, вічна правда неіснування.

Він почув свій голос; він уже не думав, а говорив уголос. І те, що він сказав, здалось йому гидким.

— Знову те саме... Умираєш, убиваєш себе — і тут не можна обійтись без розмов. Для кого, перед ким маніришся? Перед самим собою. Ах, досить, досить, досить... — повторював він вимученим, упалим голосом і тремтячими руками старався відкрити неслухняний замок револьвера.

Замок послухався нарешті і відкрився; намазаний салом патрон зайшов в отвір барабана; курок звівся немов сам собою. Ніщо не могло перешкодити смерті: револьвер був зразковий, офіцерський, двері були замкнуті, і ніхто не міг зайти.

— Ну-с, Олексій Петрович! — сказав він, міцно стиснувши рукоятку.

„А лист? — раптом майнуло в його голові. — Невже вмерти, не залишивши ні рядка?“

„Навіщо, для кого? Адже все зникне, нічого не буде. Яке ж мені діло...“

„Так то воно так. А все таки напишу. Невжеж не висловитись хоч один раз цілком вільно, не соромлячись нічого, а головне — себе. Адже це рідка, дуже рідка нагода, єдина“.

Він поклав револьвер, вийняв із шухляди зошит поштового паперу і, перемінивши кілька пер, що не писали, а ламалися й псували папір, та попсувавши кілька листків, зрештою вивів: „Петербург, 28 листо-

пада 187*^а. Потім рука сама побігла по паперу, виводячи слова й речення, які він і сам навряд чи розумів тоді.

Він писав, що умирає спокійно, бо шкодувати нема чого: життя є цілковита брехня; що люди, яких він любив, — якщо тільки він справді любив когось, а не вдавав сам собі, що любить, — не спроможні утримати його жити, бо „видихались“. Та і не видихались, „нічому було видихатись“, а просто втратили для нього інтерес, раз він зрозумів їх. Що він зрозумів і себе, зрозумів, що і в ньому, окрім брехні, нічого немає і не було; що коли він зробив щось у своєму житті, то не з бажання добра, а з гонору; що він не заподіював злих і нечесних учинків не через відсутність злих якостей, а через малодушний страх перед людьми. Що, проте, він не вважає себе гіршим „за вас, які залишаєтесь брехати до кінця днів своїх“, і не просить у них прощення, а вмирає з презирством до людей, не меншим, ніж до самого себе. І жорстока, безглузда фраза вирвалася в кінці листа:

„Прощайте, люди! Прощайте, кровожадні малпикривляки!“

Треба було тільки підписати лист. Але коли він кінчив писати, він відчув, що йому жарко; кров прилинула до голови й застукала у спітнілих висках. І, забувши про револьвер і про те, що, позбувшись життя, він позбудеться і жару, він підвівся, підійшов до вікна і відчинив кватирку. Димуючий морозний струмок пахнув на нього. Сніг перестав іти, небо було чисте; на другому боці вулиці сліпуче білий сад, укритий інеєм, виблискував під місячним сяйвом. Кілька зірок дивилось із далекого чистого неба, одна з них була найяскравіша від усіх і горіла червонуватим сяйвом...

— Арктур,—прошепотів Олексій Петрович.—Скільки років я не бачив цього Аркура? Ще в гімназії, коли вчився...

Йому не хотілось відвести очі від зірки. Хтось швидко пройшов вулицею, гучно стукаючи змерзлими ногами по плитах тротуару і їжачися в холодному пальті; карета провищала колесами по підмерзлому снігу; проїхав візник з гладким паном, а Олексій Петрович усе стояв наче застиглий.

— Треба ж! — сказав він собі зрештою.

Він підійшов до столу. Від вікна до столу було всього два сажні, але йому здалось, що він ішов дуже довго. Коли, підійшовши, він уже взяв револьвер, у відкрите вікно долинув далекий, але ясний, тремтячий звук дзвона.

— Дзвін! — сказав Олексій Петрович, здивувавшись, і, поклавши револьвер знову на стіл, сів у крісло.

IV

— Дзвін! — повторив він. — Навіщо дзвін? Благовістять, чи що? На молитву... Церква... задуха. Воскові свічки. Старенький піп, отець Михайло, править жалібним, надтріснутим голоском; дячок басить. Хочеться спати; у вікнах ледве займається світанок. Батько, що стоїть поряд зі мною, схиливши голову, кладе покvapливі маленькі хрести; в юрбі мужиків і баб позад нас щохвилини доземні поклони... Як давно це було!.. Так давно, що не віриться, що це була дійсність, що сам колись бачив, а не прочитав десь, або не чув від когось. Ні, ні, було це все, і тоді було краще. Та й не тільки краще, а добре було. Якби тепер так, не треба б їздити по револьвер.

— Кінчай! — шепотіла йому думка. Він подивився на револьвер і простяг до нього руку, але відразу ж одвів її назад.

— Злякався? — прошепотіла йому думка.

— Ні, не злякався; тут не те. Страшного вже нічого немає. Але дзвін — навіщо він?

Він поглянув на годинника.

— Це до заутрені, мабуть. Підуть люди в церкву: багатьом із них стане легше. Так кажуть, принаймні. Проте, пам'ятаю, і мені легше ставало. Хлопчиком був тоді. Потім це минуло, загинуло. І легше мені не ставало вже ні від чого. Це правда.

— Правда! Знайшлася правда в таку хвилину!

А хвилина здавалась неминучою. Він повільно повернув голову і знову подивився на револьвер. Револьвер був великий, казенного зразка, системи Сміта й Вессона, колись чорноблисковий, але тепер уже збілілий від довгих подорожів у кобурі доктора. Він лежав на столі ручкою до Олексія Петровича, якому видні були потерте дерево ручки з кільцем для шнурка, кусок барабана із зведеним курком, та кінчик дула, що дивився в стіну.

— Он там смерть. Треба взяти, повернути кругом...

На вулиці було тихо: ніхто не їхав і не йшов мимо. І з цієї тиші здалека залунав другий удар дзвону; хвилі звука увірвались у розкрите вікно й дійшли до Олексія Петровича. Вони говорили чужою йому мовою, але говорили щось велике, важливе й урочисте. Удар лунав за ударом, і коли дзвін пролунав востаннє і звук, тремтячи, розійшовся в просторі, Олексій Петрович немов утратив щось.

Дзвін зробив своє діло: він нагадав заплутаній людині, що є ще щось, окрім свого власного вузького світу, який його вимучив і довів до самогубства. Нестримною хвилею налинули на нього спогади, уривчасті, непов'язані, і все начебто цілком нові для нього. Цієї ночі він багато вже передумав і багато пригадав, і вважав, що згадав усе своє життя, що ясно бачив самого себе. Тепер він відчув, що в ньому є і інша сторона, та сама, про яку говорив йому несміливий голос його душі.

„Чи пам'ятаєш ти себе маленькою дитинкою, коли ти жив із батьком у далекому, забутому селі? Він був нещасний чоловік, твій батько, і любив тебе більше над усе в світі. Пам'ятаєш, як ви сиділи вдвох у довгі зимові вечори, він — за рахунками, ти — за книжкою? Лойова свічка горіла червоним полум'ям, потроху мерхнучи, аж поки ти, озброївшись щипцями, не здіймав із неї нагар. Це був твій обов'язок, і ти так поважно виконував його, що батько щоразу підіймав очі з великої „господарчої“ книжки і з своєю звичайною сумною і ласкавою посмішкою позирав на тебе. Ваші очі зустрічались.

„— Я, тато, от уже скільки прочитав, — говорив ти і показував прочитані сторінки, закривши їх пальцями.

„— Читай, читай, друженько! — похваляв батько і знову поринав у рахунки.

„Він дозволяв тобі читати все, бо тільки добре осяде в душі його любого хлопчика. І ти читав і читав, нічого не розуміючи у трактуваннях, і яскраво, хоч по-своєму, по-дитячому, сприймаючи образи.

„Так, тоді все здавалось тим, як воно здавалось. Червоне так і було червоне, а не тим, що відбиває червоне проміння. Тоді не було для вражіннь готових форм — ідей, в які людина виливає все відчуте, не турбуючись про те, чи годиться форма, чи немає в ній тріщини. І якщо любив когось, то знав, що любиш; у цьому не було сумнівів“.

Красиве насмішкувате обличчя поглянуло йому у вічі й зникло.

„А ця? Теж любив її? Нічого сказати, пограли в почуття досить. А щиро ж, здається, говорив і думав тоді... Мучення скільки було! І коли щастя прийшло, виявилось, що воно зовсім не щастя, і якби я тоді справді міг наказати часові: „підожди, постій, тут

добре“, то я ще подумав би — наказувати чи ні. А потім, і дуже швидко, треба було вже гнати час уперед... Та не думати ж тепер про це! Треба думати про те, що було, а не про те, що здавалось“.

А було дуже небагато: тільки саме дитинство. І від нього от у пам'яті залишились самі непов'язані уривки, які Олексій Петрович жадібно став збирати.

Пригадується йому маленький будиночок, спальня, де він спав проти батька. Пригадується червоний килим, що висів над батьківським ліжком; щовечора, засипаючи, він дивився на цей килим і знаходив у його вибагливих узорах все нові фігури: квіти, звірів, птахів, людські обличчя. Пригадується ранок з духом соломи, якою топили будинок. Микола, хлопець, уже натягав повний передпокій соломи й цілими оберемками пхає її в челюсті грубки. Вона горить весело і ясно і курить з приємним, трохи різким духом. Альоша ладний був просидіти перед грубою цілу годину, але батько кликав його пити чай, після якого починалась лекція. Пригадується, як він не розумів десяткових дробів, як батько гарячився і з усіх сил старався розтлумачити йому їх.

„Здається, він і сам знав їх тоді не зовсім твердо“, — подумав Олексій Петрович.

Потім — священна історія. Її Альоша любив більше. Дивні, велетенські й фантастичні образи. Каїн, потім історія Йосипа, царі, війни. Як ворони носили хліб пророкові Іллі. І картинка була при цьому: сидить Ілля на камені з великою книжкою, а два птахи летять до нього, тримаючи у дзьобах щось кругле.

— Тато, дивись: Іллі ворони хліб носили, а наш Ворка сам у нас усе таскає.

Ручний ворон з пофарбованим у червоне дзьобом і лапами — це Микола вигадав — бочком стрибає по спинці дивана і, витягуючи шию, старається стягти з стіни блискучу бронзову рамочку. В цій рамочці мініа-

тюрний акварельний портрет молодого чоловіка з пригладженими височками, одягнутого в темнозелений мундир з еполетами, височенним червоним коміром і хрестиком у петлиці. Це сам тато двадцять п'ять років тому.

Ворон і портрет промайнули і зникли.

„Потім що ж таке? Потім зірки, вертеп, ясла. Пам'ятаю, що ці ясла були для мене цілком новим словом, хоч я знав і раніше ясла на стайні і в оборі. Ці ясла здавались якимись особливими“.

Новий завіт учили не так, як стародавній, не з товстенької книжки з малюнками. Батько сам розповідав Альоші про Ісуса Христа і часто прочитував цілі сторінки з євангелії.

— І хто ударить тебе у праву щоку, підстав йому другу. Розумієш, Альоша?

І батько починав довге пояснення, якого Альоша не слухав. Він раптом перебивав свого вчителя:

— Тато, пам'ятаєш, дядя Дмитро Іванович приїздив? От тоді так само було: він ударив свого Хому в обличчя, а Хома стоїть; і дядя Дмитро Іванович його з другого боку вдарив; Хома все стоїть. Мені його жалко стало, і я заплакав.

— Так, тоді я заплакав,— промовив Олексій Петрович, уставши з крісла й починаючи ходити туди й сюди по кімнаті:— я тоді заплакав.

Йому стало страшенно жалко цих сліз шестирічного хлопчика, жалко того часу, коли він міг плакати через те, що в його присутності ударили беззахисну людину.

VI

У вікно все летіло морозне повітря; пара клубом немов вливалася в кімнату, в якій від неї вже стало холодно. Велика низька лампа з непрозорим абажуром, що стояла на писемному столі, горіла ясно, але

освітлювала тільки поверхню стола та частину стелі, утворюючи на ній тремтячу круглу пляму світла; в решті кімнати все було в напівтемряві. В ній можна було розглядіти шафу з книжками, великий диван, ще деякі меблі, дзеркало на стіні з відбитком світлого писемного столу і високу фігуру, що неспокійно кидалася по кімнаті з одного кутка в другий, вісім кроків туди і вісім назад, щоразу промайнувши в дзеркалі. Часом Олексій Петрович зупинявся коло вікна; холодна пара лилася йому на розпарену голову, на відкриту шию й груди. Він тремтів, але не відсвіжувався. Він перебирав далі уривчасті й непов'язані спогади, пригадуючи сотні маленьких подробиць, плутався в них і не міг зрозуміти, що саме в них спільного й важливого. Знав він тільки одне, що до дванадцяти років, коли батько вирядив його до гімназії, він жив зовсім іншим внутрішнім життям, і пам'ятав, що тоді було краще.

„Що ж тягне тебе туди, у напівсвідоме життя? Що доброго було в цих дитячих роках? Самотня дитина і самотній дорослий чоловік, „немудряща“ людина, як ти сам називав його по смерті. Твоя правда була, він був немудрящою людиною. Життя швидко й легко понівечило його, поламавши в ньому все добре, чим він запасся з юнацтва; але воно не внесло нічого й поганого. І він доживав свого віку, безсилий, з безсилою любов'ю, яку трохи не всю скерував на тебе...“

Олексій Петрович думав про батька і вперше після багатьох років відчув, що любив його, не зважаючи на всю його немудрящість. Йому хотілося б тепер хоч на хвилинку перенестись у своє дитинство, в село, в маленьку хатку і приласкатись до цього забитого чоловіка, приласкатись просто, по-дитячому. Захотілося тієї чистої й простої любові, що її знають тільки діти та хіба дуже вже чисті, непорушені натури з дорослих.

„Та невже не можна повернути це щастя, цю здатність освідомлювати, що говориш і думаєш правду? Скільки років я не відчував його! Говориш захоплено, немов щиро, а в душі завжди сидить червяк, який точить і ссе. Червяк цей — думка: що, мовляв, друже мій, чи не брешеш ти все це? Чи думаєш ти справді те, що говориш?“

У Олексія Петровича в голові склалося ще одне речення, очевидно, нісенітниця:

„Чи думаєш ти справді те, що тепер думаєш?“

Це була нісенітниця, але він її зрозумів.

„Так, тоді думав саме те, що думав. Любив батька і знав, що любиш. Господи! Хоч би якогонебудь справжнього, непідробленого почуття, що не вмирає всередині мого „я“! Аджеж є мир! Дзвін нагадав мені про нього. Коли він пролунав, я згадав церкву, згадав юрбу, згадав величезну людську масу, згадав справжнє життя. От куди треба піти від себе і от де треба любити. І так любити, як люблять діти. Як діти... Адже це сказано ось тут...“

Він підійшов до столу, висунув одну із шухляд і почав ритися в ній. Маленька темнозелена книжка, куплена ним колись на всеросійській виставці за курйозну дешевість, лежала в куточку. Він з радістю схопив її. Сторінки в два вузькі стовпці дрібного друку швидко забігали під його пальцями, знайомі слова і фрази воскресали в пам'яті. Він почав читати з першої сторінки і читав усе вряд, забувши навіть і фразу, ради якої дістав книжку. А фраза ця була давно знайома й давно забута. Коли він дійшов до неї, вона вразила його величезністю змісту, вираженого у восьми словах:

„Коли не одумаетесь і не будете як діти...“

Йому здалось, що він зрозумів усе.

— Чи знаю я, що значать ці слова? Одуматись і стати як дитина!.. Це значить не ставити у всьому

на перше місце себе. Вирвати з серця цього паскудного божка, калічку з величезним черевом, це огидне „я“, яке, наче глист, смокче душу і вимагає собі все нової і нової поживи. Та звідки ж я її візьму? Ти вже все з'їв. Усі сили, увесь час були присвячені на служіння тобі. То я годував тебе, то уклонявся тобі; хоч ненавидів тебе, а все таки уклонявся, жертвуючи тобі все добре, що мені було дано. І от довклонявся, довклонявся, довклонявся!..

Він повторював це слово, все ходячи по кімнаті, але вже безсилою ходою, хитаючись немов п'яний, спустивши голову на груди, що тремтіли риданням, і не витираючи мокрого від сліз обличчя. Ноги відмовлялись служити йому; він сів, притиснувшись у куточок дивана, сперся на його ручку і, поклавши гарячу голову на руки, плакав як дитина. І довго тривало це знесилення, але в ньому вже не було мучення. Пом'якшала накіпіла, роблена злоба; сльози текли, полегшуючи, і не було соромно сліз; перед кожним, хто б зайшов у ту хвилину, він не став би стримувати ці сльози, що уносили з собою ненависть. Він відчував тепер, що не все ще зажерте ідолом, якому він стільки років уклонявся, що залишилась іще любов і навіть самозречення, що варто жити для того, щоб вилити цю решту. Куди, на яке діло — він не знав, та в ту хвилину йому й не треба було знати, де накласти своєю покірною головою. Він пригадав горе і страждання, яке довелося йому бачити в житті, справжнє життєве горе, перед яким усі його мучення сами собою нічого не важили, і зрозумів, що йому треба іти туди, в це горе, взяти на себе частину його, і тільки тоді в душі його настане мир.

— Страшно; не можу я більше жити за свій власний страх і рахунок; треба, неодмінно треба пов'язати себе з загальним життям, мучитись і радіти, ненавидіти й любити не ради свого „я“, що все зажирає і

нічого натовість не дає, а ради спільної людям правди, яка є в світі, хоч би що я там кричав, і яка говорить до душі, не зважаючи на всі старання заглушити її. Так, так! — повторював у страшенному хвилюванні Олексій Петрович: — все це сказано в зеленій книжці, і сказано назавжди й вірно. Треба „зректися себе“, убити своє „я“, кинути на шлях...

— Яка ж користь тобі, безумний? — шепотів голос.

Але другий, колись несміливий і нечутний, прогримів йому на відповідь:

— Мовчи! Яка ж буде користь йому, коли він сам розшматує себе?

Олексій Петрович скочив на ноги й випростався на весь зріст. Цей довід захопив його. Такого захоплення він ніколи ще не відчував ні від життєвого успіху, ні від жіночого кохання. Захоплення це народилося в серці, вирвалося з нього, полинуло гарячою, широкою хвилею, розлилося по всіх членах, на мить зогріло й оживило задубілу нещасну істоту. Тисячі дзвонів урочно задзвонили. Сонце сліпуче спалахнуло, освітило весь світ і зникло...

Лампа, що вигоріла за довгу ніч, світила все тьмяніше й тьмяніше і, зрештою, зовсім погасла. Але в кімнаті вже не було темно: починався день. Його спокійне сіре світло потроху вливалось в кімнату й неясно освітлювало заряджену зброю й лист з безумними прокляттями, що лежав на столі, а посередині кімнати — людський труп з мирним і щасливим виразом на блідому обличчі.

ДЕНЩИК І ОФІЦЕР

Роздягнися! — сказав доктор Микиті, що стояв не-
порушно, втопивши очі у невідому далеку точку.
Микита здригнувся й метушливо почав розстібатися.

— Веселіше, братику! — нетерпляче гукнув доктор. —
Адже бачиш, скільки вас тут.

Він показав на юрбу, що наповняла „присутствіє“.

— Повертайся... очманів... — заговорив на допо-
могу йому унтер-офіцер, приставлений до мірки.

Микита заметушився, скинув сорочку й штани і за-
лишився голісінький. Немає нічого прекраснішого від
людського тіла, — багато разів було говорено кимось,
колись і десь; але якби той, хто вперше висловив цей
афоризм, жив за сімдесятих років цього сторіччя
й побачив голого Микиту, він напевне узяв би свої
слова назад.

Перед „присутствием по воинской повинности“ стояв
низенький чоловік з непропорційно великим черевом,
успадкованим від десятків поколінь предків, які не їли
чистого хліба, з довгими, в'ялими руками, з величез-
ними, чорними й зашкарубленими кистями. Його довгий
незграбний тулуб підтримували дуже короткі криві
ноги, а всю фігуру вінчала голова... Що це була за голова!

Лицеві кістки були розвинуті цілком коштом черепа; лоб вузький і низький, очі, без брів і вій, ледве прорі-
зались; на величезному пласкому обличчі сиротою
сидів манюсінський круглий ніс, хоч і задраний догори,
але він не тільки не надавав обличчю виразу бундюч-
ності, а, навпаки, робив його ще жалюгіднішим; рот,
протилено носові, був величезний і являв собою без-
формену щілину, навколо якої, не зважаючи на два-
дцятирічний вік Микити, не сиділо жодного волоска.
Микита стояв, похнюпивши голову, зсунувши плечі,
повісивши руки й поставивши ступні носками трохи
всередину.

— Малпа,— сказав гладенький, жвавий полковник,
воїнський начальник, нахилившись до молодого й ху-
дорлявого, з красивою бородою, члена земської упра-
ви.— Справжнісінька малпа.

— Чудове ствердження Дарвінової теорії,— процідив
член, на що полковник ухвально замукав і звернувся
до доктора.

— Та що, звичайно, годиться! Парубок здоровий,—
сказав той.

— Але тільки в гвардію не потрапить. Ха - ха - ха! —
добродушно й дзвінко зайшовся полковник; потім, звер-
нувшись до Микити, додав спокійним тоном: — через
тиждень з'явись. Дальший, Парфен Семенов, роздягайся!

Микита почав забарно одягатись, руки й ноги не слу-
хались його і не потрапляли туди, куди їм слід було.
Він шепотів щось про себе, але що саме — мабуть і сам
не знав; він зрозумів тільки, що його визнали за при-
датного до служби і що через два тижні його поженуть
з дому на декілька років. Тільки одне це й було у нього
в голові, тільки одна ця думка й пробивалась крізь
туман і задубіння, в якому він перебував. Нарешті він
упорався з рукавами, підперезався й пішов із кімнати,
де відбувався огляд. Дід років шістдесяти п'яти, ма-
ненький, зовсім зігнутий, стрів його в сінцях.

— Забрили? — спитав він.

Микита не відповів, і старий зрозумів, що забрили, і не став розпитувати. Вони вийшли з присутствія на вулицю. Був ясний, морозний день. Натовп мужиків і баб, що приїхали з молоддю, стояв у чеканні. Багато людей топталися і ляскали руками; сніг хрустів під лаптями й чобітьми. Пара здіймалася від закутаних голів і маленьких волохатих конячок; дим здіймався з димарів міста прямими високими стовпами.

— Взяли, Іване, твого? — спитав старого кремезний мужик у новому кожусі, великій баранячій шапці й добрих чоботах.

— Взяли, Ілля Савелович, взяли. Захотів господь скривдити...

— Що ж ти тепер робитимеш?

— Що ж тут робити?.. Воля господня... Один у сім'ї був помічник, та й того немає...

Іван розвів руками.

— Тобі б його раніше усиновити, — поважно сказав Ілля Савелович. — От парубок і був би цілий.

— Хто ж його знав! Нічого нам цього незвісно. Знову ж таки він у мене замість сина, один робітник у сім'ї... Думав так, що пани зважать. „Нічого, каже, неможливо, бо — закон такий“. Як же, ваше благородіє, кажу, закон, коли у нього жінка важка? Знов же мені, кажу, ваше благородіє, одному неможливо... „Нічого, каже, ми цього, діду, не знаємо, а по закону, як є, він сирота, одиначок — повинен на службу. Хто винний, кажеш, що у нього жінка й син, ви б іще п'ятнадцятилітніх вінчали“. Я йому ще сказати хотів, так він і слухати не став. Розгнівався. „Іди, каже, геть, тут і без тебе діла багато“... Що робитимеш?.. Божа воля!

— Парубок то він у тебе смирний.

— Смирний і роботящий, і боже мій! Слова супротивного від нього не чув! Я, Ілля Савелович, так скажу:

краще за рідного він мені був. Отож то й лихо наше... Прощайте, Ілля Савелович, вашого, либонь, не скоро оглянуть?

— Як начальство!.. Але тільки мого за придатного визнати не можна — кривий.

— Ваше щастя, Ілля Савелович.

— Бійся бога, що ти верзеш! Ото щастя, що син кривий уродився?

— Що ж, Ілля Савелович, воно на краще виходить: все таки дома хлопець залишиться. Прощайте, будьте здорові.

— Прощай, брате... Що ж ти боржок забуваєш, чи що?

— Ніяк неможливо, Ілля Савелович, тобто — от як, ніяк неможливо! Уже ви трохи заждіть. Горе он у нас яке!

— Ну, добре, добре, поговоримо ще. Прощай, Іван Петрович.

— Прощайте, Ілля Савелович, будьте здорові.

Микита в цей час одв'язав од стовпчика коняку; вони з названим батьком посідали в сани й поїхали. До їх села було верст п'ятнадцять. Конячинка жваво бігла, збиваючи копитами грудки снігу, що на льоту розсипались, обдаючи Микиту. А Микита ліг коло батька, загорнувшись у сіряк, і мовчав. Старий разів зо два забалакував із ним, але він не відповів. Він немов застиг і дивився нерухомо на сніг, наче шукаючи в ньому точку, забуту ним у кімнатах „присутствія“.

Приїхали, увійшли в хату, сказали. Родина, що складалася, окрім чоловіків, із трьох баб і трьох дітей, які залишилися після померлого торік сина Івана Петровича, почала голосити. Параска, Микитина жінка, зомліла. Баби голосили цілий тиждень.

Як минув цей тиждень для Микити — одному богові звісно, бо він увесь час мовчав, зберігаючи на

своєму обличчі той самий застиглий вираз покірного розпачу.

Нарешті всьому прийшов кінець,— Іван відвіз новобранця до міста і здав його на збірний пункт. За два дні Микита з партією новобранців ішов по кучугурах великим шляхом до губерньського міста, де стояв полк, куди він був призначений. Одягнутий він був у нову коротеньку кожушанку, в штани з товстого чорного сукна, нові валянки, шапку й рукавиці. В його торбі, окрім двох змін білизни та пирогів, лежав іще дбайливо загорнутий у хустку паперовий карбованець. Усім цим наділив свого приймака Іван Петрович, що ублагав Іллю Савеловича позичити йому ще, щоб виврядити Микиту на службу.

Микита виявив себе найгіршим молодим солдатом. Дядько, якому його віддали для початкового навчання, був у розпачі. Не зважаючи на всілякі напутіння, що він їх давав Микиті, поміж яких певну роль грали потилишники й ляпаси, його учень ніяк не міг цілком збагнути навіть нехитру премудрість здвоювання шеренг. Фігура Микити, убраного в солдатську одягу, була найжалюгідніша; у фронті у нього то випинався живіт, то, підтягаючи його, він висувався вперед усіма грудьми, нахиляючись усім тілом і ризкуючи брязнутись лицем у землю. Хоч як клопоталося начальство, воно не могло зробити з Микити навіть поганенького фронтовика. На ротній муштрі командир, вилаявши Микиту, картав взводного унтер-офіцера, а взводний стягав з того ж Микити. Стягнення полягало у призначенні на днювальство поза чергою. Скоро, однак, унтер-офіцер здогадався, що зайве днювальство для Микити було не карою, а розвагою. Він був прекрасний робітник, і виконання обов'язків днювального, що полягали в носінні дров і води, розпалюванні груб і головно в триманні казарм у чистоті, себто в безперестанному шварканні мокрою шваброю по підлозі,

було йому до душі. Під час праці на ньому, принаймні, не лежав обов'язок думати, як би не збитись і не повернутись ліворуч, коли командують праворуч, і, крім того, він відчував себе зовсім вільним від страшних запитань з великомудрої науки, званої у солдатів словесністю: „Що є солдат?“ „Що є прапор?“

Микита дуже добре знає, що таке солдат і що таке прапор; він ладен з усілякою пильністю виконувати свої солдатські обов'язки і, напевне, наклав би головою, захищаючи прапор; але викласти по-книжному, докладно, як вимагає того словесність, що таке прапор — понад його силу.

— Прапор є, котре хорю... хоруг... — белькоче він, стараючись якнайбільше виструнити своє незграбне тіло, піднявши підборіддя вгору й моргаючи своїми безвійними повіками.

— Дурень! — кричить сухотний унтер-офіцер, що навчає словесності. — Що ви, господи, зі мною робите?.. Чи довго мені з вами мучитись, ідоли ви, мужва сиволапа? Пху! Скільки разів тобі повторювати треба? Ну, кажи за мною: прапор є священна хоругва...

Микита не може повторити навіть цих чотирьох слів. Грізний вид унтер-офіцера і його крик впливають на нього приголомшливо; в ушах у нього дзвенить; в очах стрибають прапори й іскри; він не чує мудрованого визначення прапора; його уста не рухаються. Він стоїть і мовчить.

— Кажи ж, чорт тебе забери: прапор є священна хоругва...

— Прапор...

— Ну?..

— Хорюг... — продовжує Микита. Голос його тремтить, на очах сльози.

— Є священна хоругва! — кричить оскажений унтер-офіцер.

— Священна, котра...

Унтер - офіцер бігає з кутка в куток, плює й лається. Микита стоїть на тому самому місці й у тій самій позі, слідкуючи очима за розгніваним начальником. Він не обурений з лайки та образ і тільки від усієї душі журиться через свою нездатність „заслужити“ начальству.

— На три днювальства не в чергу! — говорить спалим голосом, викричавшись, змучений унтер - офіцер, і Микита дякує богові, що спас його, хоч на час, од ненависної „словесності“ й учення.

Коли начальство помітило, що кара, накладувана ним на Микиту, не тільки не засмучує його, а навіть тішить, — Микита почав сидіти під арештом. Зрештою, випробувавши всі засоби для виправлення бідолашного, на нього махнули рукою.

— З Івановим, ваше благородіє, нічого не вдієш, — говорить мало не щодня на ранковому рапорті ротному командирові фельдфебель.

— З Івановим?.. Так, так... Що ж він таке робить? — запитує капітан, сидячи в халаті, з цигаркою, сьорбаючи чай із склянки в мельхіоровому підскляннику.

— Нічого, ваше благородіє, не робить, чоловік він смирний, тільки поняття у нього ні до чого немає.

— Спробуй якнебудь, — говорить ротний, задумливо випустивши з рота кільце тютюнового диму.

— Пробували, ваше благородіє, та нічого не виходить.

— Ну, так що ж мені з ним робити? Адже погодься, Житков, я не бог. А? Ну, дурень, так що ж з ним зробиш? Ну, іди собі.

— Щасливо залишатись, ваше благородіє.

Зрештою ротному обридло вислухувати щодня скарги фельдфебеля на Микиту.

— Іди ти геть із своїм Івановим! — крикнув він. — Ну не виводь його на муштру, плюнь на нього. Зроби з ним що хочеш, тільки не лізь із ним до мене...

Фельдфебель спробував був улаштувати перевод Микити до немуштрової роти, але там і без того було багато людей. Віддати його в денщики теж не пощастило, бо у всіх офіцерів денщики вже були. Тоді на Микиту наклали чорну роботу, облишивши всі спроби зробити з нього солдата. Так він прожив рік, до того часу, поки в роту був призначений новий субалтерн-офіцер, прапорщик Стебельков. Микиту віддали до нього „постійним вістовим“, тобто, попросту, денщиком.

* * *

Олександр Михайлович Стебельков, новий хазяїн Микити, був дуже добрий молодий чоловік, середнього зросту, з голеним підборіддям і чудово витягнутими, немов гострі палички, вусами, до яких він інколи не без задоволення злегка торкався лівою рукою. Він недавно скінчив курс юнкерської школи, не виявивши протягом перебування в ній особливого нахилу до наук, але зате досконало засвоївши муштру. Він був цілком щасливий у своєму теперішньому становищі. Два роки, проведені в школі на казенному кошті, під строгим доглядом начальства, цілковита відсутність знайомих, де можна було б відпочити в святкові дні від казармового життя й школи, ані копійки власних грошей, якими він міг би дозволити собі якусь розвагу,— все це занадто втомило його. І тепер, побачивши себе офіцером, людиною, що дістає до сорока карбованців на місяць утримання, маючи команду над півротою солдатів, він покищо не бажав нічого більше. „Добре, дуже добре“,— думав він, засипаючи, і, прокидаючись, перш за все згадував, що він уже не юнкер, а офіцер, що йому вже не треба відразу ж схоплюватися з ліжка й одягатись, під страхом нагінки від чергового офіцера, а можна ще полежати, поніжитись і викурити цигарку.

— Микито! — гукає він.

Микита, у злинялій рожевій перкалевій сорочці, в чорних суконних штанях і невідомо де здобутих ним старих глибоких гумових галошах на босу ногу, з'являється у дверях, що ведуть з єдиної кімнати квартири Стебелькова до передпокою.

— Холодно сьогодні?

— Не можу знати, ваше благородіє, — боязко відповідає Микита.

— Піди, подивись і скажи мені.

Микита негайно виходить на мороз і за хвилину знову з'являється в дверях передпокою.

— Дуже холодно, ваше благородіє.

— Вітер є?

— Не можу знати, ваше благородіє.

— Дурень, як же ти не можеш знати? Аджеж був на дворі...

— На дворі нема, ваше благородіє.

— „Нема, нема“!.. Піди на вулицю!

Микита йде на вулицю і приходить з рапортом, що „вітер здоровий“.

— Муштри не буде, ваше благородіє. Сідоров казав, — наслідуються додати він.

— Добре, іди собі, — каже Олександр Михайлович.

Він скручується калачиком, натягає на себе теплу байкову ковдру і в напівдрімоті починає мріяти під тріскання яскраво палаючої груби, запаленої Микитою. Юнкерське життя уявляється йому якимось неприємним сном. „Адже от як недавно це було: б'є барабан над самим вухом, схоплюєшся, тремтиш від холоду... „За цими спогадами встають інші, теж не дуже приємні. Злидні, убога обстановка дрібних урядовців, завжди похмура мати, висока худорлява жінка з суворим виразом на худому обличчі, що немовби то постійно говорило: „будь ласка, я не дозволю кожному ображати мене!“ Купа братів і сестер, сварки між ними

скарги матері на долю і лайки між нею і батьком, коли він приходив п'яний... Гімназія, в якій було так важко вчитися, не зважаючи на всі старання; товариші, що цькували його й невідомо з якої причини уживали його дуже образливим прізвиськом — „оселедцем“; нескладений іспит з російської мови; тяжка, принизлива сцена, коли він, виключений із гімназії, прийшов додому весь у сльозах. Батько спав на клейончатому дивані п'яний, мати поралась на кухні, готуючи обід. Побачивши Сашка, що входив із книжками і в сльозах, вона зрозуміла, що трапилось, і накинулась на хлопчину з лайками, потім кинулась до батька, розбудила його, втлумачила йому, в чому справа, і батько побив хлопця.

Сашкові було тоді п'ятнадцять років. Через два роки він вступив на правах вільновступника на військову службу, а в двадцять років був уже самотійною людиною, прапорщиком піхотного полку.

„Добре,— думається йому під ковдрою.— Сьогодні ввечері в клуб... танці...“

І уявляється Олександрові Михайловичу зала офіцерського клубу, повна світла, духоти, музики і паночок, що сидять цілими клумбами вздовж стін і тільки ждуть, щоб спритний молодий офіцер запросив на кілька турів вальсу. І Стебельков, цокнувши закаблуками („жалко, чорт бери, шпорів немає!“), спритно вихиляється перед гарненькою майорською дочкою, граціозно розвісивши руки, каже: „*permettez*“¹ і майорська дочка кладе йому ручку коло еполета, і вони несуться, несуться, несуться...

„Так, це не те, що — оселедець. І як недотепно; ну, через що я оселедець? Он оті, не оселедці, там де-небудь на першому курсі в університеті сидять, голодують, а я... І чого це вони неодмінно до університету? Щоправда, утримання судовий слідчий або

¹ Дозвольте.

доктор дістає більше мого, алеж скільки часу треба добиватися... і все своїм коштом живи. Хіба ж так у нас: тільки вступи до школи, а там уже сам поїдеш; якщо будеш добре служити, то можна і до генерала... Ух, тоді завдав би я!.." Олександр Михайлович і сам не висловив собі, кому б саме він завдав, але спогад про „не оселедців“ в цю мить промайнув у нього в душі.

— Микито,— кричить він,— чай у нас є?

— Немає, ваше благородіє, весь вийшов.

— Піди, візьми осьмушку.

Він дістає спід подушки новенький гаманець і дає Микиті гроші.

Микита йде по чай. Олександр Михайлович продовжує свої роздуми, і поки Микита повернувся з чаєм, пан уже встиг знову заснути.

— Ваше благородіє, ваше благородіє! — шепоче Микита.

— Що? Га? Приніс? Добре, я зараз устану... Давай одягатись.

Олександр Михайлович ані дома, ані в школі ніколи не одягався інакше як сам (виключаючи, розуміється, дитинячий вік), але, діставши в своє розпорядження денщика, він за два тижні цілком розучився надягати і скидати одягу. Микита натягає на його ноги карпетки, чоботи, допомагає надягати штани, накидає йому на плечі літню шинель, що править замість халата. Олександр Михайлович, не умиваючись, сідає пити чай.

Приносять літографований наказ по полку, і Стебельков, прочитуючи його від першого рядка до останнього, з задоволенням бачить, що його черга іти в караул ще далеко. „А це ще що за новина?“ — думає він, читаючи:

„З метою підтримати рівень знань панів офіцерів, пропоную штабс-капітанові Єрмоліну й поручикові Петрову 2-му з наступного тижня почати читання лекцій — першому з тактики, а другому з фортифі-

кації. Про час читання, що має відбуватись у залі офіцерського зібрання, буде мною оголошено особливим по полку наказом“.

„Ну, от уже це бо зна що: ходити слухати тактику та фортифікацію! — думає Олександр Михайлович. — Мало вони в школі обридли! Та й нічого нового не скажуть, будуть читати за старими записками...“

Прочитавши наказ і скінчивши пити чай, Олександр Михайлович наказує Микиті прибрати самовар і сідає набивати цигарки, продовжуючи безконечні роздуми про своє минуле, теперішнє й майбутнє, що обіцяє йому коли не генеральські, жирні, то принаймні штаб-офіцерські, густі еполети. А коли всі цигарки набиті, він лягає в ліжку і читає „Ниву“ за минулий рік, розглядаючи давно вже переглянуті малюнки й не минаючи жодного рядка тексту. Нарешті від довгого лежання й читання „Ниви“ у нього починає каламутитись у голові.

— Микито! — гукає він.

Микита схоплюється з постеленої на підлозі передпокою коло груби шинелі, що служить йому ліжком, і кидається до пана.

— Подивись, котра година... Ні, краще дай мені сюди годинника.

Микита обережно бере з столу срібного годинника з ланцюжком із нового золота і, подавши його панові, знову йде у передпокій на свою шинель...

„Пів на другу... Чи не пора йти обідати?“ — думає Стебельков, заводячи годинник бронзовим ключиком, якого він недавно придбав і в головці якого вставлена маленька фотографічна картинка, видима у збільшеному вигляді, якщо роздивлятись її на світ. Олександр Михайлович роздивляється картинку, примруживши ліве око, і посміхається. „Які втішні штучки тепер роблять, справді! І як примудряються... в такому маленькому вигляді! — спадає йому на думку. — Одначе треба йти...“

— Микито! — гукає він.

Микита з'являється.

— Давай умиватись.

Микита приносить у кімнату непофарбований табурет з поставленою на ньому мискою з рукомийником. Олександр Михайлович починає умиватись. Ледве тільки досягає його рук льодова вода, він скрикує:

— Скільки разів я тобі, дурню, казав, щоб ти залишав воду на ніч у кімнаті! Адже так пику приморозиш... Дурень.

Микита мовчить у цілковитій свідомості своєї провини й ретельно підливає воду на долоні розсердженого пана.

— Сюртук вичистив?

— Так точно, ваше благородіє, вичистив, — каже Микита й подає панові новенький сюртук з блискучими золотими погонами, прикрашеними цифрою і однією срібною зірочкою, що висів на спинці стільця.

Перше ніж одягти його, Олександр Михайлович уважно розглядає темнозелене сукно й знаходить пушинку.

— Це що ж таке? Це хіба значить чистити? Ото так ти виконуєш свої обов'язки! Іди, дурню, почисть іще.

Микита іде в передпокій і починає здобувати із щітки звуки, відомі під назвою шурхання. Стебельков, за допомогою складаного дзеркала в жовтій дерев'яній оправі та *rouge hongroise*¹, починає доводити свої вуси до можливої досконалості. Нарешті вусам дано цілковитий лад, а шурхання в передпокої все ще триває.

— Давай сюртук, не до другого ж прищестя ти його чиститимеш... Ще спізнюся через тебе, дурню...

Він уважно застібає сюртук, потім надягає шаблю, галоші, шинель і виходить на вулицю, грюкаючи піхвами по мерзлих дошках тротуару.

Решта дня минає в обіді, читанні „Русского Инвалида“, розмовах з товаришами про службу, підвищення,

¹ Угорська помада.

утримання; вечором Олександр Михайлович прямує до клубу і мчить „у вихорі вальса“ з майорською дочкою. Він вертається додому пізно ввечері, втомлений, з легким сп'янінням від декількох чарок, випитих за вечір, але задоволений... Життя різноманітиться тільки муштрою, караулами, влітку таборами, іноді маневрами і зрідка лекціями з фортифікації й тактики, яких не можна не відвідувати. І тягнеться воно роки, не залишаючи на Стебелькову ніяких слідів; тільки колір обличчя змінюється, та лисинка починає світитися, та замість однієї зірочки на погонах з'являються дві, потім три, потім чотири...

Що ж робить у цей час Микита? А Микита здебільшого лежить на своїй шинельці коло груби, схоплюючись на безперестанні вимоги пана.

Вранці у нього досить роботи: треба затопити в грубі, наставити самовар, принести води, почистити чоботи, одягнути пана, коли встане, вимести кімнату, прибрати її. (Щоправда, останнє не вимагає багато часу: вся мебля в кімнаті складається з ліжка, стола, трьох стільців, етажерки й чемодана). Все ж таки є для Микити хоч видимість праці. Як пан піде, починається безконецний день, що складається майже з обов'язкового неробства, і переривається тільки походом до казарми по обід із ротної кухні. Живучи ще в казармі, Микита навчився трохи шевцювати: класти латки, підбивати підметки, набивати підбори; перебравшись до Стебелькова, він надумався був продовжувати своє ремесло, ховаючи мішок за двері в сінцях, як тільки в двері стукали. Пан, який кілька днів помічав, що в передпокої сильно тхне чорним товаром, дошукався причини смороду і дав Микиті доброго прочухана, після чого наказав, „щоб цього ніколи не було“. Тоді Микиті залишилось тільки лежати на своїй шинельці й думати. І він лежав на ній і думав цілі вечори, засипаючи нарешті до тієї хви-

лини, коли чувся грюкіт у двері, що сповіщав про повернення пана; Микита роздягав його, і незабаром маленька квартирка поринала в темряву: офіцер і денщик спали.

* * *

Гуде й виє вітер, б'є пластовнями сніг у вікно. І здається він сплячому прапорщикові Стебелькову громом бальної музики; бачить він уві сні ясно освітлену залу, таку, якої ніколи не бачив, повну незнайомого йому убраного народу. Але він не почуває себе зніяковілим, а навпаки — героєм вечора. Тут і знайоме йому товариство; воно ставиться до нього не так, як досі, а з якимсь захопленням; полковник, замість подати йому два пальці, стискає його руку обома товстими руками; майор Хлобушин, що завжди скося поглядав на його упадання коло дочки, сам підводить її до нього, лагідно уклоняючись. Що він зробив великого, за віщо його підносять, він не знає, але щось він зробив, це безперечно. Він дивиться на свої плечі й бачить на них генеральські еполети. Музика гримить, пари несуться, і він сам несеться кудись все далі й далі, все вище і вище. Блискуча зала далеко від нього, і здається йому вже тільки маленькою світлою точкою. Навколо нього багато людей у різних мундирах; всі питають його наказів. Він не знає, про що вони питають, але дає накази, ординарці мчать до нього і від нього. Грім гармат чути вдалечині; лунають марші: полки йдуть за полками. Все рухається кудись із ним; гармати гримлять ближче, і Стебелькову стає страшно. „Уб'ють!“ — думає він. І страшений крик лунає з усіх боків; біжать на нього чудернацькі, потворні й люті люди, яких він ніколи не бачив. Вони все ближче й ближче; серце Стебелькова стискається невимовним жахом, який буває тільки ві сні, і він кричить: „Микито!“

Гуде і виє вітер, б'є пластовнями снігу у вікно.

І здається він сплячому Микиті справжнім вітром, не-
годою. Сниться йому, що лежить він у своїй хаті, сам;
коло нього немає ані жінки, ані батька, нікого з сім'ї.
Він не знає, як він потрапив додому, і боїться, чи не
втік він із полку. Мариться йому, що за ним випра-
влена погоня, і відчуває він, що вона близько, і хоче
він бігти і сховатися кудись, але не може поворух-
нути жодним членом. Тоді він кричить, і вся хата стає
повна людей; все сільські знайомі, але обличчя у них
якісь чудернацькі. „Здоров, Микито, — кажуть йому. —
Твоїх, брате, нікого немає, всіх бог прибрав! Всі по-
мерли. Он вони, глянь но сюди!“ І Микита бачить
усю свою родину в натовпі: і Іван, і жінка, і тітка
Параска, і дітвора. І розуміє він, що хоч вони і стоять
разом з усіма, але вже мертві, і всі сільські теж мертві:
тим то вони так дивно і сміються. Ідуть вони до нього,
хапають його, але він виривається й біжить по кучу-
гурах, спотикаючись і падаючи; за ним женуться вже
не мертві, а прапорщик Стебельков із солдатами. І він
біжить усе далі й далі, а прапорщик кричить йому:
„Микито, Микито, Микито!..“

— Микито! — справді кричить Стебельков.

Прокинувшись, Микита схоплюється і навпомацки
йде в кімнату, шльопаючи босими ногами.

— Що ти, чорт тебе забери, глузуєш з мене чи що?
Скільки разів я тобі казав, щоб ти клав коло мене
сірники! І хропака задає, як телепень! Півгодини кличу,
не докличусь. Дай вогню!

Заспаний Микита мацає по столу й вікнах і знахо-
дить сірники. Він запалює свічку, вставлену у мідний
позеленілий свічник, і, жмурячись, подає її панові.
Олександр Михайлович викурює цигарку, і за чверть
години офіцер і денщик знову сплять міцним сном.

ТЕ, ЧОГО НЕ БУЛО

ОДНОГО чудового червневого дня,— а чудовий він був тому, що було двадцять вісім градусів за Рео-мюром,— одного чудового червневого дня скрізь було душно, а на галявинці в саду, де стояла копиця щойно скошеного сіна, було ще душніше, тому що місце було захищене від вітру густим - густісінським вишняком. Все майже спало: люди понаїдалися й займалися післяобідньою боковою роботою; птиці примовкли, навіть багато комах поховалося від спеки. Про надвірні тварини нема чого й говорити: худоба велика й дрібна ховалася під повітку; собака, виривши собі під комо-рою яму, розлігся там і, напівзаплющивши очі, урив-часто дихав, висунувши рожевого язика мало не на піваршина: часом він, очевидячки, з нудьги через смертельну спеку, так позіхав, що при цьому навіть виходило тоненьке скавчання; свині, маменька з три-надцятьма дітками, вирядилися на берег і повклада-лись у чорну масну грязюку, при чому з грязюки видні були самі тільки свинячі п'ятачки з двома діроч-ками, що сопли й хропли, довгасті, обілляті грязькою спини, та величезні обвислі вуха. Тільки кури, не бо-

ячись спеки, так - сяк проводили час, розгрібаючи лапами суху землю проти кухонного ганку, в якій, як вони чудово знали, не було вже ні одної зернинки; та й те півневі, мабуть, доводилося кепсько, тому що часом він набирив дурного вигляду і на все горло галасував: „який ска - анда - ал!!“

От ми й пішли геть з галявинки, на якій найдушніше, а на цій то галявинці й сиділо ціле товариство панів, що не спали. Тобто сиділи не всі; старий гнідко, наприклад, що з небезпекою для своїх боків від пуги кучера Антона розгрібав копицю сіна, будучи конем, зовсім і сидіти не вмів; гусінь якогось метелика теж не сиділа, а скорше лежала на животі; але ж справа не в слові. Під вишнею зібралась маленька, але дуже серйозна компанія: слимак, гнойовик, ящірка, вищезгадана гусінь; прискакав коник. Тут таки стояв і старий гнідко, прислухаючись до їхніх розмов одним, повернутим до них, гнідим ухом, з якого стирчало темносіре волосся; а на гнідому сиділи дві мухи.

Компанія ввічливо, але досить палко сперечалася, при чому, як і годиться, ніхто ні з ким не згоджувався, бо кожен дорожив незалежністю своєї думки й характеру.

— По - моему, — казав гнойовик, — порядна тварина перш за все повинна дбати за своїх нащадків. Життя є праця для майбутнього покоління. Той, хто свідомо виконує обов'язки, покладені на нього природою, той стоїть на твердому ґрунті: він знає свою справу, і, що б не трапилось, він не буде відповідати. Подивіться на мене: хто працює більше за мене? Хто цілі дні без спочину катає таку важку кулю — кулю, мною ж так майстерно створену з гною, з великою метою дати можливість вирости новим, подібним до мене, гнойовикам? Але зате не думаю, щоб хтонебудь мав таке спокійне сумління і з чистим серцем міг би сказати: „так, я зробив усе, що міг і повинен був зробити“, як скажу я,

коли на світ з'являться нові гнойовики. Ось що значить праця!

— Іди ти, братику, геть із своєю працею! — сказала мурашка, що під час промови гнойовика притягла, не зважаючи на спеку, страшелезний кусок сухої стеблинки. Вона на хвилину спинилася, присіла на чотири задні ніжки, а двома передніми стерла піт із свого змученого обличчя. — Адже і я працюю, та й більш од тебе! Але ти працюєш на себе, чи все рівно, на своїх жученят; не всі такі щасливі... спробував би ти потягати колоди для казни, от як я. Я й сама не знаю, що примушує мене працювати, знесилюючись навіть і в таку спеку. Ніхто за це й спасибі не скаже. Ми, бідолашні робочі мурашки, все працюємо, а чим красне наше життя? Доля!..

— Ви, гнойовику, занадто сухо, а ви, мурашко, занадто похмуро дивитесь на життя, — відказав їм коник. — Ні, жучку, я люблю таки поцвірічати і пострибати, і нічого! Сумління не гризе! А при тому ви й трохи не торкнулися питання, поставленого пані ящіркою: вона спитала, „що таке світ?“, а ви говорите про свою гнойову кулю; це навіть нечемно. Світ — світ, по-моєму, дуже гарна річ уже тому, що в ньому є для нас молода травичка, сонце й вітрець. Та й великий же він! Ви тут, між цими деревами, не можете мати ніякого уявлення про те, який він великий. Коли я буваю на полі, я часом підстрибую, як тільки можу, вгору і, запевняю вас, досягаю величезної височини. І от з неї бачу, що світові краю нема.

— Вірно, — глибокодумно ствердив гнідко. — Але всім вам все таки не побачити й сотої частини того, що бачив на своєму віку я. Шкода, що ви не можете зрозуміти, що таке верста... За версту звідси є село Лупарівка: туди я щодня їжджу з діжкою по воду. Але там мене ніколи не годують. А з другого боку Єфімівка, Кисляківка; у ній церква з дзвонами. А потім

Свято - Троїцьке, а потім Богоявленськ. У Богоявленську мені завжди дають сіна, але сіно там погане. А от у Миколаєві, — це таке місто, двадцять вісім верст звідси, — так там сіно краще й вівса дають, тільки я не люблю туди їздити: туди їздить на нас пан і велить кучерові поганяти, а кучер боляче хльоскає нас пугою... А то є ще Олександрівка, Білозерка, Херсон — місто теж... Та тільки де вам зрозуміти все це!.. Оце й є світ; не весь, щоправда, ну, та все таки значна частина.

І гнідко замовк, але нижня губа в нього все ще ворушилась, ніби він щось шепотів. Це було від старості: йому був уже сімнадцятий рік, а для коня це однаково, що для людини сімдесят сьомий.

— Я не розумію ваших мудрованих конячих слів, та, щиро кажучи, і не женуся за ними, — сказав слимак. — Мені аби був лопух, а його досить: ось уже я чотири дні повзу, а йому все ще кінця немає. А за цим лопухом є ще лопух, а в тому лопусі, напевне, сидить іще слимак. От вам і все. І стрибати нікуди не треба — все це вигадки та дурниці: сиди собі, та їж листя, на якому сидиш. Якби не ліньки повзти, давно б пішов геть од вас з вашими розмовами: од них голова болить і більше нічого.

— Ні, дозвольте, чому ж? — перебив коник, — поцвірчати дуже приємно, надто про такі хороші предмети, як безконечність та інше таке. Звичайно, є практичні натури, які тільки й дбають про те, як би набити собі живіт, як ви або ця чарівна гусінь...

— Ах, ні, облиште мене, прошу вас, облиште, не чіпайте мене! — жалібно скрикнула гусінь: — я роблю це для майбутнього життя, тільки для майбутнього життя.

— Для якого там ще майбутнього життя? — спитав гнідко.

— Хіба ви не знаєте, що я після смерті зроблюся метеликом з різнобарвними крилами?

Гнідко, ящірка й слимак цього не знали, але комахи мали деяку уяву. І всі трохи помовчали, тому що ніхто не вмів сказати нічого путнього про майбутнє життя.

— До твердих переконань треба ставитися з пошаною, — зацвірівчав, нарешті, коник. — Чи не хоче хто сказати ще щонебудь? Може, ви? — звернувся він до мух, і старша з них відповіла:

— Ми не можемо сказати, щоб нам було погано. Ми оце щойно з кімнат; пані понаставляла в мисках наварене варення, і ми забралися під покришку й наїлися. Ми задоволені. Наша матуся вгрузла у варення, та що ж діяти? Вона вже досить пожила на світі. А ми задоволені.

— Панове, — сказала ящірка, — я думаю, ви всі цілком маєте рацію! Але з другого боку...

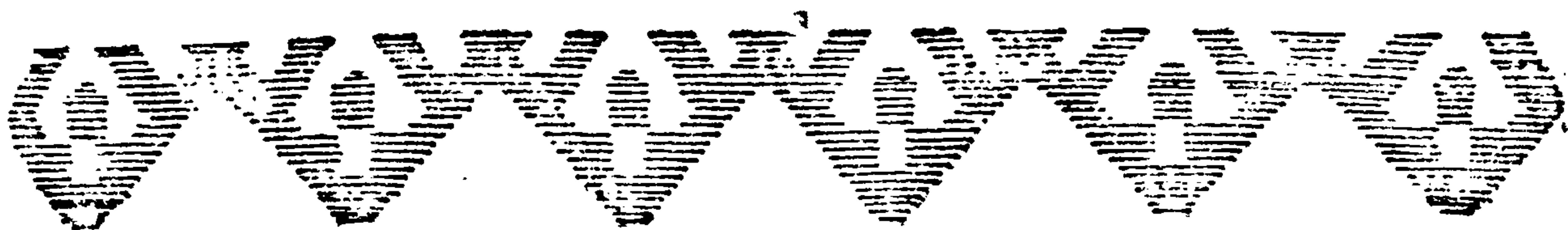
Але ящірка так і не сказала, що було з другого боку, бо відчула, як щось міцно притисло її хвіст до землі.

Це прийшов по гнідого кучер Антін, що прокинувся; він несподівано наступив своїм чоботищем на компанію і роздушив її. Тільки мухи полетіли обсмоктувати свою мертву, обмазану варенням матусю, та ящірка втекла з одірваним хвостом. Антін узяв гнідка за чуба і повів його із саду, щоб запрягти в бочку і їхати по воду, при чому примовляв: „ну, іди ти, хвостяко!“, на що гнідко відповів тільки шепотінням.

А ящірка залишилась без хвоста. Щоправда, за кілька часу він виріс, але назавжди залишився якимось тупим і чорнуватим. І коли ящірку питали, як вона пошкодила собі хвіст, то вона скромно відповідала:

— Мені відірвали його за те, що я наважилась висловити свої переконання.

І вона мала цілковиту рацію.

ВЕДМЕДІ

НА СТЕПОВІЙ річці Рохлі притулилося місто Більськ

В цьому місці вона робить кілька крутих колін, сполучених протоками; все сплетіння, якщо дивитися в ясний літній день з високого правого берега річної долини, здається цілим бантом із блакитних стьожок. Цей високий берег здіймається над рівнем Рохлі сажнів на п'ятдесят і немов зрізаний велетенським ножом так круто, що вилізти від води нагору, туди, де починається безмежний степ, можна тільки хапаючись за кущі берези та ліщини, що густо вкривають схил. Звідти, зверху, відкривається краєвид верст на сорок навколо. Праворуч на південь і ліворуч на північ тягнуться горби правого берега Рохлі, що круто спускаються в долину, як той, з якого ми дивимось, або похилі; деякі з них біліють своїми позбавленими ґрунту крейдяними верхівками і схилами; інші вкриті здебільшого поганенькою і низькою травою. Просто на схід тягнеться безмежний, що трохи підіймається, степ, то жовтий від сінокосів, на яких густо поріс негодящий молочай, то зеленіючий хлібами, то фіалково-чорний від піднятої недавно цілини, то сріблясто-сірий від ковилю. Звідси він здається рівним, і тільки звичне око

розгледить на ньому ледве помітні лінії похилих, невидимих, глибоких лощовин і балок, та де-не-де бовваніє невеликим підвищенням стара розорана і вросла в землю могила, вже без кам'яної баби, що, може, прикрашає, як скифська пам'ятка, двір Харківського університету, а може, забрана якимось мужиком і закладена в стінку загону для худоби.

Внизу річка, вигинаючись блакитною стежкою, тягнеться з півночі на південь, то відходячи від високого берега у степ, то наближаючись і протікаючи під самою кручею. Вона облямована кущами лозняка, місцями сосною, а біля міста вигонами й садками. Недалеко від берега в бік степу тягнуться суцільною смугою майже по всій течії Рохлі сипучі піски, ледве стримувані червоною та чорною лозою й густим килимом пахучого фіалкового чебрецю. В цих пісках, верст за дві від міста, притулилось і міське кладовище; з височини воно здається маленьким оазисом, з дерев'яною дзвіничкою кладовищенської церкви, що здіймається над ним. Саме місто не являє собою нічого надто видатного і дуже схоже на всі повітові міста; а втім, воно вигідно відзначається від своїх співбратів дивною чистотою вулиць, яка походить не стільки від дбайливості міської управи, скільки від піщаного ґрунту, на якому збудоване місто; ґрунт цей всмоктує рішуче всяку кількість вологи, яку може створити розгніване небо, і тим завдає великого клопоту міським свиням, які мусять відшукувати собі зручний притулок принаймні за дві версти від міста, у грязьких, мулистих берегах річки.

У вересні 1875 року Більськ був надзвичайно схвилований. Звична тиша життя порушилась; усюди: в клубі, на вулицях, на лавах коло воріт, по домах відбувались галасливі розмови. Можна було б подумати, що земські збори з виборами, які відбувалися в той час, примусили так хвилюватись мешканців. Але бували

і раніше земські збори, і з виборами, і з скандалами, і не справляли ніякого особливого вражіння на більчан. Часом тільки громадяни, зустрівшись на вулиці, обміняються коротенькими фразами:

— Були? — спитає один, показуючи поглядом на будинок, де містилась земська управа.

— Був! — відповість другий і при цьому махне рукою. А звиклий до способу висловлення думок співрозмовник зрозуміє без слів, у чому річ, і вимовить:

— Хто?

— Іван Петрович!

— Кого?

— Івана Парфеновича.

Посміються й розійдуться.

Але тепер було не те. Місто гомоніло, немов під час ярмарку. Юрби хлопців бігали в напрямі до міського вигону й назад: солідні люди у просторих літніх парусинових та сирцових шовкових костюмах прямували туди ж. Міські панночки з парасолями, у різнокольорових „панье“ (тоді їх носили), займали собою всю широчінь вулиці, так що молодий купець Рогачов, який катався в кабріолеті на сірому в яблуках не коні, а звірі, мусів натягати віжки і майже притулятися до мазаних стін будинків. Паннів супроводили місцеві кавалери в сіреньких пальтах з чорними бархатними комірами, з паличками, в брилях і — у кого були — в картузах з кокардами. Брати Ізотови, привідці всіх громадських розваг, що вміли під час кадрилі гукати: „гранрон!“ та „оребур!“, незмінно були присутні тут, коли не бігали по місту, повідомляючи знайомих дам про свіжі новини.

— З Валуйського повіту прийшли! Піввигону зайняли, до самої річки, — говорив старший, Леонід.

— Я оглядав вид з верхівки пристінку, — додав молодший, Кость, що любив висловлюватись вишукано. — Картина чудова!

Пристінком називався той самий горб, звідки відкривається краєвид на місто й околиці.

— Ах, яка думка! Уявіть! Знаєте що: скажемо запрягти лінійку й поїдемо на пристінок. Це буде немов пікнік. І подивимось звідти.

Ця пропозиція першої дами Більська, жінки скарбникового брата (майже все місто звало її чоловіка, Павла Івановича, скарбниковим братом), дами, що приїхала років вісім тому з Петербурга і через це владициці мод і хорошого тону, зустріла загальне співчуття. Запрягли гладкого гнідого в екіпаж, що трапляється тільки в повітових містах і являє собою довгі дроги з двома підніжками, так що пасажери містяться в два ряди, по шість-сім чоловіка в кожному, і сидять один до одного спиною; компанія чоловіка з дванадцять усілась на нього і поїхала містом, обганяючи ватаги хлопців, лави панночок і юрби всілякого іншого народу, що посувались до вигону. Лінійка, проїхавши піщаними вулицями міста, переїхала через міст і попрямувала до високого правого берега річки. Гнідий, упертою ходою, морщивши вилискуючу шкуру своїх клубів, виїхав на двоверстний підйом, і через півгодини мандрівці сиділи на краю порослого кущами п'ятдесятсажневого крутого схилу й дивились на знайомий нам вид. Унизу, під їхніми ногами, під самим муром, тихо текла річка, що підійшла в цьому місці, а за нею слався вигін, на який і була скерована загальна увага.

Він рябів, як величезний килим із шматинок. Видні були бруднобілі намети, сила возів, строката юрба народу: темні фігури чоловіків у кафтанах, сірі брудні сорочки, яскрава жовта й червона одежа жінок; натовп народу оточував усі, що зібралися, табори циган. Був чудовий, трохи жаркий і зовсім тихий день; на височінь, де сиділи глядачі, долинав гомін тисячного натовпу, важкі удари молота об м'яке залізо, кінське іржання й ревіння десятків приведених із кількох по-

вітів циганських поїльників і годувальників — ручних ведмедів.

Ольга Павлівна дивилась на цю різнобарвність у бінокль і захоплювалась.

— Ах, як це цікаво! Який великий! Подивіться, Леонід, який великий ведмідь, там праворуч. І поруч із ним молодий циган — зовсім Адоніс.

Вона передала бінокль молодому чоловікові, і він побачив фігуру стрункого й дуже брудного юнака, що стояв коло звіря, який перевалювався з лапи на лапу, і лащив його.

— Дозвольте й мені, — сказав гладкий голений пан, у парусині й брилі. Він уважно дивився кілька часу і, повернувшись до Ольги Павлівни, сказав з тяжким зітханням:

— Так-с, Ольга Павлівна, Адоніс. Але який, я вам скажу, з цього Адоніса конокрад вийде — перший сорт.

— Mon Dieu!¹ Ви неодмінно стараєтесь звести на прозу всяку поезію. Чому конокрад? Я не хочу цьому йняти віри. Він такий гарний.

— Гарний то гарний, але як йому скажете підтримувати своє прекрасне тіло без цього ведмедя? От їх переб'ють завтра, і з цієї тисячі циган половина піде з торбами.

— Вони можуть кувати, ворожити...

— Ворожити! Був у мене вчора Ілля-коновал: от побалакайте з ним. „Добрячі, каже, у вас, Хома Хомич, сірі, та тільки бережіть од нашого брата!“ — „А що, кажу, чи не ти й потягнеш?“ — Посміхається каналья! Ворожити! Он у нього ворожбитство якє!

Від лінійки відв'язали велику корзину, з якої з'явилися їжа й питво, і товариство взялось підживлятися, весело і майже не звертаючи уваги на картину, що розкинулась коло їхніх ніг. Сонце сідало, величезна

¹ Боже мій.

тінь від горба швидко бігла на вигін, на місто, на степ; обриси зникали і, як це буває на півдні, день швидко змінився ніччю. Далекі коліна річки заблищали холодним місячним світлом; у місті показалися вогники; у циганському таборі запалили костри, що червоніли крізь туман, який здіймався з заснулої річки під пристінком. А на горі Константин і Леонід навперейми розповідали смішні анекдоти; Ольга Павлівна зрідка поблажливо посміхалась; панни голосно хихикали й часом пирхали. Запалили свічки у скляних ковпаках; кучер і покоївка роздмухували в кущах самовар, причому остання часом чогось верещала, проте дуже обережно. Гладкий Хома Хомич довго мовчав і, нарешті, перебив Леоніда анекдот на найцікавішому місці.

— На коли ж, зрештою, призначена ця ведмежа страта? — спитав він.

— На середу вранці, — разом відповіли брати Ізотови.

* * *

З чотирьох повітів зійшлися нещасні цигани з усім своїм скарбом, з кіньми й ведмедями. Більше як сотню косолапих звірів, од маленьких ведмежат до величезних стариків у посивілих і вилинялих шкурах, було зібрано на міському вигоні. Цигани з жахом дожидали рішучого дня. Багато, що прийшли першими, жили на міському вигоні вже тижнів зо два: начальство дожидалося приходу всіх переписаних на той час циган, щоб улаштувати разом велику страту. Їм було дано п'ять років пільги після виходу закону, що припинив промисел ручними ведмедями, і тепер строк цієї пільги минув: цигани повинні були з'явитись у призначені для збору пункти й сами перебити своїх годувальників.

Вони востаннє відбували свій похід по селах із славетною козою та її барабанщиком, невідмінними супутниками ведмедів. Востаннє, забачивши, як вони спу-

скаються із степу в яр, де звичайно розташовані українські слободи, юрба хлопців і дівчат бігла до них за версту назустріч і радіючи поверталась разом з їх безладним натовпом униз, до слободи, де й починалось саме свято.

Так, це було свято! Вони зупинялись біля шинка або біля якоїсь багатшої хати, а де була поміщицька садиба, то перед панським будинком, і починалась вистава, лікування, торгівля і міньба, ворожіння, підковування коней і лагодження возів; і чого-чого тут тільки не було за довгий літній день до самого вечора, коли цигани йшли за слободу, на толоку, розставляли там свої намети або просто напинали рядно на голоблі, запалювали костри й готували собі вечерю. І до пізньої ночі навколо табору стояв цікавий натовп.

— Ну, пора, пора,— каже мені, маленькому хлопчикові, батько.

— Ще трішечки, ще трішечки.

І батькові самому не хотілось їхати. Ми сиділи з ним на бігунках; старий мерин Васька, повернувши голову до вогнів і настобурчивши вуха на ведмедів, стояв смирно, зрідка пирхаючи; вогні табору кидали тремтяче червоне світло й непевні хиткі тіні; легкий туман здіймався з лощовини з боку нас, а за табором розстисвся степ. Темні крила вітряка малювались на небі: за ним ішов геть безмежний таємничий простір, огорнутий сріблясто-сірим сутінком. Гомін табору не заглушував тихих і чистих звуків степової ночі: то долине з далекого ставка урочистий, дзвінкий хор жаб, то дзвінким тріском залунає мірний і покvapливий крик деркача, то перепели почнуть кричати своє „піль підьом! піль підьом!“, то звідкись долетять незрозумілі, невідомі звуки, ледве чутні й гармонічні. Що це? чи звук далекого дзвону, принесений легким вітерцем, чи голос природи, язика якої ми не розуміємо?..

Але в таборі все заспокоюється; потроху гасять

непотрібні костри; ведмеді, ворущачись, брязкають своїми ланцюгами та зрідка глухо урчать під возами до яких прикуті; цигани лягають спати. Один із них відійшов убік і горловим тенором заспівав дивну пісню рідною мовою, не схожу на пісні московських циган і опереткових співачок, своєрідну, дику, тужливу, чужу для вуха, що долинула звідкись із невідомої темряви... Ніхто не знає, коли складена вона, які степи, ліси й гори народили її; вона залишилась живим свідком старовини, забутої і тим, хто співає її тепер під чужим, сяючим зірками небом, у чужих степах...

— Поїдьмо,— каже батько.

Васька, що застоявся, бадьоро рушає з місця, і бігунки котяться по покрученій дорозі вниз, у лошовину; легка курява повільно здіймається спід коліс і тут же, немов сонна, падає на трохи росяну траву.

— Тато, чи знає хто по циганському?

— Самі вони, звичайно, знають, а з інших я не бачив нікого, хто умів би говорити з ними.

— Я хотів би навчитись. Я хотів би знати, що він співав... Тато, вони язичники? Може, він співав про своїх богів: як вони жили, як воювали...

Ми повернулись додому, і я лежу під ковдрою, а уява все ще працює й утворює дивні образи в маленькій голові, що вже схилилася на подушку.

Тепер по селах уже не водять ведмедів. Та й цигани стали не часто ходити: здебільшого вони живуть у тих місцях, де приписані, і тільки часом, віддаючи данину своїй віковій звичці, виряджаються кудись на вигін, напинають закурене полотно і живуть цілими родинами, займаючись підковуванням коней, коновальством та баришуванням. Мені траплялося бачити навіть, як намети поступались місцем перед нашвидку збитими дощатими ятками. Це було в губернському місті: недалеко від лікарні й базарного майдану, на шматку ще незабудованої землі, поряд з поштовим

шляхом, цигани влаштували ціле маленьке місто. Тільки смугляві, банькаті обличчя, кучеряве волосся, брудна одежа чоловіків, брудні яскраві ганчірки жінок і голі бронзові діти нагадували мені колишню картину вільного циганського табору. З яток чути було брязкання заліза; я заглянув в одну з них: якийсь дід кував підкови. Я подивився на його роботу і побачив, що це вже не колишній циган-коваль, а простий майстровий, який узяв замовлення і працює, щоб швидше кінчити його й накинути на себе нове. Він кував підкову за підковою, відкидаючи їх одну по одній у купу, в кутку ятки; він працював з похмурим, зосередженим виглядом, дуже поспішаючи; це було вдень; проходячи вже досить пізно увечері, я підійшов до ятки й побачив старого за тим же ділом. Це був уже фабричний. І дивно було бачити циганський табір майже всередині міста, між земською лікарнею, базаром, острогом і якимсь плацом, де муштрувались солдати і щохвилини лунало: „на плече! на краул!“— поруч із шляхом, з якого вітер здіймав хмари куряви, заносючи нею і дощані ятки, і костри з казанками, в яких загорнуті в строкаті хустки циганки варили якийсь куліш, і самих циган, і їхню голу дітвору.

Вони йшли селами, даючи востанне свої вистави. Востанне ведмеді показували своє артистичне мистецтво: танцювали, боролись, показували, як хлопчак горох крадуть, як ходить молодиця і як стара баба; востанне їх частували склянкою горілки, яку ведмідь, стоячи на задніх лапах, брав обома підощвами передніх, прикладав до своєї мохнатої пики і, закинувши голову назад, виливав у пащу, після чого облизувався й виявляв своє задоволення тихим ревінням, повним якихось дивних зітхань. Востанне до циган приходили діди й баби, щоб полікуватись певним випробуванням засобом, який полягав у тому, щоб лягти на землю під ведмедя, що лягав на пацієнта черевом,

широко розставивши у всі боки по землі чотири лапи, і лежав, поки циган не вважав сеанс уже за досить тривалий. Востаннє їх заводили до хат, при чому, коли ведмідь охотою увіходив, його вели на покуть і садовили там, і раділи з його згоди, як доброго знаку; а якщо він, не зважаючи на всі умовляння й пестощі, не переступав порога, то господарі журилися, а сусіди казали: — Щось таке є! Бо він зна!

Велика частина циган прийшла із західних повітів, так що їм доводилось спускатися до Більського двоверстовим спуском, і, забачивши здалека місце свого лиха, це маленьке місто, з його солом'яними й залізними дахами та двома-трьома дзвіницями, жінки починали голосити, діти плакати, а ведмеді із співчуття, а може — хто знає? — зрозумівши з людських балачок свою гірку долю, так ревіти, що зустрічні обози звертали з дороги вбік, щоб не занадто перелякати волів та коней, а собаки, що їх супроводили, із скавучанням і тремтінням забивались під самі вози, туди, де селяни прив'язують дьогтярну мазницю з квачем.

* * *

Біля воріт більського справника зібралось кілька стариків-циган. Вони убрались, щоб представитись начальству в пристойному виді. На всіх були чорні або сині суконні бешмети, з наборними срібними з чорним поясами, шовкові сорочки з вузьким галуном по коміру, плісові штани, великі чоботи, у декого з вишиваними й пробитими візерунком халявами, і здебільшого баранячі шапки. Це вбрання одягали тільки в найурочистіших випадках.

— Спить? — спитав високий, прямий, пожовклий від старості циган городового, що виходив із двору, одного з одинадцяти, зобов'язаних глядіти порядку в місті Більську.

— Встає, одягається. Зараз покличуть вас,— відповів городовий.

Старі, що до того часу непорушно сиділи й стояли, заворушились і почали тихо розмовляти поміж себе. Старший витяг щось із кишені шароварів; всі оточили його і дивились на предмет, що був у нього в руках.

— Нічого не вийде,— сказав він зрештою.— Хіба він що може? Хіба це від нього? Це з Петербурга, сам міністр наказав. По всіх місцях ведмедів б'ють.

— Спробуємо, Іване, може, якось...— відповів другий старий.

— Спробувати можна,— відказав похмуро Іван.— Тільки й грошики він наші візьме, і нічим не допоможе.

Їх покликали до справника. Вони увійшли юрбою до передпокою, і коли до них вийшов усатий чоловік у розстібнутому поліцейському мундирі, спід якого видна була червона канаусова сорочка, старі впали йому в ноги. Вони просили його, пропонуючи йому гроші. Багато хто плакав.

— Ваше високоблагородіє,— казав Іван,— самі зміркуйте, куди ми тепер подамось? Були у нас ведмеді— жили ми смирно, нікого не кривдили... Є у нас молодці, що й лихим ділом промишляють; та, ваше високоблагородіє, хіба конокрадів і руських мало? Нікому від наших звірів кривди не було, всім утіха. Тепер же що буде? З торбами мусимо ми йти, або ж злодіями, волоцюгами бути. Батьки наші й діди ведмедів водили; землі ми орати не вміємо; ковалі ми всі, та добре ж було ковалями бути, по роботу по всій землі ходивши, а тепер робота до нас сама не піде. І будуть наші молодці злодіями-конокрадами: нікуди більше податися, ваше високоблагородіє. Як перед богом кажу, не криюсь: велике лихо заподіяли й нам і всім добрим людям, ведмедів у нас забравши. Може, ви нам допоможете; бог вам за це пошле, пане!

Старий упав навколішки й у ноги вклонився справ-

никові. Решта зробила те саме. Майор стояв з похмурим виглядом, погладжуючи довгі вуси й засунувши другу руку в кишеню синіх рейтузів. Старий дістав досить товстий шкіряний гаман і подав його.

— Не візьму, — похмуро сказав справник. — Нічого не можу зробити.

— Та ви б узяли, ваше високоблагородіє, — залунало в юрбі. — Може, щонебудь... Ви б написали.

— Не візьму, — голосніше ніж перше сказав справник. — Нема за що. Нічого не можна. Це закон... Вам п'ять років пільги було дано... Що вже тут робити?..

І він розвів руками.

Старі мовчали. Справник казав далі:

— Я сам знаю, яка це біда і вам і нам. Тепер тільки й дивись за кіньми; та що ж я можу зробити? Ти, діду, сховай гроші: я дарма грошей не беру. От як потраплять до мене ваші хлопці з кіньми — не прогнівайтесь, але брати дарма не в моїх правилах. Сховай, сховай, старий: вам гроші знадобляться.

— Ваше високоблагородіє, — сказав Іван, усе тримаючи гаман у руках, — дозвольте ще слово мовити. Дозвольте завтра... — його голос затремтів, — дозвольте завтра скінчити. Настраждались ми, вимучились. Два тижні я от прийшов із своїми, прохарчилися зовсім...

— Ще одної партії, старий, нема; треба заждати. У мене з вами тут і так усе місто збезглузділо. Треба разом.

— Та прийшли вже, ваше високоблагородіє: як ми до вас пішли — з гори спускались. Даруй таку ласку, пане! не томи ти нас.

— Ну, якщо прийшли, так завтра, годині о десятій, я до вас приїду. Рушниці у вас є?

— Є рушниці, та не у всіх.

— Добре, я попрошу полковника дати з команди. З богом! Жалко мені вас, дуже жалко.

Старі пішли до дверей, та справник гукнув до них:
— Стривайте, ей, ви, от я вам що скажу: ви підіть до аптекаря, Хоми Хомича,—знаєте аптеку, біля собору? — підіть скажіть, що я вас послав. Він у вас усе сало ведмеже скупить: йому воно на мазь піде. І шкури, можливо. Добру ціну дасть; не пропадати ж їм так, справді.

Цигани подякували і юрбою пішли до аптеки. Краялися їхні серця; майже не торгуючись продали вони смертні останки своїх друзів. Хома Хомич скупив усе сало по чотирнадцять копійок, а про шкури обіцяв поговорити після. Купець Рогачов, що трапився тут же, сподіваючись зробити добру аферу, сторгував усі ведмежі окороки по п'ятачку за фунт.

Увечері того ж дня брати Ізотови прибігли зади-хавшись до скарбникового брата.

— Ольга Павлівна, Ольга Павлівна, призначили на завтра! Всі прийшли! Вже й рушниці полковник дав,—говорили вони наперерви.—Хома Хомич купив усе сало по чотирнадцять копійок фунт. Рогачов — окороки...

— Стривайте, стривайте, Леонід,—перебила Ольга Павлівна,—навіщо Хомі Хомичу ведмеже сало?

— Для мазей; чудова помада для росту волосся.

І при цьому Константин розповів цікавий анекдот про те, як один лисий пан, намащуючи собі голову ведмежим жиром, виростив собі волосся на руках.

— І мусів голити їх що два дні,—закінчив Леонід, при чому обидва брати вибухли реготом.

Ольга Павлівна посміхнулась і замислилась. Вона вже давно носила шиньйон, і відомості про ведмеже сало припали їй до серця, і коли ввечері аптекар Хома Хомич прийшов зіграти пульку з її чоловіком і скарбником, вона здалека завела розмову й спритно виманила у нього обіцянку прислати їй ведмежої помади.

— Неодмінно - с, неодмінно - с, Ольга Павлівна. Навіть з духами. Ви що волієте — пачулі чи іланг-іланг?

* * *

Настав похмурий, холодний, справжній вересневий ранок. Зрідка накрапав дрібний дощик, але, не зважаючи на нього, сила глядачів обох статей і всякого віку прийшли на луг подивитись цікаве видовище. Місто майже спорожніло. Всі наявні екіпажі: одна карета, що була в місті, кілька фаєтонів, дροжок і лінійок перевозили цікавих; вони приставляли їх до табору й повертались до міста по нові партії. На десять годин усі вже зібрались.

Цигани втратили всяку надію. У таборі не було великого гамору: жінки забились в намети разом з малими дітьми, щоб не бачити страти, і тільки зрідка з якогось поміж них виривався розпачливий зойк; чоловіки гарячково робили останні приготування. Вони відкочували до краю становища вози й прив'язували до них звірів.

Справник з Хомою Хомичем пішли вздовж ряду засуджених. Ведмеді були не зовсім спокійні: незвичайна обстановка, дивні приготування, величезний на-товп, велике скупчення їх самих на одному місці — все приводило їх до стану збудження; вони рвучко метались на своїх ланцюгах або гризли їх, глухо ревучи. Старий Іван стояв біля свого величезного кривого ведмеда. Його син, літній циган, уже з сріблястою сивиною в чорному волоссі, і онук, той самий юнак — Адоніс — на якого звернула свою увагу Ольга Павлівна, з помертвілими обличчями й блискучими очима покvapливо прив'язували ведмеда.

Справник порівнявся з ними.

— Ну, старий, — промовив він, — скажи хлопцям, щоб починали.

Юрба глядачів захвилювалась, знявся гомін, крики,

але скоро все стихло, і серед мертвої тиші залунав не сильний, але поважний голос. Це говорив старий Іван.

— Дозволь, пане ласкавий, сказати мені слово. Прошу вас, браття, дайте мені першому покінчити. Старший я за всіх вас: дев'яносто років через рік мені стукне, а ведмедів воджу я змалку. І у всьому таборі немає звіря старішого за мого.

Він спустив сиву кучеряву голову на груди, журливо похитав нею і витер кулаком очі. Потім він вистався, підвів голову й продовжував голосніше й твердіше, ніж перше:

— Тому й хочу я перший покінчити. Думав я, що не доживу до такого горя, думав, і ведмідь мій улюблений не доживе, та, мабуть, не судилось: своєю рукою мушу я убити його, годувальника свого й благодійника. Відв'яжіть його, пустіть на волю. Нікуди не піде він: нам з ним, старим, від смерті не втікати. Відв'яжи його, Васю; не хочу убивати його як худобу, на прив'язі. Не бійтеся, — сказав він юрбі, що загомоніла, — не зачепить він нікого.

Юнак одв'язав величезного звіря й відвів трохи від воза. Ведмідь сів на задні лапи, спустивши передні вниз, і хитався з боку на бік, тяжко зітхаючи й хриплячи. Він був дійсно дуже старий; його зуби були жовті, шкура стала рудою й вилізла; він приязно й сумно дивився на свого старого хазяїна єдиним маненьким оком. Навколо була мертва тиша. Чутно було тільки, як дзвякали об стволи й тупо стукали об клейтухи шомполи заряджуваних гвинтівок.

— Дайте рушницю, — твердо сказав старий.

Син подав йому гвинтівку. Він узяв її і, притискаючи до грудей, почав говорити знову, звертаючись до ведмедя:

— Уб'ю я тебе зараз, Потапе. Дай боже, щоб стара рука моя не тремтіла, щоб влучила тобі куля в саме серце. Не хочу я мучити тебе, не того ти заслужив,

ведмедю мій старий, товаришу мій добрий. Узав я тебе маленьким ведмежатком, око у тебе було виколоте, ніс од кільця гнив, хворів ти й марнів; я тебе, як сина, доглядав і жалував тебе, і виріс ти великим і сильним ведмедем: немає другого такого у всіх таборах, що тут зібрались. І зріс ти і не забув добра мого: між людьми у мене друга такого, як ти, не було. Ти добрий і смирний був, і тямущий, і всього навчився, і не бачив я звіря добрішого й розумнішого. Чим я був без тебе? З твоєї праці вся сім'я моя жива. Ти справив мені дві тройки коней, ти мені хату на зиму збудував. Більше ще зробив ти: сина мого від солдатчини визволив. Велика наша сім'я, і всіх, від старого до малого немовляти, ти в ній досі годував і беріг. І любив я тебе дуже, і не бив боляче, а якщо винний у чому перед тобою, прости мені, в ноги тобі кланяюсь.

Він упав ведмедеві в ноги. Звір тихо й жалісно заревів.

Старий ридав, здригаючись усім тілом.

— Бий, батеньку, — сказав йому син, — не рви нам серце.

Іван підвівся. Сльози більше не текли з його очей. Він підняв з лоба спалу на нього свою сиву гриву і казав далі твердим дзвінким голосом:

— І от тепер я убити тебе мушу... Наказали мені, старий, застрелити тебе своєю рукою; не можна тобі більше жити на світі. Що ж? Хай бог на небі розсудить нас із ними.

Він звів курок і твердою ще рукою націлився в звіря, в груди, під ліву лапу. І ведмідь зрозумів. З його пащі вирвалося жалісне розпачливе ревіння; він став дибки, піднявши передні лапи і немов закриваючи ними собі очі, щоб не бачити страшної рушниці. Зойк залунав між циганами; в натовпі багато хто плакав; старий з риданням кинув рушницю об землю й безсило упав на неї. Син кинувся підіймати його, а внук схопив рушницю.

— Годі! — закричав він диким, несамоовитим голосом, виблискуючи очима. — Досить! Бий, братця, один кінець!

І, підбігши до звіря, він приклав дуло просто до його вуха й вистрелив. Ведмідь упав мертвою масою; тільки лапи конвульсійно здригнули, і паща розкрилась, немов позіхаючи. По всьому табору затріщали постріли, заглушувані розпачливим голосінням жінок і дітей. Легкий вітер односив дим до річки.

* * *

— Зірвавсь! зірвавсь! — залунало в натовпі. Як отара переляканих овець усі кинулися врозтіч. Справник, товстий Хома Хомич, хлопчиська, Леонід і Константин, панночки — все бігло в панічному страхові, натикаючись на намети, на повозки, падаючи одне на одне й кричачи. Ольга Павлівна була мало не знепритомніла, але страх надав їй сили, і вона, піднявши плаття, бігла по луку, не думаючи про нелад у костюмі від швидкої втечі. Коні, запряжені в екіпажі, що дожидалися панів, почали казирь і понесли в усі сторони. Але небезпека була зовсім не така велика. Збожеволілий від жаху звір, не старий ще темнобурий ведмідь, із шматком ланцюга на шиї, біг з дивною легкістю; перед ним усе розступалось, і він мчав, як вітер, прямо до міста. Кілька циган з рушницями бігли за ним. Небагато прохожих, що траплялися на вулицях, тулилися до стін, якщо не встигали сховатись у ворота. Віконниці замикались; усе живе поховалось; зникли навіть собаки.

Ведмідь мчав повз собор, по головній вулиці, часом кидаючись убік, немов би шукаючи собі місця, куди б сховатись, але все було замкнуто. Він промчав повз крамниці, зустрінутий несамоовитим криком прикажчиків, які хотіли його налякати, пролетів мимо банка, прогімназії. Чазарми повітової команди, на другий

край міста, вибіг на дорогу на берег річки і спинився. Переслідники відстали, але скоро з вулиці показався натовп вже не самих циган. Справник і полковник їхали в дрожках, з рушницями в руках; цигани і взвод солдатів поспішали за ними бігом. Біля самих дрожок бігли Леонід і Константин.

— Ось він, ось він! — закричав справник. — Шквар, катай його!

Залунали постріли. Одна з куль зачепила звіря; в смертельному страхові він побіг ще швидше. За версту від міста, вгору по Рохлі, куди біг він, є великий водяний млин, з усіх боків оточений невеличким, але густим лісом; звір подався туди. Але, заплутавшись у рукавах річки й греблях, він зблудився з дороги; широкий простір води відокремлював його від густої дубової хащі, де він, може, міг би знайти, коли не порятунок, то відстрочку. Але він не наважився плисти. На цій стороні густо поріс дивний чагарник, що росте тільки у південній Росії, так званий люціум. Його довгі, гнучкі, не гілчасті стебла ростуть так густо, що людині майже неможливо пройти крізь хащу; але коло коріння є щілки, в які можуть пролазити собаки, а тому, що вони часто ходять туди рятуватись від спеки і потроху розширюють прохід своїми боками, то в густій хащі утворюється з часом цілий лабіринт ходів. Туди й кинувся ведмідь. Мірошники, що дивились на нього з верхнього поверху млина, бачили це, і коли прибігла захекана і змучена погоня, справник наказав оточити місце, де ховався звір.

Бідолашний забився у саму гущу чагарнику; рана його від кулі, що сиділа у нього в стегні, страшно боліла; він звернувся у грудку, уткнувши морду в лапи, і лежав нерухомо, затурканий, збожеволілий від страху, що позбавляв його можливості оборонятись. Солдати стріляли в кущі, сподіваючись зачепити його й примусити заревти, але влучити навздогад було важко.

Його вбили вже пізно ввечері, вигнавши з приставища вогнем. Кожен, у кого була рушниця, вважав за обов'язок загнати кулю у здихаючого звіря, і коли з нього зняли шкуру, вона була нікуди не придатна.

* * *

Нещодавно мені довелось побувати у Більську. Місто майже не змінилось: тільки банк лопнув та прогімназія перетворилась на гімназію. Справника перемінили, давши йому за розпорядливість посаду участкового пристава у губернському місті; брати Ізотови, як і раніш, кричать „гранрон“ и „оребур“ і бігають по місту з оповіданнями про найсвіжіші новини; аптекар Хома Хомич погладшав ще більше, і, не зважаючи на те, що зробив вигідне діло, скупивши ведмеже сало по чотирнадцять копійок, а продавши по вісімдесят за фунт, що дало в цілому не малу суму, досі з великим незадоволенням говорить про страту ведмедів.

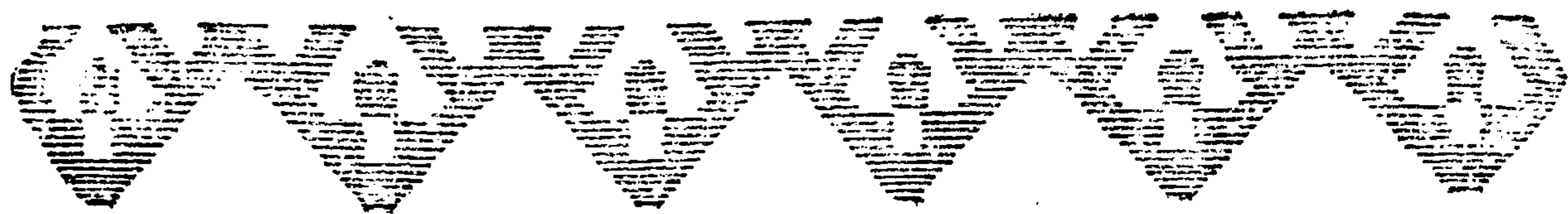
— Казав я от тоді Ользі Павлівні, що з цього Адоніса конокрад вийде... Ну, і що ж? Тижня не минуло — потяг мою пару сірих, мерзотник.

— А ви знаєте, що це він? — спитав я.

— Як же не він? Адже його судили торік за конокрадство і розбій. На каторгу пішов.

— Ах, як мені було його жалко! — сумно сказала Ольга Павлівна.

Бідолашна дама чимало постаріла за ці роки і, не зважаючи на те, що, за відомостями Хоми Хомича (який сказав мені це по секрету), вона вимастила на свою голову фунтів з чотири ведмежої помади, волосся її не тільки не погустішало, а навіть порідшало. А втім, шиньйон так добре закриває його, що нічогосінько не помітно.

ІЗ СПОГАДІВ РЯДОВОГО ІВАНОВА

I

ЧЕТВЕРТОГО травня тисяча вісімсот сімдесят сьомого року я приїхав до Кишинева і за півгодини дізнався, що через місто проходить 56 піхотна дивізія. Через те, що я приїхав з метою вступити в якийсь полк і побувати на війні, то сьомого травня, о четвертій годині ранку, я вже стояв у сірих лавах, що вистроїлися перед квартирою полковника 222-го Старобільського піхотного полку. На мені була сіра шинель з червоними погонами та синіми петлицями, кепі з синьою околичкою; за спиною ранець, на поясі патронні сумки, в руках важка кринківська гвинтівка.

Музика вдарила: від полковника виносили прапори. Залунала команда; полк беззвучно зробив на - караул. Потім зчинився страшенний крик: скомандував полковник, за ним батальйонні й ротні командири і взводні унтер - офіцери. Наслідком усього цього був заплутаний і зовсім незрозумілий для мене рух сірих шинелей, який скінчився тим, що полк витягнувся у довгу колону й мірно пішов під звуки полкового оркестру, що витинав веселого марша. Ішов і я, стараючись потрапляти в ногу і бути на рівні з сусідом. Ранець

тягнув назад, важкі сумки вперед, рушниця зіскакувала з плеча, комір сірої шинелі муляв шию; але, не зважаючи на всі ці маленькі неприємності, музика, стрункий, важкий рух колони, ранній свіжий ранок, вид щетини багнетів, загорілих і суворих облич на-строювали душу твердо і спокійно.

Біля воріт будинків, не зважаючи на ранній час, товпився народ; з вікон виглядали напівроздягнені фігури. Ми йшли довгою, прямою вулицею, повз базар, куди вже почали з'їжджатися молдавани на своїх волов'ячих возах; вулиця підіймалася вгору й упира-лася в міське кладовище. Ранок був похмурий і хо-лодний, накрапав дощик; дерева на кладовищі видні-лись у тумані; зза мокрих воріт і муру виглядали верхівки пам'ятників. Ми обходили кладовище, зали-шаючи його праворуч. І здавалося мені, що воно ди-виться на нас крізь туман, ніби чогось не розуміючи. „Навіщо йти вам, тисячам, за тисячі верст умирати на чужих полях, коли можна вмерти і тут, вмерти спокійно і лягти під моїми дерев'яними хрестами й кам'яними плитами? Залиштесь!“

Але ми не залишились. Нас тягла невідома таємна сила: нема сили більшої в людському житті. Кожний окремо пішов би додому, але вся маса йшла, корячися не дисципліні, не свідомості правоти діла, не почуттю ненависті до невідомого ворога, не страхові кари, а тому невідомому й несвідомому, що довго ще води-тиме людство на криваву бойню — найбільшу причину всілякого людського лиха й страждань.

За кладовищем відкрилася широка й глибока долина, що зникала з очей у тумані. Дощ пішов сильніше, де-не-де, далеко-далеко, хмари, розсуваючись, пропус-кали сонячне проміння; тоді косі й прямі смуги дощу блищали сріблом. По зелених схилах долини повзли тумани; крізь них можна було розрізнити довгі, що витяглися, колони війська, які йшли попереду нас.

Зрідка виблискували де-не-де багнети; гармата, потрапивши в сонячне світло, горіла кілька часу яскравою зірочкою й меркла. Часом хмари зсувалися: ставало темніше; дощ ішов частіш. За годину після виступу я відчув, як струмочок холодної води побіг у мене по спині.

Перший перехід був невеликий: від Кишинева до села Гаурені всього вісімнадцять верст. Одначе з незвички нести на собі фунтів двадцять п'ять — тридцять вантажу, я, добившись до відведеної нам хати, спочатку навіть сісти не міг: притулився ранцем до стінки, та так і стояв хвилин із десять у повній амуніції і з рушницею в руках. Один із солдатів, ідучи на кухню по обід, зглянувшись на мене, взяв і мій казанок; але коли він прийшов, то застав мене в глибокому сні. Я прокинувся тільки о четвертій годині ранку від нестерпно різких звуків сурми, що грала генерал-марш, і через п'ять хвилин знову ступав по грязькому глинястому шляху, під дрібним дощиком, що сипав наче крізь сито. Поперед мене рухалась чиясь сіра спина з нав'юченим на неї бурим телячим ранцем, брязкаючим залізним казанком і рушницею на плечі; по боках і ззаду теж ішли такі самі сірі фігури. В перші дні я не міг розрізнити їх одного від одного. 222-й піхотний полк, куди я попав, складався здебільшого з вятських (вячких, як вони казали) та костромських селян. Все широкі, вилицюваті обличчя, побурілі від холоду; сірі невеличкі очі, біляве, безкольорове волосся й борода. Хоч я й пам'ятав кілька прізвищ, але кому вони належали — не знав. Через два тижні я не міг зрозуміти, як я міг плутати двох своїх сусідів: одного, що йшов зі мною поруч, і другого, що йшов поруч із власником сірої спини, яка була постійно перед моїми очима. Я однаково називав їх Федоровим і Житковим і раз-у-раз помилявся, а між тим вони були зовсім не схожі один на одного.

Федоров, єфрейтор, був молодий чоловік, років двадцяти двох, середнього зросту, доладно, навіть вишукано складений. У нього було правильне, немов виточене обличчя, з дуже красиво окресленими носом, губами і підборіддям, покритим білявою кучерявою борідкою, з веселими блакитними очима. Коли кричали: „співачи, вперед!“, він бував заспівачем нашої роти й чисто виводив грудним тенором, на високих нотах удаючись до найвищого фальцету.

Він був уроженець Володимирської губернії, з дитинства потрапив до Петербурга. Що рідко буває, петербурзька „освіченість“ не попсувала його, а тільки відшліфовувала, навчивши читати газети й вимовляти різні мудровані слова.

— Звичайно, Володимир Михайлович, — казав він мені, — я можу мати розсуду більше, ніж дядя Житков, бо Пітер справив на мене свій вплив. У Пітері цивілізація, а у них на селі саме незнання й дикунство. Але однак, як вони людина літня і, можна сказати, у бувальцях була і стерпіла усяку мінливість долі, то я не можу на них гримати, приміром. Йому сорок років, а мені двадцять третій. Хоч я в роті й єфрейтор.

Дядя Житков — присадкуватий, незвичайної сили мужик, завжди похмурого вигляду. Обличчя у нього було темне, вилицювате, очі маненькі, визирали спід лоба. Він ніколи не посміхався і рідко говорив. Він був тесляр і був у безстрочній відпустці, коли мобілізували нашу армію. До чистої відставки йому залишалося кілька місяців; почалася війна, і Житков пішов у похід, залишивши дома жінку й п'ятеро дітей. Не зважаючи на непривабливу зовнішність і вічну похмурість, у ньому було щось принаadne, добре й сильне. Тепер мені здається цілковито незрозумілим, як я міг плутати цих сусідів, але в перші два дні обидва мені здавались однаковими: сірими, нав'юченими, змореними й промерзлими.

Усю першу половину травня йшли безперестанні дощі, а ми рухалися без наметів. Безмежний глинястий шлях здіймався на горб і спускався у балку мало не щоверсти. Іти було важко. На ногах грудки грязюки, сіре небо низько нависло й безупинно сіє на нас дрібний дощ. І немає йому кінця, немає надії, при-йшовши на ночівлю, висушитись і погрітись: румуни не пускали нас у житло, та їм і не було де умістити таку силу людей. Ми проходили місто або село і ставали десь на вигоні.

— Стій!..

І доводилось, поївши гарячої юшки, лягати прямо в грязюку. Знизу вода, зверху вода; здавалось, і тіло все пройняте водою. Дрижиш, кутаєшся в шинель, по-троху починаєш зогріватися вогкою теплотою і міцно засипаєш знову до всіма проклятого генерал-маршу. Знову сіра колона, сіре небо, грязька дорога і сумні мокрі горби й долини. Людям доводилось важко.

— Розкрились усі хлябі небесні,—зітхаючи казав наш півзводний унтер-офіцер Карпов, старий солдат, що відбув хівінський похід.—Мокнемо-мокнемо без кінця.

— Висохнемо, Василь Карпович! Ось сонечко вигляне, всіх висушить! Похід довгий: устигнемо і висохнути і вимокнути, поки дійдемо. Михайлич!—звертається сусід до мене:—чи далеко ще до Дунаю?

— Тижнів зо три ще пройдемо.

— Три тижні! Та два йдемо ось...

— Ідемо чортові в лапи,—пробурмотів дядя Житков.

— Чого ти там, старий чорте, бурчиш? Народ бен-тежиш! Якому чортові в лапи? Чому ти таке висловлюєш?

— На свято чи що йдемо?—огризається Житков.

— Не на свято, а як повинні виконувати присягу!.. Ти що, коли присягав, говорив? „Не щадячи живота!..“ А! Старий дурню! Ти дивись у мене!

— Що ж я сказав, Василь Карпівич? Хіба ж я не йду? Помирати, так помирати... однаково...

— Отож то й є! Побазікай ще!

Житков мовчить; обличчя його стає ще похмуріше. Та й усім взагалі не до розмов: іти було занадто важко. Ноги ковзаються, і люди часто падають у липучу грязюку. Міцна лайка лунає по батальйону. Один Федоров не хнюпить носа і невтомно розповідає мені історію за історією про Петербург та село.

Однаке всьому буває кінець. Одного разу, прокинувшись вранці на бівуаку, коло села, де була призначена днівка, я побачив блакитне небо, білі мазанки й виноградники, яскраво залиті ранковим сонцем, почув звеселілі живі голоси. Всі вже встали, висушилися і відпочивали після тяжкого півторатижневого походу під дощем без наметів. Під час днівки привезли їх. Солдати зразу ж узялися напинати їх, і, улаштувавши все як слід, позабивавши кілочки і розіпнувши полотнища, майже всі полягали в холодку.

— Від дощу не допомогли, від сонечка збережуть.

— Еге, щоб личко у пана не почорніло,— пожартував Федоров, лукаво підморгуючи в мій бік.

II

У нашій роті було всього два офіцери: ротний командир, капітан Заїкін, і субалтерн-офіцер, прапорщик Стебельков. Ротний був чоловік середнього віку, гладенький і добрий; Стебельков — юнак, допіру випущений із школи. Жили вони дружно; капітан приголубив прапорщика, поїв і кормив його, а під час дощів навіть прикривав під своїм єдиним гумовим плащем. Коли роздали намети, наші офіцери помістилися разом, а тому що офіцерські намети були просторі, то капітан вирішив поселити з собою і мене.

Зморений безсонною ніччю (напередодні наша рота

була призначена до обозу, і ми всю ніч витягали його з баюр і навіть вивозили за допомогою „Дубинушки“ з річки, що вийшла з берегів), я міцно заснув після обіду. Денщик ротного командира розбудив мене, обережно торгаючи за плече.

— Пане Іванов! Пане Іванов! — шепотів він, наче не хотів збудити мене, а, навпаки, з усієї сили пильнував не порушити мого сна.

— Чого вам?

— Ротний кличуть. — І, бачивши, що я надягаю портупею з багнетом, додав: — Вони сказали: веди в чому є.

У наметі Заїкіна зібралася ціла компанія. Окрім господарів, було ще два офіцери: полковий адъютант і командир стрілецької роти Венцель. В 1877 році батальйон складався не з чотирьох, як тепер, а з п'яти рот; на поході стрілецька рота йшла ззаду, так що наша рота своїми останніми лавами сполучалася з її першими. Мені доводилось іти майже між стрільцями, і я вже кілька разів чув од них найгірші думки про штабс-капітана Венцеля. Усі четверо сиділи навколо ящика, що заміняв стіл і був зайнятий самоваром, посудом та пляшкою, і пили чай.

— Пане Іванов! Просимо, просимо! — закричав капітан. — Микито! Чашку, кухоль, склянку, що там у тебе є! Посунься, Венцель: хай він сідає.

Венцель устав і дуже люб'язно вклонився. Це був худорлявий, невеличкий на зріст, блідий і нервовий молодий чоловік.

„Які у нього неспокійні очі, які тонкі губи!“ — спало мені тоді на думку.

Адъютант, не встаючи, простяг мені руку.

— Лукін, — коротко відрекомендувався він.

Мені було ніяково. Офіцери мовчали; Венцель сьорбав чай з ромом; адъютант попихкував коротенькою люлькою; прапорщик Стебельков, кивнувши мені головою, продовжував читати розщматований том якогось

перекладного роману, що відбув у його чемодані похід з Росії за Дунай і повернувся згодом в ще більш пошматованому вигляді в Росію. Господар налив великий глиняний кухоль чаю і влив у нього величезну порцію рому.

— Нате, пане студенте! Ви на мене не сердьтеся: я людина проста. Та й усі ми тут, знаєте, люди прості. А ви людина освічена; значить, повинні нам пробачити. Так, чи що?

І він своєю величезною рукою схопив мою руку зверху, як хижий птах хапає здобич, і кілька разів потрусив її в повітрі, ніжно дивлячись на мене витріщеними і округленими маленькими очима.

— Ви студент? — спитав Венцель.

— Так, колишній, пане капітане.

Він посміхнувся і звів на мене неспокійний зір. Мені згадалися солдатські оповідання, але в ту хвилину мене взяв сумнів щодо їхньої правдивості.

— Навіщо це „пане капітане“? Тут, у наметі, ви свій, поміж своїх. Тут ви просто інтелігентна людина поміж таких же, — тихо сказав він.

— Інтелігентна, це вірно! — гукнув Заїкін, — студент! Люблю студентів, хоч вони й бунтівники. Сам був би студентом, якби не доля.

— Яка ж така у тебе особлива доля, Іван Платонович? — спитав адъютант.

— Та приготуватись ніяк не міг. Ну, математика ще туди-сюди, а вже щодо іншого чого — не йде, хоч що. Словесність ця... Правопис. Так і в юнкерській школі писати не навчився. Їй-богу!

— Знаєте, пане студенте, — сказав адъютант між двома величезними випущеними ним клубами диму, — як Іван Платонович у слові „еще“ чотири помилки робить?

— Ну, ну, не бреш, тітусю! — Заїкін одмахнув рукою.

— Справді, не брешу. „И“, „ес“, „ша“, „о“ — як це вам здається?

І адьютант голосно зареготав.

— Дери глотку. Сам теж... іще адьютант!

Адьютант зовсім зайшовся; прапорщик Стебельков, щойно сьорбнувши чаю, прискнув ним на свій роман і потушив одну з двох свічок, що освітлювали намет; я теж не міг утриматись від сміху. Іван Платонович, більше від усіх задоволений своїм дотепом, гримів відлясками басовитого реготу. Один Венцель не сміявся.

— Так словесність, Іван Платонович?— як і раніш тихо спитав він.

— Словесність, словесність... Ну, і інше. Знаєте, як один географію пройшов до „екватора“, а історію до „єри“. Та ні! Це все єрунда, не в тім річ. А просто грошики водились, ну, і гультяював. Адже я, Іванов... дозвольте ім'я і по-батькові?..

— Володимир Михайлович.

— Володимир Михайлович? Гаразд... Адже я зайдиголова був замолоду. Чого тільки не витворяв! Ну, знаєте, як у пісні співається: „жив я, хлопчик, веселився і мав свій капітал; капітала я рішився і в неволю жить попав“. Поступив юнкером у цей славетний, хоч глибоко-армійський полк; послали в військову школу, кінчив сьак-так, та от і тягну лямку другий десяток років. Тепер от на турку препо. Вип'ємо, панове, натурального! Чи варто його чаєм псувати? Вип'ємо, панове „гарматне м'ясо“!

— *Chair à saupon*,— переклав Венцель.

— Хай шер а канон, хай по-французькому. Капітан у нас розумний, Володимир Михайлович: мови знає і різні німецькі віршики напам'ять товче. Слухайте, юначе! Я вас на те покликав, щоб запропонувати вам перебраться до мене в намет. Адже там вам ушістьох із солдатами тісно й погано. Паразити. Все таки у нас краще.

— Дякую вам, тільки дозвольте відмовитись.

— Це чому ж? Дурниці! Микито! Таскай його ранець! Ви в якому наметі?

— Другий з правого боку. Тільки все таки дозвольте мені залишитись там. Адже мені з солдатами більше бувати доводиться. Краще вже зовсім із ними.

Капітан уважно подивився на мене, немовби хотів прочитати мої думки. Подумавши, він сказав:

— Ви що ж, у дружбі з ними бути хочете?

— Так, якщо це буде можливо.

— Вірно. Не перебирайтесь. Поважаю.

І він згріб своєю ручищею мою руку і почав трусити її в повітрі.

* * *

Трохи згодом я попрощався з офіцерами й вийшов з намету. Вечоріло; люди одягались у шинелі, готуючись до зорі. Роти вистроїлись на лінійках, так що кожен батальйон утворив замкнутий квадрат, усередині якого були намети й рушниці в козлах. Того ж дня, завдяки днівці, зібралась уся наша дивізія. Барабани пробili зорю, звідкись здалека почулись слова команди:

— Полки, на молитву, шапки геть!

І дванадцять тисяч чоловік поскидали кашкети. „Отче наш, іже єси на небесі“, — почала наша рота. Поруч теж заспівали. Шістдесят хорів по двісті чоловік в кожному співали кожен осібно; виходили дисонанси, але молитва все таки лунала зворушливо й урочисто. Потроху почали стихати хори: зрештою далеко в батальйоні, що стояв у кінці табору, остання рота проспівала: „но избави нас од лукавого“. Коротко пробili барабани.

— Накрийсь!

Солдати лягали спати; в нашому наметі, де, як і в інших, містилося шестеро на просторі двох квадратних сажнів, моє місце було скраю. Я довго лежав,

дивлячись на зорі, на багаття далеких військ, слухаючи невиразний і неголосний гомін великого табору. У сусідньому наметі хтось розповідав казку, безперестанно повторюючи слова „накінець того“...

— Накінець того, приходить той принц до своєї дружини і почав їй за все докоряти. Накінець того, вона... Лютіков, спиш, чи що?..

— Ну, спи, христос із тобою, господи, цариця небесна... Преподобних отець наших... — шепоче оповідач і стихає.

В офіцерському наметі теж гомін. По освітленому зсередини полотну рухаються величезні і потворні тіні офіцерів, що сидять у наметі. Зрідка чути вибух реготу: це заливається адьютант. По лінійці ходить туди й сюди вартовий з рушницею; напроти нас, на бівуаці недалеко розташованої артилерії теж вартовий з вийнятою шаблею. Звідти зрідка чути тупання коней коло конов'язі, їхнє пирхання, чути, як вони мирно жують овес з таким самим добродушним шурханням, яке мені доводилося чути не на війні, а десь у заїзді на батьківщині в таку ж тиху зоряну ніч. Сім зірок Воза блищали низько над обрієм, значно нижче, як у нас. Дивлячись на полярну зорю, я думав, що саме в цьому напрямі повинен бути Петербург, де я залишив матір, друзів і все дороге. Над головою блищали знайомі сузір'я, Молочний шлях не тьмяно світився, а сяяв ясною, урочисто-спокійною смугою світла. На півдні якісь великі зірки, незнайомого, невидимого у нас сузір'я палали, одна червоним, друга зеленкуватим вогнем. Я думав: „Коли ми підемо далі, за Дунай, за Балкани, до Константинополя, чи побачу я тоді ще нові зорі? І які вони?“

Спати не хотілось; я устав і почав блукати по вогкій траві між нашим батальйоном і артилерією. Темна фігура порівнялась зі мною, грюкаючи шаблею; з її звуку я догадався, що це офіцер, і виструнився. Офіцер підійшов до мене, і з'ясувалося, що це Венцель.

— Не спиться, Володимир Михайлович?— спитав він м'яким і тихим голосом.

— Не спиться, пане капітане.

— Мене звуть Петро Миколайович... І мені теж не спиться... Сидів - сидів у вашого командира, обридло: засіли за карти, та й перепилися всі... Ах, яка ніч!

Він пішов поруч зі мною; дійшовши до кінця лінійки, ми повернули назад і пройшли кілька разів туди й сюди мовчки. Венцель почав перший.

— Скажіть мені, ви пішли в похід з власного бажання?

— Так.

— Що ж захопило вас?

— Як вам сказати?— відповів я, не бажаючи вдаватись у деталі.— Більше всього, звичайно, бажання пересвідчитись, подивитись.

— І, мабуть, вивчити народ в особі його представника - солдата?— спитав Венцель.

Було темно, і я не бачив виразу його обличчя, але чув у голосі іронію.

— Куди вже тут вивчати! Чи до вивчення, коли думаєш тільки про те, як би дійти до привалу й заснути!

— Ні, без жартів. Скажіть мені, чому ви не перебрались до вашого командира? Невже ви дорожите думкою цієї мужви?

— Звичайно, дорожу, як думкою всіх, кого у мене нема причини не поважати.

— Не маю причини вам не вірити. А втім, тепер же така смуга пішла. І література—і та робить з мужика якусь перлину творіння.

— Хто каже про перли творіння, Петро Миколайович? Визнавали б за людину, і те гаразд.

— Ах, годі, будь ласка, з жалкими словами! Хто його не визнає? Людина?—Ну, хай буде людина. Яка?—Це інше питання... Давайте, поговоримо про інше,

Ми справді розбалакалися. Венцель, видно, дуже багато читав і, як сказав Заїкін, знав і мови. Зауваження капітана про те, що він „вірші товче“, теж було вірне: ми заговорили про французів, і Венцель, вилаявши натуралістів, перейшов до 40-х і 30-х років і навіть з почуттям продекламував „Грудневу ніч“ Альфреда де-Мюссе. Він читав добре: просто і виразно і з доброю французькою вимовою. Скінчивши, він помовчав і додав:

— Так, це добре; але всі французи разом не варті десятих рядків Шіллера, Гете й Шекспіра.

Завідувавши полковою бібліотекою, поки не прийняв роту, він пильно стежив і за російською літературою. Говорячи про неї, він суворо засудив, як він висловився, „сиволапий напрям“. Від цього зауваження розмова повернулась до попереднього предмета. Венцель сперечався палко.

— Коли я, майже хлопчиком, вступив до полку, я не думав того, що кажу вам тепер. Я старався діяти словом, я старався набути морального впливу. Але минув рік, і вони витягли з мене всі жили. Все, що залишилося з так званих хороших книжок, зіткнувшись з дійсністю, виявилось сантиментальною дурницею. І тепер я думаю, що єдиний спосіб бути урозумілим—ось!

Він зробив якийсь жест рукою. Було так темно, що я не зрозумів його.

— Що ж це, Петро Миколайович?

— Кулак!— відрізав він.— Прощайте, одначе, пора спати.

Я зробив йому під козирьок і почвалав до свого намету. Мені було і боляче і гидко.

У наметі, здавалось, уже всі спали; але хвилини через дві після того, як я ліг, Федоров, що спав поруч зі мною, тихо спитав:

— Михайлич, спите?

— Ні, не сплю.
— З Венцелем ходили?
— З ним самим.
— Що ж він із вами як? Смирний?
— Нічого, смирний, навіть люб'язний.
— Чи ти бач! Що значить свій брат-пан! Не те, що з нами.

— А що? хіба дуже сердитий?

— І-і-і... лихо! Тріщать вилиці в другій стрілецькій. Звір!

І він зараз же заснув, так що у відповідь на моє дальше запитання я почув тільки його рівне й спокійне дихання. Я загорнувся щільніше в шинель; у голові все сплуталось і зникло в міцному сні.

III

За дощами настала спека. Близько цього часу ми вийшли з путівця, де ноги в'язли в грузькому ґрунті, на велике шосе, що вело з Яс на Бухарест. Перший наш перехід по шосе, від Текуча до Берлада, назавжди залишиться в пам'яті тих, хто зробив його. Було 35 градусів у тіні; перехід був сорок вісім верст. Було тихо; дрібна вапняна курява, здійнята тисячами ніг, стояла над шосе; вона лізла в ніс і рот, пудрила волосся, так що не можна було добрати їхнього кольору; змішана з потом, вона вкрила всі обличчя гряззю і перетворила всіх на негрів. Чогось ми йшли тоді не в сорочках, а в мундирах. Сонце нагрівало чорне сукно, нестерпно пекло голови крізь чорні кепі; ноги відчували крізь підошву розпалений щебінь шосе. Люди задихались. Як на те лихо, колодязі були рідкі, і в більшій частині їх було так мало води, що голова нашої колони (ішла ціла дивізія) вичерпувала всю воду, і нам, після страшенного тиску й штовханини біля колодязів, діставалась тільки глиняста рідина, скоріше гря-

зюка, ніж вода. Коли не вистачало і її, люди падали. В цей день в одному нашому батальйоні впало на дорозі близько дев'яносто чоловік. Троє померли від сонячного удару.

Я терпів цю муку порівняно з іншими легко. Може, через те, що наш полк був набраний здебільшого з північан, а я з дитинства звик до степової спеки; а може, тут діяла й інша причина. Мені трапилося помітити, що прості солдати взагалі беруть фізичні страждання ближче до серця, ніж солдати з так званих привілейованих класів (кажу тільки про тих, хто пішов на війну з власного бажання). Для них, простих солдатів, фізичне лихо було справжнім горем, здатним наводити тугу і взагалі мучити душу. Ті ж люди, які йшли на війну свідомо, хоч фізично страждали, звичайно не менше, а більше, ніж солдати з простолюду, в наслідок виніженого виховання, відносної фізичної кволості і т.ін.,—але душевно були спокійніші. Душевний мир їхній не міг бути порушений побитими до крові ногами, нестерпною спекою і смертельною втомою. Ніколи не було в мені такого повного душевного спокою, миру з самим собою і кроткого ставлення до життя, як тоді, коли я переживав ці злигодні і йшов під кулі убивати людей. Диким і дивним може здатись усе це, але я пишу саму правду.

Як там не було, коли інші падали на шляху, я все таки ще був притомний. У Текучі я запасся величезною гарбузовою боклагою, в яку входило, принаймні, пляшки чотири. Дорогою мені довелось не раз наливати її водою; половину цієї води я виливав у себе, другу роздавав сусідам. Іде людина, перемагається, але спека бере своє: ноги починають підгинатись, тіло хитається, як у п'яного; крізь шар грязюки й пороху видно, як багровіє обличчя; рука конвульсійно стискує гвинтівку. Ковток води підбадьорює його на кілька хвилин, але кінець - кінцем людина без пам'яті падає

на курний і твердий шлях. „Днювальний!“ — гукають хрипкі голоси. Обов'язок днявального — відтягти вбік того, хто упав, і допомогти йому; але й сам днявальний майже в такому ж стані. Рівчаки по боках шосе засіяні лежачими людьми... Федоров і Житков ідуть поруч зі мною і хоч, видимо, страждають, але держаться. Спека справила на них вплив відповідно до їхніх характерів, але тільки навпаки: Федоров мовчить, тільки часом важко зітхає, жалібно поглядаючи своїми прекрасними, а тепер запаленими від куряви очима; дядя Житков лається й резочерствує.

— Ач, падає... Багнетом зачепиш, чо - орт! — сердито гукає він, відхиляючись від багнета солдата, що впав та мало був не потрапив йому вістрям в око. — Господи! Цариця небесна! За віщо ти нас посилаєш? Якби не шкуродер цей, і сам би, здається, упав.

— Хто шкуродер, дядю? — питаю я.

— Нємцев, штабс - капітан. Тепереньки він дежурний; ззаду йде. Краще йти, а то так розпише... Місця живого не залишить.

Я знав уже, що солдати переробили прізвище „Венцель“ на „Нємцев“. Виходило і схоже і по - російському.

Я вийшов із лав. Осторонь від шосе йти було трошки легше: не було такої куряви й штовханини. Осторонь йшли багато хто: в цей злосчасний день ніхто не дбав про додержання правильного строю. Потроху я відстав від своєї роти й опинився в хвості колони.

Венцель, вимучений, задихаючись, але збуджений, наздогнав мене.

— Ну, як? — спитав він охриплим голосом. — Ходімо боком. Я зовсім змучений.

— Хочете води?

Він пожадливо випив кілька великих ковтків із моєї боклагги.

— Дякую. Легше стало. Ну, днинка!..

Кілька часу ми йшли поруч мовчки.

— До речі, — сказав він, — ви так і не перебрались до Івана Платоновича?

— Ні, не перебрався.

— Нерозумно. Вибачте за одвертість. До побачення; мені треба у хвіст колони. Щось уже дуже багато цих ніжних створінь падає.

Пройшовши кілька кроків і повернувши голову назад, я побачив, що Венцель нахилився над солдатом, який упав, і тягне його за плече.

— Вставай, каналія! Вставай!

Я не пізнав свого освіченого бесідника. Він сипав брутальною лайкою без перерви. Солдат був майже непритомний, але відкрив очі і з безнадійним виразом дивився на оскаженого офіцера. Губи його шепотіли щось.

— Вставай! Зараз же вставай! А? Ти не хочеш? Так от тобі, от тобі, от тобі!

Венцель схопив свою шаблю і почав залізними її піхвами бити раз-по-раз по змучених ранцем і рушницею плечах бідолашного. Я не витримав і підійшов до нього.

— Петро Миколайович!

— Вставай!.. — Рука із шаблею ще раз піднялась для удару. Я встиг міцно схопити її.

— Бога ради, Петро Миколайович, залиште його.

Він повернув до мене розлючене обличчя. З витріщеними очима, з конвульсійно скривленим ротом він був страшний. Різким рухом він вирвав свою руку з моєї. Я думав, що він вибухне на мене грозою за мою зухвалість (схопити офіцера за руку, справді, було великим зухвальством), але він стримав себе.

— Слухайте, Іванов, не робіть цього ніколи! Якби на моєму місці був якийсь бурбон, як Шуров або Тимофеев, ви б дорого заплатили за ваш жарт. Ви повинні пам'ятати, що ви рядовий, і що вас за подібні речі можуть без ніяких розмов — розстріляти!

— Дарма. Я не міг бачити і не заступитись.

— Це робить честь вашим ніжним почуттям. Але прикладаєте ви їх не в те місце. Хіба можна інакше з цими... (його обличчя виявило презирство, навіть більше, якось ненависть). Із цих десятків, що падали, як баби, можливо, лише кілька чоловік справді знемоглися. Я роблю це не з жорстокості — в мені її немає. Треба підтримувати міцну єдність, дисципліну. Якби з ними можна було говорити, я б впливав словами. Слово для них — ніщо. Вони відчувають тільки фізичний біль.

Я не дослухав його й подався доганяти свою роту, що вже далеко зайшла. Я догнав Федорова й Житкова, коли наш батальйон перевели з шосе на поле і скомандували зупинитись.

— Що це ви, Михайлич, з штабс-капітаном Венцелем говорили? — спитав Федоров, коли я в знемозі упав біля нього, ледве встигши поставити рушницю.

— Говорив! — пробурмотів Житков. — Хіба ж так говорять? Він його за руку схопив. Ей, пане Іванов, стережіться Немцева, не дивіться, що він розмовляти з вами охочий, пропадете ви з ним ні за копійку!

IV

Пізно ввечері ми дісталися до Фокшан, пройшли через неосвітлене, німе і куряне маленьке місто й вийшли кудись у поле. Не було видно нічогісінько. Абияк поставили батальйони, і вимучені люди поснули, як убиті, ніхто майже не захотів їсти приготовленого „обіду“. Солдатська їжа завжди „обід“, чи трапиться вона рано-вранці, вдень чи вночі. Цілу ніч підтягались відсталі. На світанку ми знов виступили, втішаючи себе тим, що через перехід буде днівка.

Знову посуваються лави; знову ранець тисне замілі плечі; знову болять намулені й набряклі кров'ю

ноги. Але перші десять верст майже нічого не тямиш. Короткий сон не може знищити втоми вчорашнього дня, і люди йдуть зовсім сонні. Мені траплялось спати на ходу до того міцно, що, зупинившись на привалі, я не вірив, що ми вже пройшли десять верст, і не пригадував ні одного місця з пройденої дороги. Тільки коли перед привалом колони починають підтягатись і перестроюватися для зупинки, просипаєшся і з радістю думаєш про цілу годину відпочинку, коли можна розв'ючитись, скип'ятити води в казанку й полежати на свободі, попиваючи гарячий чай. Як тільки рушніці поставлені і ранці зняті, більша частина людей заходжується збирати паливо — майже завжди сухі стеблини торішньої кукурудзи. В землю встромляють два багнети; на них кладеться шомпол, а на ньому чіпляють два чи три казанки. Сухі, крихкі стеблини горять ясно і весело; розкладають їх завжди з надвітреного боку; полум'я лиже закурені казанки, і за десять хвилин вода кипить у ключ. Чай кидали просто у кип'яток і давали йому виваритись: виходила міцна, майже чорна рідина, яку пили здебільшого без цукру, бо казна, видаючи дуже багато чаю (його навіть курили, коли не вистачало тютюну), давала дуже мало цукру, а пили у величезній кількості. Казанок, в який вміщалося сім склянок, становив звичайну порцію для одного.

Може дивним здається, що я так багато кажу про дрібниці. Але солдатське похідне життя таке тяжке, у ньому стільки недостач і муки, у прийдешньому так мало надії на добрий кінець, що і якийнебудь чай або подібна маленька розкіш були величезною радістю. Треба було бачити, з якими серйозними й задоволеними обличчями засмалені, грубі й суворі солдати, молоді й старі, — правда, старших за сорок років між нами майже не було, — немов діти підкладали під казанки палички й стебельця, поправляли вогонь і радили один одному:

— Ти, Лютиков, туди, туди, на край її сунь! Так... пішла, пішла... зайнялась. Ну, зараз закипить!

Чай, зрідка в холодну й дощову погоду чарка горілки та люлька тютюну — от і вся солдатська відрада, не рахуючи, звичайно, всезціляючого сна, коли можна забути і від тілесних болів і від думок про темне страшне майбутнє. Тютюн відігравав не останню роль серед цих благ життя, збуджуючи і підтримуючи стомлені нерви. Туго набита люлька обходила чоловік з десять і поверталась до хазяїна, що затягався востаннє, вибивав попіл і поважно ховав люльку за халяву. Пам'ятаю, як засмутила мене втрата моєї люльки одним із приятелів, якому я дав її покурити, і як сам він був засмучений і засоромлений. Немов він утратив цілі доручені йому статки.

На великому привалі (близько полудня) ми спочивали години півтори - дві. Після чаєпиття звичайно все засипало. На бівуаці тиша; тільки вартовий коло прапора ходить туди й сюди, та не спить дехто з офіцерів. Лежиш на землі, поклавши ранець під голову, і не то спиш, не то ні; гаряче сонце палить обличчя і шию, мухи уїдливо кусають і не дають заснути як слід. Мрії плутаються з дійсністю; так недавно ще жив життям, зовсім не схожим на це, що в напівсвідомій дрімоті все ввижається, що от-от прокинешся, опинишся дома у звичній обстанові, і зникнуть цей степ, ця гола земля з колючками замість трави, це безжалісне сонце й сухий вітер, ця тисяча химерно одягнутих у білі, запорошені сорочки людей, ці рушніці в козлах. Все це так схоже на тяжкий, дивний сон.

— Встава-ать! — протяжно й суворо командує сильним голосом наш маленький бородатий батальйонний командир Черноглазов.

І лежача юрба білих сорочок ворухиться; крекчучи і потягаючись, підводяться люди, надягають торби та ранці й строяться в лави.

— До зброї!

Ми розбираємо рушниці. Досі добре пам'ятаю я свою гвинтівку № 18635, з прикладом трохи темнішим, як у інших, і довгою подряпиною по темному лаку. Ще команда,— і батальйон, витягаючись, повертає на шлях. Поперед усіх ведуть коня командирового, гнідого жеребця Варвара; він вигинає шию, і грає, і б'є копитами; майор сідає на нього тільки в крайніх випадках, увесь час ідучи на чолі батальйону за своїм Варваром рівним кроком справжнього піхотинця. Він показує солдатам, що й начальство теж „старається“, і солдати люблять його за це. Він завжди стриманий і спокійний, ніколи не жартує й не посміхається; встає вранці раніше від усіх, лягає ввечері останній; поводить з людьми твердо і стримано, не дозволяючи собі битись і кричати дарма. Кажуть, що якби не майор, то Венцель не те б іще робив.

Сьогодні жарко, але не так, як учора. До того ж ми йдемо вже не по шосе, а поруч із залізницею, вузьким путівцем, так що більша частина рухається по траві. Пороху немає; набігають хмари: нема-нема, та й капне зрідка буйна крапля. Ми дивимось на небо, виставляємо руки, пробуючи, чи не йде дощ. Навіть учорашні відсталі підбадьорились: іти вже недалеко, якихнебудь десять верст, а там відпочинок, жаданий відпочинок, в якому промине не одна коротка ніч, а ніч, цілий день і ще ніч. Люди, розвеселившись, хочуть співати; Федоров заливається серед пісельників; чути знамените:

И было дело под Полтавой...

Проспівавши, як „вдруг одна злодейка - пуля в шляпу царскую впила“, він заводить безглузду й непристойну, але найпопулярнішу у солдатів пісню про те, як якась Ліза, пішовши до лісу, знайшла чорного жука, і що з цього вийшло.

— Федоров! спитав я якось: — навіщо ви співаєте цю нісенітницю про Лізу? — Я назвав іще кілька пісень, безглузвих і цинічних до такої міри, що самий цинізм їх втрачав усяке значення й виявлявся у цілком безглузвих звуках.

— Повелось так, Володимир Михайлович. Та що! Хіба це співи? Це так, немов крик для моціону грудей. Ну, і йти веселіше.

Потомляться пісельники, почнуть грати музиканти. Під мірний гучний і здебільшого веселий марш іти значно легше; всі, навіть найпотомленіші, статнішають, чітко йдуть у ногу, додержуючи рівняння: батальйона пізнати не можна. Пам'ятаю, якось ми пройшли під музику більше ніж шість верст за одну годину, не помічаючи втоми; але коли вимучені музиканти перестали грати, викликане музикою збудження зникло, і я відчув, що от-от упаду, та й упав би, якби не трапилась вчасно зупинка на відпочинок.

Верст за п'ять після привалу нам трапилась перешкада. Ми йшли долиною якоїсь річки; з одного боку були гори, а з другого — вузький і досить високий насип залізниці. Недавні дощі затопили долину, утворивши на нашому шляху велику калюжу сажнів тридцять завширшки. Полотно залізниці підносилося на ній греблею, і нам довелось проходити по ній. Залізничний будник пропустив перший батальйон, який гаразд перебрався на той бік калюжі, але потім заявив, що через п'ять хвилин піде поїзд, і що нам треба ждати. Ми зупинились, і тільки що поставили рушниці в козли, як на повороті показаласть знайома коляска бригадного генерала.

Наш бригадний генерал був чоловік бравий. Горла, подібного до того, яким він владав, мені не траплялося зустрічати ні на оперних сценах, ні в архієрейських хорах. Відгомони його баса гриміли в повітрі неначе сурма; і його велика гладка фігура з черво-

ною товстою головою, з сизими величезними розпатланими на вітрі бакенбардами, з чорними товстими бровами над маленькими, блискучими, як вугілля, очима, коли він, сидячи на коні, командував бригадою, була дуже імпозантна. Раз на Ходинському полі в Москві, під час якоїсь військової муштри, він виявив себе до такої міри войовничим і бравим, що викликав надзвичайне захоплення у старого міщанина, який стояв у натовпі і при цьому вигукнув:

— Молодчага! Нам таких і треба!

Відтоді за генералом назавжди пішло прізвисько „молодчаги“.

Він мріяв про подвиги. Кілька томиків із воєнної історії супроводили його у всьому поході. Найулюбленішою розмовою його з офіцерами була критика наполеонівських кампаній. Це я, звичайно, знав тільки як чутку, бо дуже рідко бачив нашого генерала; здебільшого він обганяв нас на середині переходу, у своїй колясці, запряженій доброю трійкою, приїздив на місце ночівлі, займав квартиру й залишався там до пізнього ранку, а в день знову обганяв нас, при чому солдати завжди звертали увагу на ступінь багровості його обличчя і більшу чи меншу хрипкість, з якою він оглушливо кричав нам:

— Здорово, старобільці!

— Здравія бажаємо, ваше превосходительство! — відповідали солдати і при цьому додавали:

— Опохмілятися їде, молодчага!

І генерал проїздив далі, часом без усяких наслідків, а часом завдавши громовитої нагінки якомунебудь ротному командирові.

Забачивши батальйон, що зупинився, генерал підлетів до нас і вистрибнув із коляски так скоро, як тільки дозволяла йому його гладкість. Майор швидко підійшов до нього.

— Що таке? Чому зупинились? Хто дозволив?

— Ваше превосходительство, залило шлях, а по колії зараз повинен пройти поїзд.

— Залило шлях? Поїзд? Дурниця! Ви привчаєте солдатів ніжитись! Ви робите з них баб. Без наказу не зупиняйтесь. Я вас, добродію, під арешт...

— Ваше превосходительство...

— Не розумувати!

Генерал грізно повів очима і звернув увагу на іншу жертву.

— Це що таке? Чому командир другої стрілецької роти не на місці? Штабс-капітан Венцель, ідіть сюди!

Венцель підійшов. На нього вилився потік генеральського гніву. Я чув, як він намагався щось відповісти, підвищивши голос, але генерал заглушив його, і можна було тільки догадуватись, що Венцель сказав щось нешанобне.

— Розумувати?! Грубіянити?!— гримів генерал.— Мовчати! Здійміть з нього шаблю! До скарбової скрині під арешт! Приклад людям... Нажахались калюжі! Ребята, за мною! По-суворовському!

Генерал швидко пройшов повз батальйон до води незграбною ходою людини, що довго їхала в екіпажі.

— За мною, ребята! По-суворовському!— повторив він і пішов у своїх лакованих ботфортах у воду. Майор із злісним виразом на обличчі оглянувся назад і пішов поруч з генералом. Батальйон вирушив за ними. Води спочатку було по коліно, потім по пояс, потім ще вище, високий генерал ішов вільно, але маленький майор уже борсався руками. Солдати, немов отара овець під час перегону через річку, товклись, в'язли в грузькому дні, витягаючи ноги, кидались з боку в бік. Ротні командири й батальйонний ад'ютант, що їхали верхи і яким можна було б дуже зручно переїхати через калюжу, бачивши перед собою приклад генерала, під'їжджали до неї, спішувались і, ведучи коней на повіді, вступали в брудну, скаламучену сот-

нями солдатських ніг, воду. Наша рота, сформована з найвищих у батальйоні людей, переходила досить зручно, але малоросла восьма рота, що йшла поряд із нами і де були все люди двох-чотирьох вершків, ледве брела по уші у воді; деякі навіть захлинались і хапались за нас. Маленький солдатик-циган із зблідлим обличчям і широко розкритими чорними очима ухопив дядю Житкова за шию обома руками, кинувши свою рушницю; на циганове щастя хтось підхопив на льоту казенну зброю і спас її від потоплення. Сажнів через десять калюжа стала мілкіша, і всі вже в безпеці спішили швидше вибратись, штовхались і лаялись. У нас багато хто сміявся; солдатам восьмої роти було не до сміху: обличчя у багатьох посиніли не від самого тільки холоду. Ззаду натискали стрільці.

— Ну, карапузи, вибирайся! Потопли! — кричали вони.

— Дуже просто, що потопнути можна, — озивались у восьмій роті. — Йому добре йти; ач, тільки баки свої замочив. Герой знайшовся! Тут народ перетопити можна.

— А ти б до мене у казанок сів. Сухенького б приставив.

— У тім то й річ, братику, що мені невздогад було, — добродушно відповідав на глузування маленький солдатик.

Винуватець усієї цієї метушні, що вже встиг витягти ноги з грузького дна і вийти з води, велично стояв на березі, поглядаючи на масу людей, яка борсалась у воді. Він вимок до останньої нитки і справді замочив собі й довгі баки. Вода текла по його одежі; повні води лаковані халяви роздулись, а він усе кричав, заохочуючи солдатів:

— Вперед, ребята! По-суворовському!

Мокрі офіцери з похмурими обличчями товпились навколо нього. Тут стояв і Венцель із скривленим облич-

чям і вже без шаблі. Між тим генеральський кучер, походивши коло берега і пошурхавши у воду пугою, сів на козла й гаразд переїхав через воду трохи вбік од того місця, де перейшли ми; води ледве було по вісь коляски.

— От де, ваше превосходительство, переходити треба було,— спокійно сказав майор.— Звелите людям висушитись?

— Звичайно, звичайно, Сергій Миколайович,— мирно відповів генерал. Холодна вода остудила його запал. Він вліз у коляску, спочатку сів, потім знову встав і гукнув на всю міць свого багатирського голосу:

— Спасибі старобільці! Молодцами!

— Раді старатись, ваше превосходительство! — незгідно загули солдати. І мокрий генерал поїхав уперед.

Сонце стояло ще високо: іти залишалось тільки п'ять верст; майор зробив великий перепочинок. Ми роздяглись, розклали багаття, висушили одягу, чоботи, ранці, сумки, години через дві рушили в дорогу, вже із сміхом згадуючи купання.

— А Венцеля, молодчага, під арешт послав! — сказав, між іншим, Федоров.

— Нічого, хай за скарбовою скринею днів зо два походить,— відповідали ззаду із стрілецької роти.

— А тобі що?

— Мені? Не те що мені, а всій роті легше. Хоч на два дні відпочинемо. Моці немає від нього — от мені що.

— Терпи, козаче, отаманом будеш.

— Терпіти треба; а отаманами от уже хіба на тім світі будемо,— промовив Житков, як звичайно, похмурим голосом.— Якщо турок підстрелить.

— А ви, дядечку, в тугу не вдавайтесь. Ви те подумайте: от ми з вами висушилися, сухенькі йдемо, а молодчага мокрий котить,— сказав Федоров, і навколо всі зареготали.

V

Ми йшли все поряд із залізницею; поїзди, повні людей, коней і припасів раз-у-раз переганяли нас. Солдати заздро позирали на вантажні вагони, що мчали повз нас і з відкритих дверей яких виглядали конячі морди.

— Ач, коням честь яка! А ми йди!

— Кінь дурний, жиру здасть,— резонерствував на це Василь Карпович.— А ти на те людина є, щоб себе додержати як слід.

Якось на привалі до начальства примчав козак з важливою звісткою. Нас підняли і вистроїли без ранців і без зброї, в самих білих сорочках. Ніхто з нас не знав, навіщо це робиться. Офіцери оглянули людей; Венцель, як звичайно, кричав і лаявся, смикаючи погано надягнуті пояси й штовханами наказуючи поправити сорочки. Потім нас повели до залізничної колії, і після досить довгих вистроювань полк витягся у дві шеренги вздовж колії. На версту простяглась біла лінія сорочок.

— Ребята!— закричав майор.— Государ імператор проїде!

І ми почали дожидати государя. Наша дивізія була досить глуха, стояла далеко і від Петербурга і від Москви. Із солдатів хіба тільки одна десята частина бачила царя, і всі дожидали царського поїзда з нетерпінням. Минуло півгодини; поїзд не йшов; людям дозволили сісти. Почались оповідання та розмови.

— Зупиниться?— спитав хтось.

— Дідька лисого! Для кожного полку зупинятись! Подивиться на нас із віконця, і то добре.

— І не доберемо, братці, котрий: адже генералів з ним багато їде.

— Я то розберу. Я його на Ходинці позаторік он як бачив.

І солдат простяг руку, щоб показати, як він близько бачив государя.

Нарешті, після двогодинного дожидання, здаля показався димок. Полк устав і вирівнявся. Спочатку пройшов поїзд з прислугою й кухнею. Кухарі і кухарчуки в білих ковпаках визирали на нас із вікон і чогось сміялись. Сажнів за двісті йшов царський поїзд; машиніст, побачивши вистроєний полк, збавив ходу, і вагони, поволі гуркочачи, проходили перед очима, що пожадливо дивились на вікна. Але всі вони були завішані; козак і офіцер, що стояли на площадці заднього вагона, були єдині люди на поїзді, яких ми побачили. Ми подивились на поїзд, який відходив усе швидше й швидше, постояли ще хвилин зо три й пішли на бівуак. Солдати були розчаровані й висловлювали незадоволення:

— Коли ж то тепер ми його побачимо!

Але ми побачили його швидко. Перед Плоєшті нам сказали, що в цьому місті нас буде оглядати государ.

Ми проходили перед ним, як були з походу, в тих же брудних білих сорочках і штанах, у тих же поруділих і запорошених чоботах, з тими ж незграбно нав'юченими ранцями, сухарними торбами й пляшками на мотузочках. Солдат не мав у собі нічого заповзятого, молодецького або геройського; кожен був більше схожий на простого мужика, тільки рушниця та сумка з патронами показували, що цей мужик зібрався на війну. Нас построїли у вузьку колону по чотири чоловіка в шерензі: інакше не можна було йти вузькими вулицями міста. Я йшов збоку, пильнував над усе не збитися з ноги, додержувати рівняння і думав про те, що коли государ із своїм почетом буде стояти з мого боку, то мені доведеться пройти перед його очима й дуже близько від нього. Тільки поглянувши на Житкова, що йшов поруч зі мною, на його обличчя, як і завжди суворе та похмуре, але

схвильоване, я відчув, що й мені передається частина загального хвилювання, що серце у мене забилося сильніше. І мені раптом здалося, що від того, як подивиться на нас государ, залежить для нас усе. Коли мені згодом довелося йти вперше під кулі, я мав почуття, близьке до цього.

Люди йшли все швидше та швидше, крок ставав більший, хода вільніша й твердіша. Мені не треба було пристосовуватись до загального такту: втома минула. Немов крила вирости й несли вперед, туди, де вже гриміла музика і лунало оглушне „ура“. Не пам'ятаю вулиць, якими ми йшли; не пам'ятаю, чи був народ на цих вулицях, чи дивився на нас; пам'ятаю тільки хвилювання, що охопило душу разом з усвідомленням страшної сили маси, до якої належав і яка захоплювала тебе. Відчував, що для цієї маси немає нічого неможливого, що потік, з яким я вкупі поривався і якого частину я становив, не може знати перепон, що він усе зламає, все понівечить і все знищить. І кожен думав, що той, перед яким мчав цей потік, може одним словом, одним рухом руки змінити його напрям, повернути назад або знов кинути на страшні перешкоди, і кожний хотів знайти в слові цього одного і в рухові його руки невідоме, що вело нас на смерть. „Ти ведеш нас,—думав кожен,—тобі ми віддаємо своє життя; дивись на нас і будь спокійний: ми готові вмерти“.

І він знав, що ми готові вмерти. Він бачив страшні, тверді в своєму прагненні лави людей, що мало не бігом проходили перед ним, людей своєї бідної країни, бідно одягнутих, простих солдатів. Він відчував, що всі вони йшли на смерть, спокійні і вільні від відповідальності. Він сидів на сірому коні, що стояв нерухомо і нашорошивши уші на музику та божевільні вигуки захоплення. Навколо був пишний почет, але я не пам'ятаю нікого з цього блискучого загону верш-

ників, окрім однієї людини на сірому коні, в простому мундирі, в білому кашкеті. Все це з'явилося і зникло, як освітлене на мить блискавкою, коли я, задихаючись не від бігу, а від нелюдського шаленого захоплення, пробіг повз нього, піднявши високо гвинтівку однією рукою, а другою — махаючи над головою кашкетом і вигукуючи оглушне, але від загального крику нечутне самому мені „ура!“

Все це промайнуло і зникло. Курні вулиці, залиті пекучою жаротою; вимучені збудженням і майже біглим кроком на відстані цілої версти солдати, знесилені від спраги; крик офіцерів, які вимагали, щоб усі йшли в строю і в ногу, — от усе, що я бачив і чув п'ять хвилин по тому. І коли ми пройшли ще верст зо дві душним містом і прийшли на вигін, відведений нам під бівуак, я кинувся на землю, зовсім розбитий і тілом і душею.

VI

Тяжкі переходи, порох, спека, втома, намуляні до крові ноги, коротенькі відпочинки вдень, мертвий сон уночі, ненависна сурма, що будить удосвіта. І все поля, поля, не схожі на рідні, вкриті високою, зеленою, що голосно шелестить довгим шовковистим листям, кукурузою або буйною пшеницею, яка вже почала де-не-де половіти.

Ті ж обличчя, те саме полкове похідне життя, ті ж розмови й оповідання про домівку, про постій у губернському місті, пересуди про офіцерів.

Про майбутнє говорили рідко й неохоче. Чого йшли на війну — знали невиразно, не зважаючи на те, що цілі півроку простояли недалеко від Кишинева, готові до походу; в цей час можна було б пояснити людям значення готованої війни, але, мабуть, це не вважалося за потрібне. Пам'ятаю, раз спитав мене солдат:

— А що, Володимир Михайлович, чи скоро в бухарську землю прийдемо?

Я подумав спочатку, що не дочув, але коли він повторив запитання, відповів, що бухарська земля за двома морями, що до неї тисячі чотири верст і навряд чи ми колинебудь потрапимо туди.

— Ні, Михайлич, ви не так тепер говорите. Мені писар казав. Перейдемо, каже, через Дунай, тут зараз і буде бухарська земля.

— Так не бухарська — болгарська! — гукнув я.

— Ну, бургарська, бухарська, як там її по-вашому; не однаково хіба, чи що?

І він замовк, видимо, незадоволений.

Знали ми тільки, що турка бити йдемо, бо він багато крові пролив. І хотіли побити турка, але не стільки за цю, невідомо чию пролиту кров, скільки за те, що він збентежив таку силу народу, що через нього довелося зазнати такого трудного походу („котру тисячу верст до нього, поганого, чвалаємо!“), білетним солдатам покидати домівки й сім'ї, а всім разом іти кудись під кулі та ядра. Турок уявлявся бунтівником, призвідцем, якого треба присмирити й підкорити.

Значно більше, ніж війною, ми займалися своїми родинними, полковими, батальйонними й ротними справами. В нашій роті все було тихо й спокійно; у стрільців справи все гіршали та гіршали. Венцель не вгамовувався; заховане обурення зростало, і після одного випадку, якого і тепер, через п'ять років, я не можу згадати без тяжкого хвилювання, дійшло до справжньої ненависті.

Ми недавно пройшли якесь місто й вийшли на луки, де вже розташувався перший полк, що йшов поперед нас. Місцина була добра: з одного боку річка, з другого — старий чистий дубовий гай, мабуть, місце для гуляння жителів міста. Був хороший теплий вечір; сонце сідало. Полк зупинився; поставили в козли руш-

ниці. Ми з Житковим почали напинати намет; поставили стовпчики; я держав один край поли, а Житков палицею забивав кілочок.

— Тугше, тугше держи, Михайлич! (Він уже кілька днів тому почав говорити мені „ти“). От так, так.

Але в цей час ззаду почулись якісь дивні мірні, плюскотливі звуки. Я повернувся.

Стрільці стояли вистроєні. Венцель, щось хрипко кричачи, бив по обличчю одного солдата. З змертвілим обличчям, тримаючи рушницю коло ноги і не сміючи ухилитись від ударів, солдат здригався всім тілом. Венцель згинався своєю худою й невеличкою постаттю від власних ударів, б'ючи обома руками, то праворуч, то ліворуч. Навколо всі мовчали; тільки й було чути плюскання та хрипке бурмотіння розлютованого командира. У мене потемніло в очах, я зробив рух. Житков зрозумів його і з усією сили смикнув за полотнище.

— Держи, чорте безрукий! — закричав він і вилаяв мене найпоганшими словами. — Відсохли руки, чи що? Куди дивишся? Чого не бачив?

Удари лунали. По верхній губі і підборіддю солдата текла кров. Нарешті він упав. Венцель одвернувся, оглянувшись очима всю роту й закричав:

— Коли ще хтось посміє курити у фронті, гірше поб'ю каналію. Підняти його, обмити пику і покласти в намет. Хай відлежиться. Постав! — скомандував він роті.

Руки у нього трусились, були червоні, опухли і в крові. Він вийняв хустку, витер руки і пішов геть від солдатів, що ставили рушниці в козли і тяжко мовчали. Кілька чоловік, приглушено перемовляючись, порались коло побитого й підіймали його. Венцель ішов нервовою, змученою ходою; він був блідий, очі його блищали; по тремтячих м'язах видно було, як він стискував зуби. Він пройшов повз нас і, зустрівши

мій упертий погляд, неприродно - насмішкувато посміхнувся самими тонкими губами, і, прошепотівши щось, пішов далі.

— Кровопивець! — з ненавистю в голосі сказав Житков. — А ти, пане, теж... Чого лізти? Під розстріл потрапити хочеш? Зажди, знайдуть і на нього управу.

— Скаржитись підуть? — спитав я. — Кому?

— Ні, не скаржитись. У дії теж будемо...

І він пробурмотів щось майже про себе. Я боявся зрозуміти його. Федоров, що вже встиг поштовхатись поміж стрільців і розпитати, в чому справа, повернувся до нас.

— Ні за що людей мордує, — сказав він. — Як ішли походом, солдатик цей, Матюшкін, цигарку палив. Стали — він рушницю поставив до ноги, а цигарка поміж пальців; забув, видно, на свою голову. Венцель і дивився.

— Звір! — додав він сумно, лягаючи під готовий уже намет. — І цигарка то вже погасла; видно, що забув, бідолаха!

* * *

Через кілька днів ми прийшли в Олександрію, де зібралось уже дуже багато війська. Ще сходячи з високої гори, ми бачили величезний простір, що рябів білими наметами, чорними фігурами людей, довгими конов'язами й де-не-де вилискуючи рядами мідних гармат і зелених лафетів та ящиків. По вулиці міста ходили цілі юрби офіцерів і солдатів.

З відчинених вікон тісних і брудних гостиниць лунала сумна й брава угорська музика, дзвін посуду й галасливі розмови; крамниці були набиті російськими покупцями. Наші солдати, румуни, німці й євреї, не розуміючи один одного, голосно кричали; суперечка за курс паперового карбованця чутна була на кожному кроці.

— Ти що мені „доу галаган“, чорномазий чорте? Гривеник давай! Ей, ти, домнул!

— Унде еште пошта? — прибільшено ввічливо, прикладаючи руку до козирка кепі, питає ферта, румуна офіцер, озброєний „Военным переводчиком“ — книжкою, яка тоді була поширена у війську. Румун пояснює йому; офіцер перегортає книжку, шукаючи незрозумілих слів, і нічого не розуміє, але чемно дякує.

— Тьху ти, братці, що за народ! І попи наші, і церкви наші, а поняття ні до чого у них немає! Карбова-нець срібний хочеш? — кричить щосили солдат з сорочкою в руках румунові, який торгує у відкритій крамниці. — За сорочку? Патру франку? Чотири франки?

Він виймає монету, показує її, і діло кінчається спільним задоволенням.

— Оступись, оступись, земляки, генерал іде!

Високий молодий генерал, у франтовитому сюртуці, в високих чоботях і з нагайкою на ремні через плече, швидко проходить вулицею. Позад нього, за кілька кроків, іде ординарець, маленький азіат у барвистому халаті й чалмі, з величезною шаблюкою і револьвером за поясом. Генерал, високо тримаючи голову й бай-дуже-весело дивлячись на солдатів, що оступаються і віддають честь, проходить до гостиниці. Тут у куточку, притулились і ми з Іваном Платоновичем і Стебельковим, поглинаючи якусь місцеву страву — червоний перець з м'ясом. Обідрана кімната, заставлена столиками, повна людей. Дзвін посуду, вибухання корків, тверезі й п'яні голоси — все покривається оркестром, що притулився у чомусь на зразок ніші, прикрашеної кумачевими запонами. Музик п'ятеро: дві скрипки нарізують оскаженіло, віолончель супроводить одноманітними густими нотами, контрабас реве, але всі ці інструменти становлять тільки тло для п'ятого. Чорномазий кудрявий угорець, майже хлопчик, сидить поперед усіх; за широкий комір бархатної куртки у

нього засунуто чудернацький інструмент, стародавня сопілка, точнісінько така, з якою малюють Пана і фавнів. Це ряд неоднакових дерев'яних дудочок, складених разом, так що відкриті кінці їх припадають проти губ артиста. Угорець, крутячи головою то в той, то в другий бік, дме в ці дудочки і здобуває сильні, мелодичні звуки неподібні ані до флейти, ані до кларнету. Найскладніші, найтрудніші пасажі виробляє він, трусячи й крутячи головою; чорне масне волосся стрибає на його голові й падає на лоб; обличчя спітніле й червоне, на шиї надулись жили. Видно було, що йому нелегко... Серед струнних інструментів звуки сопілки вимальовувались різко, чітко і дико-красиво.

Генерал зайняв місце за столом знайомих йому офіцерів, уклонився всім, хто встав при його приході, і голосно сказав: „сідайте, панове!“— що стосувалось до нижніх чинів. Ми мовчки кінчили обід; Іван Платонович сказав подати червоного румунського вина і після другої пляшки, коли обличчя у нього повеселіло і щоки та ніс набули яскравого відтінку, звернувся до мене:

— Ви, юначе, скажіть мені... Пам'ятаєте, великий перехід був?

— Пам'ятаю, Іван Платонович.

— Ви тоді з Венцелем розмовляли?

— Розмовляв.

— Ви схопили його за руку? — спитав капітан неприродно серйозним голосом. І коли я відповів, що справді схопив, зробив тривалий і гучний подих і збентежено закліпав очима.

— Погано ви зробили... Нерозумно ви зробили! Бачите, я не догану хочу вам висловити. Ви зробили чудово... себто всупереч дисципліні... Чорт знає, що я верзу! Ви мені пробачте...

Він замовк, дивлячись на підлогу й відсапуючись. Я теж мовчав. Іван Платонович сьорбнув півсклянки й ляснув мене по коліну.

— Дайте мені обіцянку, що більше не зробите такої вихватки. Я розумію сам... Свіжій людині тяжко. Але що ж ви з ним зробите? Такий скажений пес, цей Венцель! Ну, бачите...

Іван Платонович не знаходив слів і, по довгій паузі, знов удався до склянки.

— Себто, бачите... він хороша людина по суті. Це у нього коник якийсь, чорт його знає. Ви сами бачили, я теж недавно ткнув солдата. Злегенька. Ну, коли дурень не розуміє своєї власної гидоти, знаєте, дерево таке... Алеж я, Володимир Михайлович, як батько. Їй-богу, без злоби, хоч і розпалишся часом. А той — у систему завів. Ей, ти! — крикнув він румунові-лакееві, — оште він негру! Ще вина! — І колись під суд потрапить; а то ще гірше буде: розлютяться люди і в першому ж бої... Жалко буде, бо все таки людина, знаєте, хороша. І навіть тепла людина.

— Ну! — протяг Стебельков. — Яка тепла людина буде так битись!

— Ви б подивились, Іван Платонович, що ваша тепла людина недавно зробила.

І я розповів капітанові, як Венцель побив солдата за цигарку.

— Ну, от, от... завжди так! — Іван Платонович червонів, сопів, зупинявся і знову починав говорити. — А все таки він не звір. У кого люди найкраще нагодовані? У Венцеля. У кого найкраще вивчені? У Венцеля. У кого майже немає штрафованих? Хто ніколи не віддасть до суду — хіба вже дуже велику пакость солдат зробить? Все він же. Справді, якби не ця нещасна слабість, його солдати на руках би носили.

— Розмовляли ви з ним про це, Іван Платонович?

— Розмовляв і сварився десять раз. Що з ним вдієш! „Або, каже, військо, або міліція“. Фрази все якісь дурні вигадує. „Війна, каже, така жорстокість, що коли я жорстокий з солдатами, то це крапля в морі...

Вони, каже, стоять на такому низькому ступені розвитку"... Одне слово, чорт зна що таке! А втім, чудова людина. Не п'є, в карти не грає, діло веде сумлінно, старому батькові й сестрі допомагає, товариш чудовий! І освічена людина! Другого такого в полку нема. І от спом'янете моє слово: або до суду потрапить, або ті (він кивнув головою до вікна) розсудять. Погано. Так то, любий мій рядовий.

Іван Платонович прихильно поляскав мене по погону; потім поліз до кишені, дістав тютюнницю і почав скручувати товстенну цигарку. Заклавши її у величезний мундштук з янтарем і написом черню по сріблу „Кав - каз“, а мандштук у рот, він мовчки сунув тютюнницю мені. Ми закурили всі втрьох, і капітан почав знову:

— Часом, справді, буває: не можна не тьопнути. Адже вони немов діти. Балунова знаєте?

Стебельков раптом зареготався.

— Ну, ну, чого, Стебельце! — пробурмотів Іван Платонович. — Старий солдат, штрафований. Він двадцятий рік служить: усе за різні провини не пускають. Ну, так от він, шельма... Вас ще не було тоді: перед Кишиневом раз виходили ми з села. Наказало начальство оглянути у всіх другі пари чобіт. Вистроїв я їх, ходжу ззаду й дивлюсь, чи стремлять із ранців головки. У Балунова немає. — „Де чоботи?“ — „В ранець на схов поклав, ваше благородіє“. — „Брешеш!“ — „Аж ніяк, ваше благородіє: щоб не мокли, в ранці знаходяться!“ Жваво так відповідає бестія. — „Скидай ранець, розстібай“. — Бачу, не розстібає й тягне халяву спід кришки“. „Розстібай!“ — „Я, ваше благородіє, і так витягну“. — Одне, примусів я його розстібнути. Що ж ви думаєте? Тягне з ранця за вухо порося живе! І писок мотузочком зав'язаний, щоб не верещало. Правою рукою під козирьок, пику таку шанобливу зробив, а лівою порося держить. Потяг падлюка у молдаванки. Ну, звичайно, я його тут легенько ткнув!

Стебельков валявся від реготу і ледве вимовив:

— Та чим!.. Ткнув то, Іванов, поросям. Ох - хо - хо!.. Вихопив порося, та ним!..

— Невже без цього не можна обійтися, Іван Платонович?

— Ах, ви! Досадно, справді, слухати. Не до суду ж мені було його віддавати!

VII

Вночі з 14 на 15 червня Федоров розбудив мене.

— Михайлич, чуєте?

— Що таке?

— Пальба. Дунай переходять.

Я почав прислухатись. Дув міцний вітер, що гнав низькі чорні хмари, які застували місяць; він налітав на полотно, з шумом бив по ньому; гудів у мотузках і тонко висвистував десь у рушничних козлах. Крізь ці звуки часом чулись глухі удари.

— Що народу тепер валиться... — зітхнувши, прошепотів Федоров. — Нас поведуть чи ні? Як думаєте? Гупає як! Немов грім!

— Може й справді гроза?

— Ні! Яка гроза? Занадто вже правильно. Чуєте? Одна по одній, одна по одній.

Удари справді лунали правильно, через певні проміжки часу. Я виліз спід намету і став дивитись у напрямку вибухів. Виблисків огню не було видно. Часом напруженим очам увижався світ у тій стороні, звідки гриміли гармати, але це була тільки омана.

„Ось воно нарешті!“ — подумалось мені.

І я старався уявити собі, що діється там, у темряві. Мені увижалась широка чорна річка із стрімкими берегами, зовсім не схожа на справжній Дунай, яким я його побачив потім. Пливуть сотні човнів; ці мірні часті постріли — по них. Чи багато заціліє їх? Холодний

дрож пробіг у мене по тілу. „Хотів би ти бути там?“ — мимоволі спитав я сам себе.

Я подивився на сплячий табір; все було спокійно; між далеким громом гармат і шумом вітру чулось мирне хропіння людей. І страшно захотілось мені раптом, щоб усього цього не було, щоб похід тривав іще, щоб цим спокійно сплячим, а разом з ними і мені, не довелося би йти туди, звідки гриміли постріли.

Часом канонада ставала сильніша; часом мені невідразно чувся не такий гучний, глухий шум. „Це стріляють рушничними залпами“ — думав я, не знаючи, що до Дунаю ще двадцять верст, і що хворобливо настроєний слух сам створював ці глухі звуки. Але хоч і неіснуючі, вони все таки примушували уяву працювати і малювати страшні картини. Причувались крики і стогони, ввижались тисячі падаючих людей, розпачливе хрипке „ура!“, атака в багнети, різанина. А якщо відіб'ють, і все це дарма?

Темний схід посірів; вітер став стихати. Хмари розійшлися; згасаючі зірки виднілись де-не-де на зблідлому зеленуватому небі. Почало розвиднятись; у таборі дехто прокинувся, і ті, хто почув звуки бою, будили інших. Говорили мало й тихо. Невідомість близько підійшла до людей: ніхто не знав, що буде завтра, і не хотів ні думати, ні говорити про цей завтрашній день.

Я заснув на світанку і прокинувся досить пізно. Гармати ще глухо гриміли, і хоч ніяких звісток з Дунаю не було, між нами ходили чутки, одна від одної неймовірніші. Одні казали, що наші вже перейшли й женуть турків, другі — що з переправою не пощастило, що знищені цілі полки.

— Котрих потопили, котрих перестріляли, — заговорив хтось.

— А ти бреши більше, — урвав його Василь Карпович

— Навіщо мені брехати, якщо правда.

— Правда! Тобі хто сказав?

— Що?

— Правду то? Звідки чув? Ми всі знаємо: пальба йде, і більше нічого.

— Всі кажуть. До генерала козак...

— Козак! Ти бачив козака? Який він із себе є, той козак твій?..

— Козак, звичайно... Який козак повинен бути.

— Отож повинен! Язик от у тебе — баб'яче бряз-
кільце. Сидів би та мовчав. Нікого не було, нізвідки
й знати.

Я підійшов до Івана Платоновича. Офіцери сиділи
зовсім готові, застебнуті, і з револьверами на поясі.
Іван Платонович був, як і завжди, червоний, сопів,
відсапував і витирав шию брудною хусткою. Стебельков
хвилювався, саяв і для чогось нафабрив свої, раніш
звислі вниз, вусики, так що вони стреміли гострими
кінчиками.

— От прапорщик наш! Розфрантився перед ділом,—
сказав Іван Платонович, підморгуючи на нього.— Ах,
Стеблиночко, Стеблиночко! Жалко мені тебе! Не буде
у нас у зібранні таких вусиків! Зламають тебе, Сте-
блиночко,— говорив капітан жартівливо-жалібним го-
лосом.— Ну, що, не боїшся?

— Постараюсь не злякатись,— бадьорим голосом
сказав Стебельков.

— Ну, а вам, вояче, страшно?

— Сам не знаю, Іван Платонович... Звідти нічого
не чути?

— Нічого. Бозна, що там діється.— Іван Платонович
тяжко зітхнув. О першій виступаємо,— додав він по-
мовчавши.

Пола намету відкинулась; ад'ютант Лукін просунув
своє обличчя, на цей раз серйозне й бліде.

— Ви тут, Іванов? Наказано привести вас до при-

сяги... Не зараз, коли виступатимемо. Іван Платонович! П'яту пачку патронів людям.

Він відмовився зайти посидіти, кажучи, що багато справ, і побіг кудись. Я теж вийшов.

Годині о дванадцятій готовий був обід. Люди їли погано. Після обіду наказали зняти надульники (шкіряні покрівці) з рушниць і роздали додаткові патрони. Солдати, готуючись до бою, почали оглядати свої ранці й викидати все зайве. Кидали подрані сорочки й штани, різні ганчірки, старі чоботи, щітки, заялозені солдатські книжки; дехто, як виявилось, доніс до Дунаю в ранці силу непотрібних речей. Я бачив на землі кинутий „щелкун“, себто дерев'яний копил, яким у мирний час перед парадними оглядами розправляють ремені амуніції, важкі кам'яні банки спід помади, якісь коробочки, дощечки і навіть цілу чоботарську колодку.

— Кидай більше, хлопці! Все таки легше в бій іти. Завтра вже непотрібне буде.

— П'ятсот верст тягав... і навіщо вона мені? — міркував солдат Лютіков, розглядаючи якусь ганчірочку.— Із собою не понесеш...

Викидати речі, випорожнювати ранець того дня увійшло в моду. Коли ми рушили з місця, на якому стояли, воно виглядало на темному тлі степу правильним чотирикутником, рябим од багатьох ганчірок та інших речей.

Перед походом, коли полк, уже зовсім готовий, стояв і ждав команди, спереду зібрались кілька офіцерів і наш молоденький полковий священик. Із фронту викликали мене і чотирьох вільновступників з інших батальйонів; усі вступили до полку під час походу. Залишивши рушниці сусідам, ми вийшли наперед і стали коло прапора; незнайомі мені товариші були схвильовані, та й у мене серце билось сильніше, як завжди.

— Візьміться за прапор, — сказав батальйонний командир. Знаменщик нахилив прапор; його асистенти зняли

чехол. Стара, вицвіла зелена шовкова тканина затіпала в повітрі. Ми стали навкруги і, тримаючи однією рукою держак, а другу піднявши вгору, повторювали слова священика, що читав з листа старовинну петрівську військову присягу. Пригадалися мені слова Василя Карповича на першому переході. „Де ж це?“ — думав я. І після довгого переліку випадків і місць служби його імператорської величності: походів, наступів, авангардій та арієргардій, фортець, караулів і обозів, я почув ці слова.— „Не щадячи живота“,— гучно повторили всі п'ятеро в один голос, і, дивлячись на лави похмурих, готових до бою людей, я почув, що це не пусті слова.

Ми повернулися до лав; полк здригнув, заворушився і, витягнувшись у довгу колону, форсованим кроком пішов до Дунаю. Постріли, що лунали звідти, ущухли.

* * *

Наче крізь сон пам'ятаю цей перехід; куряву, яку здійсмали козацькі полки, що переганяли нас на рисях, широкий степ, який спускався до Дунаю, другий синіючий берег, який ми побачили верст за п'ятнадцять; утому, спеку, штовханину і бійку коло колодязя, що трапився нам уже під Зимницею; брудне маленьке місто, повне війська, якихось генералів, що махали нам з балконів кашкетами та кричали „ура“, на що ми відповідали тим самим.

— Перейшли! Перейшли!— гули голоси навколо,
— Двісті убитих, п'ятсот ранених!

VIII

Уже було темно, коли ми, зійшовши з берега, перейшли протік Дунаю по невеличкому мосту і пішли низьким піскуватим островом, ще мокрим від щойно спалої з нього води. Пам'ятаю різке брязкання солдат-

ських багнетів, що стикалися в темряві, невиразне деренчання артилерії, що переганяла нас, чорну масу широкої річки, вогники на другому березі, куди ми повинні були переправитись завтра, і де, я думав, завтра ж буде новий бій.

„Краще не думати, а заснути“,— вирішив я і ліг на просякнутий водою пісок.

Сонце було вже високо, коли я відкрив очі. На піскуватому березі товпились військо, обози; коло самої води вже встигли викопати батареї й рівчаки для стрільців; за Дунаєм, на крутому березі, можна було роздивитись сади й виноградники, в яких ворушилось наше військо; за ними здіймалися все вище й вище високості, різко обмежуючи обрій. Праворуч, версти за дві від них, біліло на горбах своїми будинками й мінаретами Сістово. Пароплав, з баркою на буксирі, перевозив батальйон за батальйоном на той бік. Коло нашого берега сичав парою маленький міноносний катер.

— З благополучним переходом, Володимир Михайлович!— весело привітав мене Федоров.

— І вас також. Та тільки ж ми ще не перейшли?

— А от зараз пароплав прийде, забере. Монітор турецький, кажуть, недалечко; он цей самоварчик на нього приготований.— Він показав на міноноску.— Що народу побито, господи!— продовжував він, змінивши голос.— Уже возили-возили з того боку...

І він розповів мені всім відомі подробиці сістовського бою.

— Тепер наша черга. Перейдемо на той бік — турки насунуть... Ну, все таки вийшла відстрочка: ми то живі, а он ті...— Він кивнув на купку солдатів і офіцерів, що стояли недалеко, стовпившись навколо невидного предмета, на який усі вони дивились.

— Що це таке?

— Убитих наших звідти привезли. Підіть, подивіться, Михайлич, страхіття яке.

Я підійшов до купки. Всі мовчки і скинувши кашкети дивились на тіла, що лежали на піску поряд. Іван Платонович, Стебельков і Венцель теж були тут. Іван Платонович сердито нахмурився, крехтів і відсапував; Стебельков з наївним жахом витягав зза його плеча тонку шию. Венцель стояв, глибоко замислившись.

На піску лежало двоє. Один — високий, красивий гвардієць Фінляндського полку із збірної гвардійської півроти, тої самої, що втратила під час атаки половину людей. Він був ранений у живіт і, мабуть, довго мучився, поки вмер. Тонкий відбиток чогось натхненого, вишуканого й ніжно жалісного залишило страждання на його обличчі. Очі були заплющені, руки складені на грудях. Чи сам він перед смертю прибрав таку позу, чи товариші подбали про нього? Його вигляд не збуджував жаху й огиди, а тільки безмежну жалість до загиблого, що буяло, життя.

Іван Платонович нахилився до трупа і, взявши кашкет, що лежав коло голови, прочитав на козирку: „Іван Журенко, третьої роти“.

— Хохол був, сірома! — стиха сказав він.

І уявилась мені батьківщина, пекучий вітер у степу, слобода в балці, левади, порослі вербами, маленька мазанка з червоними віконницями... Хто жде там тебе?

Другий був армієць Волинського полку. Смерть застала його раптом. Він біг, розлютований, в атаку, задихаючись від крику; куля ударила його в перенісся, пробила голову, лишивши після себе чорну зяючу рану. Так і лежав він з широко розплющеними, тепер уже застиглими очима, з відкритим ротом і з перекривленим від люті, посинілим обличчям.

— Розраховались, — сказав Іван Платонович. — До останку. Нічого їм більше не треба.

Він повернувся; солдати метушливо розступились, щоб пропустити його. Ми з Стебельковим пішли за ним. Венцель наздогнав нас.

— От, Іванов,— сказав він,— бачили?
— Бачив, Петро Миколайович,— відповів я.
— Що ж ви думали, дивившись на них?— похмуро спитав він.

І в мені раптом спалахнула злоба проти цієї злої людини і бажання сказати йому щось тяжке.

— Багато. І найбільш про те, що вони вже не гарматне м'ясо. Для них уже не треба спайки й дисципліни; і ніхто не буде катувати їх заради цієї спайки. Вони не солдати, не підлеглі!— говорив я тремтячим голосом.— Вони — люди!

Венцель блимнув очима. Звук вилетів із його горла й урвався: мабуть, він хотів відповісти мені, але стримав себе і на цей раз. Він ішов поруч зі мною, схиливши голову, і за кілька кроків, не дивлячись на мене, сказав:

— Так, Іванов, ви праві. Вони люди... Мертві люди.

ІХ

Нас перевезли через Дунай; кілька днів ми стояли біля Сістова, дожидаючи турків; потім військо посунуло вглиб країни. Пішли й ми. Нас довго посиляли то туди, то сюди: були ми й коло Тирнова і недалеко від Плевни; але минуло три тижні, а нам усе ще не довелось битись. Нарешті ми потрапили в особливий загін, обов'язок якого був — стримувати наступ великої турецької армії. Сорок тисяч росіян було розтягнуто на сімдесят верст; близько ста тисяч турків стояли супроти них, і тільки обережні дії нашого начальника, який не ризикував людьми, а задовольнявся з опору наступаючому ворогові, та кволість турецького паші дозволили нам виконати наше завдання: не дати туркам прорватися й відрізати нашу головну армію від Дунаю.

Нас було мало, лінія наша була велика; тому нам рідко доводилось відпочивати. Ми обійшли дуже багато

сіл, з'являючись то там, то тут, щоб зустрінути гаданий наступ; ми забивалися в такі нетри Болгарії, що нас не находили транспорти з харчами, і нам доводилось голодувати, розтягаючи дводенну порцію сухарів на п'ять і більше день. Голодаючі люди молотили недостиглу пшеницю кийками на розстелених хустках, варили з неї і з лісових кислиць огидну юшку, без солі (бо і її було взяти ніде), і хворіли від неї. Батальйони танули, хоч і не були в ділі.

У половині липня наша бригада з кількома ескадронами кавалерії та двома батареями гармат прийшла в кинуте мешканцями зруйноване й напівспалене турецьке село. Наш табір розташувався на високій, стрімкій горі; село було внизу, в глибині долини, по якій вилась вузьенька річка. Круті, високі скелі підносились на другому боці долини. То був, як ми думали, турецький бік, однак турків близько не було. Ми простояли кілька день на нашій горі, майже без хліба, насилу дістаючи воду, за якою треба було спускатись далеко вниз, до джерела, що било внизу із скелі. Ми були цілком ізольовані від армії і не знали, що діється на білому світі. Верст за п'ятнадцять поперед нас чатували козацькі роз'їзди; дві чи три сотні їх були розтягнуті на двадцять верст. Турків не було й там.

Не зважаючи на те, що ми не могли відкрити ворога, наш маленький загін додержував усіх заходів обережності. Вдень і вночі стояла навколо табору густа аванпостна цеп. Через умови місцевості її лінія була дуже довга, і кожного дня кілька рот були зайняті цією бездіяльною, але дуже втомною службою. Бездіяльність, майже постійний голод, невідомість становища погано впливали на людей.

Околотки (полкові лазарети) були переповнені; кожний день виряджали знесилених і вимучених пропасницею та кривавим поносом людей кудись у дивізійний лазарет. У ротах було наявних від половини до

двох третин повного складу. Всі були похмурі, і всім хотілось іти в діло. Все таки це був вихід.

Нарешті він настав. Від командира козацької сотні примчав козак із звісткою, що турки почали наступати, і що він, командир, мусів був стягнути своїх людей і відступити на п'ять верст. Потім виявилось, що турки повернулись, не думаючи продовжувати наступ, що нам можна було спокійно залишатись на місці, тим більше, що нам ніхто не велів наступати. Але генерал, який командував тоді нами і який незадовго до того приїхав з Петербурга, відчував те ж саме, що й усі люди загону. А людям було нестерпно сидіти, склавши руки, або стояти цілими добами на варті проти невидного і, як усі були переконані, проти неіснуючого ворога, харчуватися поганою їжею і ждати своєї черги захворіти. Всім хотілося йти битися. І генерал звелів нападати.

Ми залишили половину загону в таборі. Стан справи був настільки мало відомий, що можна було ждати атаки з інших боків. Чотирнадцять рот, гусари й чотири гармати після полудня рушили в похід. Ніколи ми не йшли так скоро й бадьоро, крім того дня, коли проходили перед государем.

Ми йшли долиною, проходячи одне по одному кинуті турецькі й болгарські села. У вузьких завулках, обгороджених високими, вищими за зріст людини, тинами, не траплялось ні людини, ні худоби, ні собаки; тільки кури, квохчучи, розлітались від нас по тинах і дахах, та гуси з криком тяжко здіймались у повітря і намагались полетіти. Із садків виглядали вітки, немов обліплені стиглими сливами найрізноманітніших сортів. В останньому селі, за п'ять верст від того місця, де, як гадали, були турки, нам дали півгодини відпочинку. В цей час напівголодні солдати натрусили багато слив, наїлись і набили ними собі сухарні торби. Дехто, правда, не дуже багато, подбали, щоб наловити

й нарізати кур і гусей, обскубли їх і забрали з собою. Мені пригадалось, як ті самі солдати, перед сістовською переправою, дожидаючи бою, викидали з ранців усі свої речі, і я сказав про це Житкову, який у цей час скуб величезну гуску.

— Що ж, Михайлич, хоч у дії не були, а їсти звикли. Все здається, немов так тільки проходиш. На нічию вийде. А якщо й потрапиш у дію — запас їсти не просить. А що, як не вб'ють? От закусити і є чим.

— Страшно вам? — мимоволі спитав я його.

— Та, може, нічого й не буде, — нескоро відповів він, жмурячись і дбайливо вискубуючи рештки пушку.

— А якщо буде?

— Якщо буде — страшно, не страшно, все одно, іти треба. Нашого брата не питають. Іди собі з богом... А дай ножа: у тебе ніж добрячий. — Я дав йому свого великого мисливського ножа. Він розрубав гуску впродовж і половину простяг мені. — Візьми собі про випадок. А про це саме, страшно чи не страшно, не думай, пане, краще. Все від бога. Від нього нікуди не втечеш.

— Якщо вже летить у тебе куля або, там, граната, куди ж утекти! — ствердив Федоров, що лежав коло нас. — Я так гадаю, Володимир Михайлович, що навіть небезпеки більше є у втечі. Бо куля по траєкторії повинна летіти отак-о (він показав пальцем), і щонайбільша жарня в тилу утворюється!

— Так, — сказав я, — особливо з турками. Кажуть, вони високо цілять.

— Ну, учений, — сказав Житков Федорову, — розмовляй більше! Там тобі таку траєкторію покажуть! Воно, звичайно, — додав він, подумавши, — що краще вже спереду...

— Куди начальство, — сказав Федоров. — А наш уперед піде, не побоїться.

— Піде. Наш не побоїться. І Нємцев теж піде.

— Дядю Житков,—спитав Федоров,— як скажеш: бути йому сьогодні живому, чи ні?

Житков потупив очі.

— Ти про що це кажеш? — спитав він.

— Та годі! Бачив його? Так от усе в ньому й ходить. Житков став іще похмуріший.

— Пусте ти верзеш,— глухо вимовив він.

— А до Дунаю що казали? — мовив Федоров.

— До Дунаю... розлютившись і з серця всяке верзли. Звісно, невидержка була. Ти що думаєш, розбійники, чи що? — сказав Житков, повернувшись і дивлячись Федорову просто в обличчя.— Бога чи що в них немає? Не знають, куди йдуть! Може, кому сьогодні перед господом богом на відповідь ставати, а їм про таке діло думати? До Дунаю! Та я до Дунаю і сам раз панові сказав (він кивнув на мене). Справді, що сказав, бо й дивитись то гірко було. Чи ти бач, що згадав, до Дунаю!

Він поліз у халяву за кисетом і довго ще бурмотів, натоптуючи люльку й закурюючи її. Потім, сховавши кисет, сів зручніше, охопивши коліна руками й поринув у якусь тяжку думу.

Через півгодини ми вийшли з села і почали підніматися з долини на гору. За високістю, яку нам треба було перейти, були турки. Ми вийшли на гору; перед нами відкрився широкий горбатий простір, що помалу знижувався, укритий то нивами пшениці, то кукурузяними полями, то величезними хащами карагача й кизилу. У двох місцях білили мінарети сіл, схованих між зеленими горбами. Ми повинні були взяти праве з них. За ним, на краю обрію, ледве виднілась біласта смужка: то було шосе, раніше зайняте нашими козаками. Скоро все це зникло з очей: ми вступили в густий хаш, зрідка перетятий невеличкими галявинками.

Я погано пам'ятаю початок бою. Коли ми вийшли на відкрите місце, на верхівку горба, звідки турки

могли ясно бачити, як наші роти, виходячи з чагарнику, строїлись і розходились у цеп, одиноко загримів гарматний постріл. Це вони пустили гранату. Люди здригнулись; очі всіх уп'ялись на білу хмаринку диму, що вже тихо скочувалася з горба і вже розпливалася. І в ту саму мить дзвінкий і скрегочучий звук снаряда, що наближався і летів, як здавалося, над самими нашими головами, примусів усіх пригнутись. Граната, перелетівши через нас, ударилась у землю коло роти, що йшла ззаду; пам'ятаю глухий удар її вибуху й відразу ж по тому — чийсь жалісний крик. Уламок одірвав ногу фельдфебелеві. Я узнав це потім; тоді я не міг зрозуміти цього крику: ухо чуло його — і тільки. Тоді все злилося в тому неясному й непередаваному словами почутті, яке опановує того, хто вперше вступає в огонь. Кажуть, що немає нікого, хто б не боявся в бою; кожна нехвальковита й пряма людина на запитання, чи страшно їй, відповість: страшно. Але не було того фізичного страху, який опановує людину вночі, в глухому завулку, при зустрічі з грабіжником; була повна, ясна свідомість неминучості й близькості смерті. І — дико й дивно звучать ці слова — ця свідомість не спиняла людей, не примушувала їх думати про втечу, а вела вперед. Не прокинулись кровожерні інстинкти, не хотілось іти вперед, щоб убити когонебудь, але було непереможне поривання іти вперед будь-що-будь, і думка про те, що треба робити під час бою, не передалася б словами: треба вбити, а швидше: треба вмерти.

Поки ми переходили через галявину, турки встигли зробити кілька пострілів. Нас відокремлювала від них тільки остання велика хаща, що поволі підіймалася до села. Ми увійшли в кущі. Все затихло.

Іти було важко: густі, часто колючі кущі розрослися густо, і треба було обходити їх або продиратися крізь них. Стрільці, що йшли попереду, вже розсипалися цеп'ю і зрідка тихо перегукувались поміж себе, щоб

не розійтись. Ми покищо тримались цілою ротою вкупі. Глибока мовчанка панувала в лісі.

І от залунав перший, неголосний, подібний на удар сокири дроворуба, рушничний постріл. Турки навмання стали пускати в нас кулі. Вони свистіли високо в повітрі різними тонами, з шумом пролітали крізь кущі, відриваючи гілки, але не влучали в людей. Звук рубання лісу все частішав і зрештою злився в одноманітну тріскотню. Окремого вищання й свисту не стало чути; свистіло й вило все повітря. Ми поквапно йшли вперед; всі навколо мене були цілі, і я сам був цілий. Це дуже дивувало мене.

Раптом ми вийшли з кущів. Шлях перетинала глибока балка з струмочком. Люди відпочили хвилину й напились води.

Звідси роти розвели в різні боки, щоб охопити турків із флангів; нашу роту лишили в резерві в балці. Стрільці повинні були йти прямо і, пройшовши крізь кущі, вдертися в село. Турецькі постріли тріщали, як і раніше, часто, без угаву, але значно голосніше.

Вибравшись на другий берег балки, Венцель вистроїв свою роту. Він сказав людям щось, чого я не чув.

— Постараємось, постараємось! — залунали голоси стрільців.

Я дивився на нього знизу: він був блідий і, як мені здалося, сумний, але досить спокійний. Побачивши Івана Платоновича та Стебелькова, він махнув їм хусткою, потім став шукати чогось очима в нашому натовпі. Я догадався, що йому хочеться попроситися і зі мною і став, щоб він помітив мене. Венцель посміхнувся, кивнув мені кілька разів головою і скомандував роті йти в цеп. Купки по чотири чоловіка розходились праворуч і ліворуч, розтяглися в довгу цеп і разом зникли в кущах, окрім одного, який раптом рвонувся всім тілом, здійняв руки і тяжко упав на землю. Двоє з наших вискочили з балки і принесли тіло.

Нудно минуло півгодини в невідомості.

Бій розгорався. Рушничний вогонь частішав і перейшов у суцільне грізне виття. На правому фланзі загарміли гармати. З кущів стали показуватися скривавлені люди, хто йшов, а хто плазував; спочатку їх було мало, але з кожною хвилиною ставало все більше й більше. Наші допомагали їм спускатися в балку; поїли водою і клали, дожидаючись санітарів з носилками. Стрілець з розтровоною кистю руки, страшенно охаючи й заковуючи очі, з посинілим від утрати крові й болю обличчям, прийшов сам і сів коло струмка. Йому, зтягли руку, поклали на шинель; кров зупинилась. Його трусила пропасниця; губи тремтіли, він хлипав, нервово й конвульсійно ридаючи.

— Братця, братця!.. земляки любі!..

— Багато побили?

— Так і падають.

— Ротний цілий?

— Цілий покищо. Якби не він, одбили б. Візьмуть. З ним візьмуть,—слабим голосом казав ранений.— Три рази водив, одбивали. Вчетверте повів, у байраці сидять; патронів у них — так і сіють, так і сіють... Та ні! — раптом люто закричав ранений, підвівшись і махаючи хворою рукою,—брешеш! Брешеш, проклятий!..

І він, кружляючи несамовитими очима, вигукнув страшну, брутальну лайку і впав непритомний.

На березі балки з'явився Лукін.

— Іван Платонович! — закричав він не своїм голосом: — Ведіть!

.

Дим, тріск, шалене „ура!“ Запах крові й пороху. Повиті димом дивні чужі люди з блідими обличчями. Дика, нелюдська колотнеча. Хвала богові за те, що такі хвилини пам'ятаються тільки як у тумані.

.

Коли ми наспіли, Венцель у п'ятий раз вів рештки своєї роти на турків, що засипали його свинцем. На цей раз стрільці вдерлися в село. Небагато з турків, що його захищали, встигли втекти. Друга стрілецька рота втратила за дві години бою *п'ятдесят два* чоловіка із понад ста. Наша рота, що мало брала участі в ділі,— кілька чоловік.

Ми не залишилися на відбитій позиції, хоч турки були збиті повсюди. Коли наш генерал побачив, що з села виходять на шосе батальйон за батальйоном, рухаються маси кавалерії і тягнуться довгі валки гармат, він вжахнувся. Очевидячки, турки не знали наших сил, захованих кущами: якби їм було відомо, що всього тільки чотирнадцять рот вибили їх із глибоких шляхів, баюр і тинів, які оточували село, вони вернулися б і роздавили нас. Їх було втриє більше.

Увечері ми були вже на старому місці. Іван Платонович покликав мене пити чай.

— Венцеля бачили? — спитав він.

— Ні ще.

— Підіть до нього в намет, покличте до нас. Побивається людина. „П'ятдесят два! П'ятдесят два!“ — тільки й чути. Підіть до нього.

Тонкий недогарок тьмяно освітлював намет Венцеля. Притиснувшись у кутку намета і спустивши голову на якийсь ящик, він глухо ридав.

ЧЕРВОНА КВІТКА

(Пам'яті Івана Сергійовича Тургенєва)

I

— ІМ'ЯМ його імператорської величності, государя імператора Петра Першого, оголошую ревізію цій божевільні!

Ці слова були сказані гучним, різким, дзвенячим голосом. Писар лікарні, що записував хворого у велику потріпану книгу на залитому чорнилом столі, не втримався від посмішки. Але двоє молодих людей, що супроводжували хворого, не сміялися: вони ледве держалися на ногах після двох діб, проведених без сна, наодинці з божевільним, якого вони щойно привезли залізницею. На передостанній станції припадок шаленства збільшився; десь дістали усмиряючу сорочку і, покликавши кондукторів та жандарма, надягли на хворого. Так привезли його в місто, так приставили й до лікарні.

Він був жахливий! Поверх пошматованого під час припадку сірого одягу, куртка з грубої парусини з широким викотом обтягала його стан; довгі рукава притискали його руки до грудей навхрест і були зав'язані ззаду. Запалені, широко розплющені очі (він не

спав десять діб) горіли непорушним, гарячим блиском; нервова конвульсія тіпала край нижньої губи; сплутане кучеряве волосся падало гривою на лоб; він швидкими, важкими кроками ходив з кутка в куток контори, допитливо оглядаючи старі шафи з паперами та клейонкові стільці і зрідка позираючи на своїх супутників.

— Одведіть його до відділу. Праворуч.

— Я знаю, знаю. Я був уже тут з вами торік. Ми оглядали лікарню. Я все знаю, і мене буде важко обдурити,— сказав хворий.

Він повернувся до дверей. Сторож розчинив їх перед ним; тією ж швидкою, важкою й рішучою ходою, високо підвівши безумну голову, він вийшов із контори й мало не бігцем пішов праворуч до відділу душевнохворих. Провожаті ледве встигали йти за ним.

— Подзвони. Я не можу. Ви зв'язали мені руки.

Швейцар одчинив двері, і подорожні увійшли до лікарні. Це була велика кам'яна будівля старовинної казенної будови. Дві великі зали, одна — їдальня, друга — спільне приміщення для спокійних хворих, широкий коридор із скляними дверима, що виходили в сад з квітником, і десятків зо два окремих кімнат, де жили хворі, займали нижній поверх; тут же були влаштовані дві темні кімнати, одна оббита матрацами, друга — дошками, куди садовили буйних, і величезна похмура кімната з склепінням — ванна. Горішній поверх займали жінки. Безладний гомін, перериваний завиваннями та зойками, лунав звідти. Лікарня була влаштована на вісімдесят чоловік, але через те, що вона одна обслуговувала кілька навколишніх губерній, то в ній містилося до трьохсот. У невеличких комірчинах було по чотири й по п'ять ліжок; взимку, коли хворих не випускали в сад і всі вікна за залізними ґратами були щільно зачинені, в лікарні ставало нестерпно душно.

Нового хворого відвели в кімнату, де були ванни.

І на здорову людину вона могла справити тяжке вражіння, а на розладнану, збуджену уяву впливала ще тяжче. Це була велика кімната з склепінням, з липкою кам'яною підлогою, освітлена одним, зробленим у кутку, вікном; стіни й склепіння були пофарбовані темночервоною олійною фарбою; у почорнілій од бруду підлозі, врівень з нею, були вроблені дві кам'яні ванни, як дві овальні, наповнені водою, ями. Величезна мідна грубка з циліндричним казаном для нагрівання води і цілою системою мідних трубок і кранів займала куток проти вікна; все мало надзвичайно похмурий і фантастичний для розладнаної голови характер, і сторож, який завідував ваннами, гладкий українець, що вічно мовчав, своєю похмурою фізіономією збільшував вражіння.

І коли хворого привели в цю страшну кімнату, щоб зробити йому ванну і, за системою лікування головного доктора лікарні, накласти йому на потилицю велику мушку, його поняли жах і люті. Безглузді думки, одна одної страшелезніші, завирували в його голові. Що це? Інквізиція? Місце таємної страти, де вороги його вирішили покінчити з ним? Може, саме пекло? Йому спало, нарешті, на думку, що це якийсь іспит. Його роздягли, не зважаючи на страшенний опір. З подвоєною через хворобу силою він легко видався з рук кількох сторожів, так що вони падали додолу; нарешті четверо повалили його і, схопивши за руки та за ноги, спустили в теплу воду. Вона здалася йому окропом, і в безумній голові майнула недоладна, уривчаста думка про катування окропом та розпеченим залізом. Захлинаючись водою і конвульсійно борсаючись руками й ногами, за які його міцно держали сторожі, він, задихаючись, вигукував безладні слова, про які не можна мати уяви, не чувши їх в дійсності. Тут були і молитви, і прокляття. Він кричав, поки не знесилився, і нарешті, тихо, з гарячими сльозами, промовив фразу, що ніяк не в'язалася з попередньою мовою:

— Святий великомучениче Георгію! В руки твої віддаю тіло моє. А дух — ні, о, ні!..

Сторожі все ще держали його, хоч він і заспокоївся. Тепла ванна і пузир з льодом, покладений на голову, мали свій вплив. Але коли його, майже непритомного, вийняли з води й посадили на табурет, щоб поставити мушку, рештки сил і безумних думок знову ніби вибухли.

— За віщо? За віщо? — кричав він. — Я нікому не хотів зла. За віщо вбивати мене? О-о-о! О, господи! О, ви, катовані раніше від мене! Вас благаю, визвольте...

Жагучий дотик до потилиці примусив його жахливо битися. Служники не могли з ним справитись і не знали, що робити.

— Нічого не вдієш, — сказав солдат, що провадив операцію. — Треба стерти.

Ці прості слова примусили хворого здригнутися. „Стерти!.. Що стерти? Кого стерти? Мене!“ — подумав він і, понятий смертельним жахом, заплющив очі. Солдат узяв за два кінці грубий рушник і, міцно натискуючи, швидко провів ним по потилиці, зідравши з неї і мушку, і верхній шар шкіри, і залишивши оголений червоний синяк. Біль од цієї операції, нестерпний і для спокійної та здорової людини, здався хворому кінцем усього. Він жахливо рвонувся всім тілом, видрався з рук сторожів, і його голе тіло покотилося по кам'яних плитах. Він думав, що йому відрубали голову. Він хотів крикнути і не міг. Його віднесли на койку в нестямі, що перейшла в глибокий, мертвий і тривалий сон.

II

Він очувся вночі. Все було тихо; з сусідньої великої кімнати долинав подих сплячих хворих. Десь далеко одноманітним дивним голосом розмовляв сам із собою хворий, посаджений на ніч у темну кімнату, та згори,

з жіночого відділу, хрипке контральто співало якусь дику пісню. Хворий прислухався до цих звуків. Він відчував страшенну слабкість і розбитість в усіх членах; шия його дуже боліла.

— Де я? Що зі мною? — спало йому на думку. І раптом надзвичайно яскраво уявився йому останній місяць його життя, і він зрозумів, що він хворий і на що хворий. Низка безглузвих думок, слів і вчинків згадалися йому, примушуючи здригатися всією істотою.

— Але цьому вже кінець, слава богу, цьому кінець! — прошепотів він і знову заснув.

Одчинене вікно з залізними ґратами виходило до маленького завулку поміж великими будівлями й кам'яною огорожею; до цього завулку ніхто ніколи не заходив, і він увесь густо заріс якимось диким чагарником і бузком, що пишно квітнув на ту пору року... За кущами, прямо проти вікна, темніла висока огорожа; високі верхівки дерев великого саду, облиті й пройняті місячним світлом, дивилися зза неї. Праворуч підносилася біла будівля лікарні з освітленими зсередини вікнами з залізними ґратами; ліворуч — білий, яскравий од місяця, глухий мур мервецької. Місячне світло падало крізь ґрати вікна у середину кімнати, на підлогу, і освітлювало частину ліжка і змучене, бліде обличчя хворого з заплющеними очима; тепер у ньому не було нічого безумного. Це був глибокий, тяжкий сон змученої людини, без сновидів, без найменшого руху і майже без подиху. На якийсь момент він прокинувся цілком при пам'яті, немовби здоровим, для того, щоб уранці встати з ліжка як і до того безумцем.

III

— Як ви себе почуваєте? — спитав його другого дня доктор.

Хворий, щойно прокинувшись, ще лежав під ковдрою.

— Чудово! — відповів він, зіскакуючи, надягаючи капці й хапаючись за халат. — Прекрасно! тільки одне: ось!

Він показав собі на потилицю.

— Я не можу повернути шию без болю. Та це дарма. Все добре, якщо його розумієш; а я розумію.

— Ви знаєте, де ви?

— Звичайно, доктор! Я в божевільні. Алеж, якщо розумієш, це рішуче байдуже. Рішуче байдуже.

Доктор пильно дивився йому в очі. Його красиве, щене обличчя, з чудово розчісаною золотистою бородою і спокійними блакитними очима, що дивилися крізь золоті окуляри, було непорушне й непроникливе. Він спостерігав.

— Що ви так пильно дивитесь на мене? Ви не прочитаете того, що у мене в душі, — продовжував хворий, — а я ясно читаю у вашій! Навіщо ви робите зло? Навіщо ви зібрали цю юрбу бідолашних і держите її тут? Мені байдуже: я все розумію й спокійний; але вони? Навіщо ці муки? Людині, яка досягла того, що в душі її є велика думка, загальна думка, байдуже, де жити, що відчувати. Навіть жити й не жити... Адже так?

— Можливо, — відповів доктор, сідаючи на стілець у кутку кімнати так, щоб бачити хворого, який швидко ходив із кутка в куток, шльопаючи величезними капцями з конячої шкіри й розмахуючи полами халата з бавовняної матерії з широкими червоними смугами й великими квітами. Фельдшер і доглядач, що супроводжували доктора, все стояли, виструнившись коло дверей.

— І у мене вона є! — вигукнув хворий. — І коли я знайшов її, я відчув себе переродженим. Почуття стали гостріші, мозок працює, як ніколи. Що раніше досягалося довгим шляхом умовиводів і здогадок, тепер я пізнаю інтуїтивно. Я досяг реально того, що виробила

філософія. Я переживаю самим собою великі ідеї про те, що просторінь і час — є фікції. Я живу в усіх віках. Я живу без простороні, скрізь або ніде, як хочете. І тому мені байдуже, чи держите ви мене тут, чи пустите на волю, вільний я, чи зв'язаний. Я помітив, що тут є ще кілька таких самих. Але для решти юрби таке становище жахливе. Чому ви не звільните їх? Кому потрібно...

— Ви сказали,— перебив його доктор,— що ви живете поза часом і просторінню. Проте, не можна не погодитись, що ми з вами в цій кімнаті, і що тепер,— доктор вийняв годинника,— пів на одинадцяті, 6-го травня 18** року. Що ви думаєте про це?

— Нічого. Мені байдуже, де бути й коли жити. Якщо мені байдуже, чи не значить це, що я всюди й завжди?

Доктор посміхнувся.

— Рідка логіка,— сказав він, підводячись.— Може, ви маєте рацію. До побачення! Чи не хочете сигарки?

— Дякую вам.— Він спинився, взяв сигару й нервового відкусив її кінчик.— Це допомагає думати,— сказав він.— Це світ, мікрокосм. На одному кінці луг, на другому — кислоти... Така є рівновага і світу, в якому нейтралізуються притилежні початки. Прощайте, доктор!

Доктор пішов далі. Більшість хворих чекала його, виструнившись коло своїх койок. Жодне начальство не користується такою пошаною від своїх підлеглих, якою доктор-психіатр од своїх божевільних.

А хворий, залишившись сам, і далі рвучко ходив із кутка в куток палати. Йому принесли чай; він не сідаючи, за два рази спорожнив великий кухоль і майже в одну мить з'їв великий шматок білого хліба. Потім він вийшов з палати і кілька годин, не спиняючись, ходив своєю швидкою й важкою ходою з кінця в кінець усієї будівлі. День був дощовитий, і хворих не випускали в сад. Коли фельдшер став шукати нового

хворого, йому показали на кінець коридору; він стояв тут, притулившись лицем до шибки скляних садових дверей, і пильно дивився на квітник. Його увагу привернула незвичайно яскрава червона квітка, один із видів маку.

— Ході́мте зважитись,— сказав фельдшер, торкаючи його за плече.

І коли той повернувся до нього лицем, він мало був не відсахнувся перелякано: стільки дикої злоби й ненависті горіло в безумних очах. Але, побачивши фельдшера, він одразу ж змінив вираз обличчя і слухняно пішов за ним, не сказавши ні одного слова, ніби поринув у глибоку думу. Вони пройшли в докторський кабінет; хворий сам став на платформу невеликої десятикової ваги; фельдшер, зваживши його, занотував у книзі проти його імени 109 фунтів. Другого дня було 107, третього — 106.

— Якщо так піде далі, він не виживе,— сказав доктор і наказав годувати його якнайкраще.

Але, не зважаючи на це і на незвичайний апетит хворого, він худнув з кожним днем, і фельдшер щодня записував у книгу все меншу й меншу кількість фунтів. Хворий майже не спав і цілі дні проводив у безперервному русі.

IV

Він освідомлював, що він у божевільні; він освідомлював навіть, що він хворий. Часом, як першої ночі, він прокидався серед тиші після цілого дня бешкетного руху, відчуваючи ломоту в усіх членах і страшенну важкоту в голові, але цілком притомний. Може, відсутність вражінь у нічній тиші й півсвітлі, може, млява робота мозку людини, яка щойно прокинулася, робили те, що в такі хвилини він виразно розумів своє становище і був нібито здоровий. Але наставав день; разом із світлом і прокиданням життя в лікарні

Його знову хвилею охоплювали вражіння: хворий мозок не міг справитися з ними, і він знову був безумним. Його стан був дивною сумішшю правильних міркувань і нісенітниць. Він розумів, що навколо нього все хворі, але в той же час у кожному з них бачив якусь особу, що таємно ховається, чи сховану, яку він знав раніш або читав про неї чи чув. Лікарня була населена людьми всіх часів і всіх країн. Тут були і живі і мертві. Тут були славетні й сильні світу, і солдати, вбиті в останню війну і воскреслі. Він бачив себе в якомусь чарівному, замороженому колі, що увібрало в себе всю силу землі, і в гордовитій несамоовитості вважав себе за центр цього кола. Всі вони, його товариші по лікарні, зібралися сюди для того, щоб виконати справу, яка невиразно уявлялася йому велетенським заходом, скерованим на знищення зла на землі. Він не знав, у чому це полягатиме, але відчував у собі досить сил для його виконання. Він міг читати думки інших людей; бачив у речах всю їхню історію: великі берести в саду лікарні розповідали йому цілі легенди з пережитого; будинок, дійсно збудований давненько, він уважав за будівлю Петра Першого і був певен, що цар жив у ньому в епоху Полтавської битви. Він прочитав це на мурах, на опалій штукатурці, на шматках цегли й кахлів, що їх він знаходив у саду; вся історія будинку й саду була написана на них. Він заселив маленьку будівлю мервецької десятками й сотнями давно померлих людей і пильно вдивлявся у віконечко, що виходило з її підвалу в куток сада, бачивши в нерівному відсвітові світла в старій веселчастій і брудній шибці знайомі риси, бачені ним колись у житті чи на портретах.

Тим часом настала ясна, гарна погода; хворі цілі дні проводили на повітрі в саду. Їхній відділ саду, невеличкий, але густо зарослий деревами, був скрізь, де тільки можна, засаджений квітами. Доглядач при-

мушував працювати в ньому всіх скількинебудь здатних до праці; цілі дні вони мели й посипали піском доріжки, пололи й поливали грядки з квітами, огірками, кавунами й динями, покопані їхніми ж руками. Куток саду заріс густим вишняком; уздовж нього тяглися алеї берестів; посередині, на невеличкій штучній горці, був розбитий найкращий квітник у всьому саді; яскраві квіти росли по краях верхнього майданчика, а в центрі його красувалася велика, буйна і рідка, жовта з червоними крапками жоржина. Вона була центром і всього саду, підносячись над ним, і можна було помітити, що багато хто з хворих надавали їй якогось таємничого значення. Новому хворому вона здавалася теж чимось не зовсім звичайним, якимось палладіумом саду й будинку. Всі доріжки були також обсажені руками хворих. Тут були найрізноманітніші квіти, які зустрічаються по українських садках: високі рози, яскраві петунії, кущі високого тютюну з невеличкими рожевими квітами, м'ята, чорнобривці, красулька й мак. Тут таки, недалеко від ганку, росли три кущики маку якоїсь особливої породи; він був значно менший від звичайного і відрізнявся від нього надзвичайною яскравістю червоного кольору. Ця квітка і вразила хворого, коли він у перший день по вступі до лікарні дивився в сад крізь скляні двері.

Вийшовши першого разу до саду, він перш за все, не сходячи з ганку, подивився на ці яскраві квітки. Їх було всього тільки дві; випадково вони росли окремо від інших і на невиполотому місці, так що густа лобода і якийсь бур'ян оточували їх.

Хворі один по одному виходили з дверей, біля яких стояв сторож і давав кожному з них товстий білий в'язаний із бавовни ковпак з червоним хрестом на лобі. Ковпаки ці побували на війні і були куплені на аукціоні. Але хворий, само собою зрозуміло, надавав цьому червоному хрестові особливого, таємничого значення.

Він зняв з себе ковпак і подивився на хрест, потім на квіти маку. Квіти були яскравіші.

— Вона перемагає,— сказав хворий,— але ми подивимось.

І він зійшов з ганку. Оглянувшись і не помітивши сторожа, що стояв позад нього, він переступив грядку й простягнув руку до квітки, але не наважився зірвати її. Він відчув жар і кольки в простягнутій руці, а потім і в усьому тілі, ніби якийсь міцний струм невідомої йому сили виходив з червоних пелюсток і проймав усе тіло. Він присунувся ближче й простяг руку до самої квітки, але квітка, як йому здавалося, захищалась, пускаючи отруйний, смертельний подих. Голова його закрутилась; він зробив останнє одчайдушне зусилля і вже схопився був за стеблинку, коли раптом важка рука лягла йому на плече. Це сторож схопив його.

— Не можна рвати,— сказав дід.— І на грядку не ходи. Тут багато вас, божевільних, знайдеться: кожен по квітці, весь сад рознесуть,— переконливо сказав він, все ще тримаючи його за плече.

Хворий подивився йому в обличчя, мовчки визволився від його руки і, хвилюючись, пішов по доріжці. „О, нещасні! — думав він.— Ви не бачите, ви осліпли до такої міри, що захищаєте її. Але за всяку ціну я покінчу з нею. Не сьогодні, так завтра ми помірємося силами. І якщо я загину, чи не байдуже...“

Він гуляв по саду до самого вечора, знайомлячись і провадячи дивні розмови, в яких кожен із бесідників чув тільки відповіді на свої безумні думки, що їх висловлювали безглуздо-таємничими словами. Хворий ходив то з одним товаришем, то з другим, і наприкінці дня ще більше впевнився, що „все готове“, як він сказав сам собі. Скоро, скоро розпадуться залізні ґрати, всі ці ув'язнені вийдуть звідси і помчуть на всі кінці землі, і весь світ здригнеться, скине з себе ста-

резну оболонку і з'явиться в новій чудовій красі. Він майже забув про квітку, але, ідучи з саду і піднімаючись на ганок, знову побачив у густій, стемнілій траві, що вже починала ставати росяною, ніби дві червоні жаринки. Тоді хворий відстав од юрби і, ставши позад сторожа, виждав зручного моменту. Ніхто не бачив, як він перескочив грядку, схопив квітку і квапливо сховав її у себе на грудях під сорочкою. Коли свіже, росяне листя торкнулося його тіла, він зблід як смерть, і з жахом широко розкрив очі. Холодний піт виступив у нього на лобі.

В лікарні запалили лампи; чекаючи вечері, більшість хворих полягала на ліжка, крім кількох неспокійних, що швидко ходили по коридору та залах. Хворий з квіткою був поміж них. Він ходив, конвульсійно стиснувши руки у себе на грудях хрестом; здавалося, він хоче роздушити, розчавити сховану там рослину. Зустрічаючись з іншими, він далеко обходив їх, боячись доторкнутися до них краєм одягу. „Не підходьте, не підходьте!“ — кричав він. Але в лікарні на такі вигуки мало хто звертав увагу. І він ходив усе швидше й швидше, робив кроки все більші й більші, ходив годину, дві з якоюсь ооскаженістю.

— Я втомлю тебе! Я задушу тебе! — глухо і злосливо говорив він.

Іноді він скреготів зубами.

До їдальні подали вечеряти. На великі столи без скатерок поставили по кілька дерев'яних, фарбованих і золочених мисок з рідким пшоняним кулешем; хворі посідали на лави; їм роздали по скибці чорного хліба. Їли дерев'яними ложками, чоловік по вісім з однієї миски. Деяким, що користувалися поліпшеною їжею, подали окремо. Наш хворий, швидко проковтнувши свою порцію, принесену сторожем, що покликав його до його кімнати, не задовольнився з цього і пішов у загальну їдальню.

— Дозвольте мені сісти тут,— сказав він доглядачеві.

— Хіба ви не вечеряли? — спитав доглядач, насипаючи додаткові порції кулешу в миски.

— Я дуже голодний. І мені треба добре підживитися. Вся моя підтримка в їжі: ви знаєте, що я зовсім не сплю.

— Їжте, любий, на здоров'я. Тарасе, дай їм ложку й хліба.

Він підсів до однієї з мисок і з'їв ще величезну кількість кулешу.

— Ну, досить, досить,— сказав нарешті доглядач, коли всі скінчили вечеряти, а наш хворий усе ще сидів над мискою, черпаючи з неї однією рукою куліш, а другою міцно держав за груди.— Об'їстися.

— Ех, якби ви знали, скільки сил мені треба, скільки сил! Прощайте, Микола Миколайович! — сказав хворий, підводячися зза столу й міцно стискаючи руку доглядачеві.— Прощайте!

— Куди ж ви? — спитав з посмішкою доглядач.

— Я? Нікуди. Я лишаюся. Але, може, завтра ми не побачимось. Дякую вам за вашу добрість.

І він ще раз міцно стиснув руку доглядачеві. Голос його тремтів, на очах виступили сльози.

— Заспокойтеся, любий, заспокойтеся,— відповів доглядач.— Навіщо такі смутні думки? Ідіть, ляжте та засніть гарненько. Вам більше спати слід; якщо будете спати добре, скоро й одужаєте.

Хворий ридав. Доглядач одвернувся, щоб наказати сторожам швидше прибирати рештки вечері. Через півгодини в лікарні все вже спало, крім одного, що лежав нероздягненим на своєму ліжку в кутковій кімнаті. Він тремтів, як у пропасниці, і конвульсійно стискав собі груди, наскрізь пройняті, як йому здавалося, нечувано смертельною отрутою.

Він не спав цілу ніч. Він зірвав цю квітку, тому що бачив у такому вчинку подвиг, що його він був зобов'язаний зробити. З першим поглядом крізь скляні двері червоні пелюстки привернули його увагу, і йому здалося, що він з цієї хвилини цілком збагнув, що саме повинен він зробити на землі. У цю яскраву червону квітку зібралося все зло світу. Він знав, що з маку роблять опіум; може, ця думка, розростаючись і набуваючи страшелезних форм, примусила його створити цей страшний фантастичний привид. Квітка в його очах уособлювала собою все лихо; вона увібрала в себе всю невинно пролиту кров (тому вона й була така червона), всі сльози, всю жовч людства. Це була таємнича, страшна істота, протилежність богові. Аріман, що набув скромного й невинного вигляду. Треба було зірвати її й убити. Але цього замало,—треба було не дати їй під час конання вилити все своє зло у світ. Тому то він і сховав її у себе на грудях. Він сподівався, що на ранок квітка втратить усю свою силу. Її зло перейде в його груди, його душу, і там буде переможене або переможе—тоді він сам загине, умре, але умре як чесний боєць і як перший боєць людства, тому що досі ніхто не наважувався боротися разом з усім злом світу.

— Вони не бачили її. Я побачив. Чи можу я залишити її жити? Краще смерть.

І він лежав, знемагаючи в химерній, неіснуючій боротьбі, але все таки знемагаючи. Вранці фельдшер знайшов його ледве живого. Але, не зважаючи на це, за кілька часу збудження переважило, він зіскочив з ліжка і так само почав бігати по лікарні, розмовляючи з хворими і сам із собою голосніше й недоладніше, ніж будь-коли. Його не пустили в сад; доктор, бачивши, що вага його зменшується, а він усе не спить

і все ходить та ходить, наказав впорснути йому під шкіру велику дозу морфію. Він не опирався: на щастя, в цей час його безумні думки якось збіглися з цією операцією. Він незабаром заснув; шалений рух припинився, і голосний мотив, утворений з такту його рвучких кроків, який завжди супроводив цей рух, зник з ушей. Він забувся й перестав думати про все, і навіть про другу квітку, яку треба було зірвати.

Проте він зірвав її через три дні, на очах у старого, що не встиг попередити його. Сторож погнався за ним. З голосним тріумфуючим зойком хворий вбіг до лікарні і, кинувшись до своєї кімнати, сховав рослину на грудях.

— Ти навіщо квіти рвеш? — спитав сторож, що прибіг слідом за ним. Але хворий, що вже лежав на ліжку в звичайній позі із схрещеними руками, почав верзти таку нісенітницю, що сторож тільки мовчки зняв з нього забутий ним у швидкій втечі ковпак з червоним хрестом і пішов. І химерна боротьба почалася знову. Хворий відчував, що з квітки довгими, подібними до гадюк, повзучими потоками звивається зло; вони обплутували його, стискали і здушували члени й насичували все тіло своїми жахливими соками. Він плакав і молився богові в перервах між прокльонами, зверненими до свого ворога. Надвечір квітка зав'яла. Хворий розтоптав почорнілу рослину, підібрав рештки з підлоги й поніс до ванної. Кинувши безформну грудку зілля в розпечену кам'яним вугіллям грубку, він довго дивився, як його ворог сичав, звивався і нарешті обернувся на ніжну сніжнобілу купку золи. Він дмухнув, і все зникло.

На другий день хворому погіршало. Страшенно блідий, з запалими щоками, з глибоко позападалими все-редину очних ямок горящими очима, він, уже хиткою ходою і часто спотикаючись, продовжував своє шалене ходіння і говорив, говорив без кінця.

— Мені не хотілося б удаватися до насильства,— сказав своєму помічникові старший доктор.

— Алеж необхідно припинити цю роботу. Сьогодні він важить 93 фунти. Якщо так триватиме далі, він помре через два дні.

Старший доктор замислився.

— Морфій? Хлорал? — сказав він напівзапитливо.

— Вчора морфій уже не впливав.

— Накажіть зв'язати його. А втім, я сумніваюся, щоб він уцілив.

VI

І хворого зв'язали. Він лежав, одягнений в усмирчу сорочку, на своєму ліжку, міцно прив'язаний широкими пасами полотна до залізних поперечок ліжка. Але шаленість рухів не зменшилась, а швидше збільшилась. Протягом багатьох годин він уперто силкувався звільнитися від своїх пут. Нарешті одного разу, сильно рвонувшись, він розірвав одну з пов'язок, звільнив ноги і, вислизнувши спід інших, почав із зав'язаними руками походити по кімнаті, вигукуючи дикі, незрозумілі слова.

— О, щоб тобі!.. — закричав сторож, що увійшов. — Який тобі біс помагає! Грицько! Іване! Ідіть швидше, бо він розв'язався.

Вони втрьох накинулися на хворого й почалася довга боротьба, втомна для нападників і болісна для людини, що захищалася і втрачала рештки виснажених сил. Нарешті його повалили на ліжку й скрутили міцніше ніж уперше.

— Ви не розумієте, що ви робите! — кричав хворий, задихуючись. — Ви гинете! Я бачив третю, яка ледве розпустилась. Тепер вона вже готова. Дайте мені скінчити справу! Треба вбити її, убити! Убити! Тоді все буде скінчене, все врятоване. Я послав би вас, але це можу зробити тільки я сам. Ви вмерли б від одного дотику.

— Мовчіть, паничу, мовчіть! — сказав дід-сторож, що залишився вартувати коло ліжка.

Хворий раптом замовк. Він вирішив обдурити вартових. Його продержали зв'язаним цілий день і залишили в такому стані й на ніч. Нагодувавши його вечерею, сторож послав щось коло ліжка й ліг. Через хвилину він спав міцним сном, а хворий узявся до роботи.

Він вигнувся всім тілом, щоб торкнутися залізної подовжної поперечки ліжка, і, намацавши її схованою в довгому рукаві усмирчої сорочки кистю руки, почав швидко й міцно терти рукав об залізо. За якийсь час груба парусина подалася, і він звільнив вказівний палець. Тоді справа пішла швидше. З зовсім неймовірною для хворої людини спритністю і гнучкістю він розв'язав позад себе вузол, що стягував рукава, розшнурував сорочку і після цього довго прислухався до хропіння сторожа. Але старий спав міцно. Хворий зняв сорочку й одв'язався від ліжка. Він був вільний. Він поспробував двері: вони були замкнуті зсередини, і ключ, мабуть, лежав у кишені сторожа. Боячись збудити його, він не наважився обшукувати кишені й вирішив вийти з кімнати крізь вікно.

Була тиха, тепла й темна ніч; вікно було відчинене, зірки блищали на темному небі. Він дивився на них, пізнаючи знайомі сузір'я й радіючи з того, що вони, як йому здавалося, розуміють його й співчують йому. Мигаючи, він бачив нескінченне проміння, яке вони посиляли йому, і шалена рішучість збільшувалася. Треба було відігнути товстий прут залізних ґрат, пролізти крізь вузьку дірку в закуток, зарослий кущами, перебратися через високу кам'яну горожу. Там буде остання боротьба, а потім — хоч смерть.

Він спробував зігнути товстий прут голіруч, але залізо не піддавалося. Тоді, звивши з міцних рукавів усмирчої сорочки вірьовку, він зачепив нею за викутий на кінці прута спис і повиснув на ньому всім тілом.

Після одчайдушних зусиль, що майже виснажили рештки його сил, спис зігнувся; вузький прохід був одкритий. Він протиснувся крізь нього, зсаднивши собі плечі, лікті й оголені коліна, пробрався крізь кущі і спинився перед муром. Усе було тихо; вогні каганців тьмяно освітлювали зсередини вікна величезної будівлі; в них не було видно нікого. Ніхто не помітить його; старий, що вартував коло його ліжка, мабуть, спить міцним сном. Зорі ласкаво блимали промінням, що проходило до самого його серця.

— Я йду до вас,—прошепотів він, дивлячись на небо.

Обірвавшись після першої спроби, з обідраними нігтями, скривавленими руками й колінами, він став шукати зручного місця. Там, де горожа стикалася з муром мертвецької, з неї і з муру випало кілька цеглин. Хворий намацав ці западини й скористався з них. Він зліз на горожу, схопився за гілки береста, що ріс по той бік, і тихо спустився по дереву на землю.

Він кинувся до знайомого місця коло ганку. Квітка темніла своєю головкою, згорнувши пелюстки й виразно відзначаючись на росяній траві.

— Остання! — прошепотів хворий. — Остання! Сьогодні перемога або смерть. Але це мені вже байдуже. Стривайте,—сказав він, дивлячись на небо: — я скоро буду з вами.

Він вирвав рослину, розшматував її, зім'яв і, тримаючи її в руці, повернувся тим же шляхом до своєї кімнати. Старий спав. Хворий, ледве дійшовши до ліжка, упав на нього непритомний.

Вранці його знайшли мертвим. Лице його було спокійне і ясне; виснажені риси з тонкими губами й глибоко запалими закритими очима виявляли якесь гордовите щастя. Коли його клали на носилки, спробували розтулити руку й вийняти червону квітку. Але рука залякла, і він забрав свій трофей у могилу.

КАЗКА ПРО ЖАБУ І РОЗУ

ЖИЛИ на світі роза і жаба.

Розовий кущ, на якому розквітла роза, ріс у невеличкому напівкруглому квітнику перед сільським будинком. Квітник був дуже занедбаний; бур'яни густо розрослися по старих, врослих у землю клумбах і по доріжках, яких уже давно ніхто не чистив і не поси-пав піском. Дерев'яні ґрати з кілочками, обробленими на взір чотиригранних списів, колись пофарбовані зеленою олійною фарбою, тепер зовсім облізли, розсохлися й розвалилися; списи порозтягали селянські хлопчики, щоб гуляти в солдати, мужики, які підходили до будинку, щоб одбиватися від сердитого барбоса з компанією інших собак.

А квітник од цього руйнування став ані трохи не гірший. Рештки ґратів заплели хміль, повитиця з великими білими квітами і мишачий горошок, що висів цілими блідозеленими купами, з порозкиданими де-не-де блідофіалковими гронами квітів. Колючі чортополохи на масному й вогкому ґрунті квітника (навколо був великий тінистий сад) досягали таких великих розмірів, що здавалися мало не деревами. Жовті коров'яки підіймали свої утикані квітками стрілки ще

вище за них. Кропива займала цілий куток квітника; вона, звичайно, жалила, але можна було й здалека милуватися її темною зеленню, особливо, коли ця зелень була тлом для ніжної й розкішньої, блідої квітки рози.

Вона розквітла одного гарного травневого ранку; коли вона розкривала свої пелюстки, ранкова роса, що відлітала, залишила на них кілька чистих, прозорих сльозинок. Роза ніби плакала. Але навколо неї було так добре, так чисто і ясно в цей чудовий ранок, коли вона вперше побачила блакитне небо і відчула свіжий ранковий вітрець та проміння сяючого сонця, що проймало її тонкі пелюстки рожевим світлом; у квітнику було так мирно й спокійно, що якби вона могла дійсно плакати, то не з горя, а від щастя жити. Вона не могла говорити; вона могла тільки, схиливши свою головку, розливати навколо себе тонкий і свіжий запах, і цей запах був її словами, слізьми й молитвою.

А внизу, між корінням куща, на вогкій землі, немов прилипнувши до неї пласким черевом, сиділа досить гладка стара жаба, що полювала цілу ніч за червяками та мошкою і надранок сіла відпочивати від роботи, вибравши місцину найбільше тінясту та вогку. Вона сиділа, закривши плівкою свої жаб'ячі очі, і ледве помітно дихала, роздимаючи темносірі, бородавчаті та липкі боки й одставивши одну бридку лапу вбік: їй було ліньки присунути її до черева. Вона не раділа ані з ранку, ані з сонця, ані з гарної погоди; вона вже наїлась і зібралась відпочивати.

Але коли вітрець на хвилину вщухав і запах рози не відносило вбік, жаба відчувала його, і це спричиняло їй невиразний неспокій; проте вона довго лінувалась подивитись, звідки линує цей запах.

До квітника, де росла роза і де сиділа жаба, уже давно ніхто не ходив. Ще торік, восени, того самого дня, коли жаба, розшукавши собі добру щілину під

одним із каменів фундаменту будинка, збиралася залізти туди на зимню сплячку, до квітника востаннє зайшов маленький хлопчик, що ціле літо сидів у ньому кожного ясного дня під вікном будинка. Доросла дівчина, його сестра, сиділа коло вікна; вона читала книжку або шила щонебудь і зрідка поглядала на брата. Він був маленький хлопчик років семи, з великими очима й великою головою на худорлявому тілі. Він дуже любив свій квітник (це був його квітник, тому що крім нього майже ніхто не ходив у цю занедбану місцинку) і, прийшовши туди, сідав на сонечку, на стару дерев'яну лаву, яка стояла на сухій піщаній доріжці, зацілілій коло самого будинку, бо по ній ходили зачиняти віконниці, і починав читати принесену з собою книжку.

— Васю, хочеш, я тобі кину м'ячика? — питає з вікна сестра.— Може, ти з ним побігаєш?

— Ні, Маша, я краще так, з книжкою.

І він сидів довго й читав. А коли йому набридало читати про Робінзонів, про дикі країни і про морських розбишак, він залишав розкриту книжку й забирався в хащу квітника. Тут йому був знайомий кожен куш і мало не кожна стеблина. Він сідав почепки перед товстим, оточеним мохнатим біластим листям стеблом коров'яка, що був утрое вищий за нього, і подовгу дивився, як мурашачий народ бігає вгору до своїх корів — трав'яних тлей, як мурашка делікатно торкає тонкі трубочки, що стирчать у тлей на спині, і підбирає чисті крапельки солодкої рідини, яка з'являлася на кінчиках трубочок. Він дивився, як гнойовик заклопотано й старанно тягне кудись свою кулю; як павук, розкинувши свої хитрі веселкові тенета, стереже мух; як ящірка, розкривши свою тупу мордочку, сидить на сонці, вилискуючи зеленими щитками своєї спини; а одного разу, надвечір, він побачив живого їжака! Тут і він не міг стриматися від радощів і мало був

не закричав і не заляскав руками, але, боячись сполохнути колюче звірятко, причаїв подих і, широко розкривши щасливі очі, з захопленням дивився, як те, пирхаючи, обнюхувало своїм свинячим носиком коріння розового куща, шукаючи між ним черв'яків, і смішно перебирало товстенькими лапами, подібними до ведмедячих.

— Васю, любий, іди додому, вогко стає,— голосно сказала сестра.

І їжачок, злякавшись людського голосу, швидко на-сунув собі на лоб та на задні лапи колючу шубу й обернувся в кулю. Хлопчик тихенько торкнувся його колючок; звірятко ще більше скорчилося й глухо та квапливо запихкало, як маленька парова машина.

Потім він трохи познайомився з цим їжачком. Він був такий кволий, тихий і лагідний хлопчик, що навіть різна звіряча дрібнота ніби розуміла це і швидко звикла до нього. Які були радощі, коли їжак покуштував молока з принесеного господарем квітника блюдечка!

Цієї весни хлопчик не міг вийти до свого любимого кутка. Як і раніш, коло нього сиділа сестра, але вже не біля вікна, а коло його ліжка; вона читала книжку, але не для себе, а вголос йому, тому що йому важко було підвести свою змарнілу голову з білих подушок і важко тримати в худих руках навіть найменший томик, та й очі його швидко втомлювалися від читання. Мабуть, він уже більше ніколи не вийде до свого любимого кутка.

— Маша! — раптом шепоче він сестрі.

— Що, любий?

— А що, в садку тепер добре? Рози розквітли?

Сестра нахилиється, цілує його в бліду щоку й при цьому непомітно стирає сльозинку.

— Добре, голубчику, дуже добре. І рози розквітли. От у понеділок ми підемо туди разом. Доктор дозволить тобі вийти.

Хлопчик не відповідає і глибоко зітхає. Сестра починає знову читати.

— Уже годі! Я зморився. Я краще посплю.

Сестра поправила йому подушки й біле укривальце; він насилу повернувся до стінки й замовк. Сонце світило крізь вікно, що виходило до квітника, і кидало яскраве проміння на ліжко й на невеличке тільце, що лежало на ньому, освітлюючи подушки й ковдру та позолочуючи коротко стрижене волосся й худеньку шию дитини.

Роза нічого цього не знала; вона росла й красувалася; на другий день вона мала розкритися повним цвітом, а на третій — почати в'янути й осипатися. От і все життя рози! Але й за це коротке життя їй довелося зазнати чимало страху й горя.

Її помітила жаба.

Коли вона вперше побачила квітку своїми злими й бридкими очима, щось дивне заворушилося в жаб'ячому серці. Вона не могла відірватися від ніжних розових пелюсток і все дивилася й дивилася. Їй дуже сподобалася роза, вона відчувала бажання бути ближче до такого запашного і прекрасного створіння. І, щоб висловити свої ніжні почуття, вона не придумала нічого кращого, ніж такі слова:

— Стривай, — прохрипіла вона, — я тебе злопаю.

Роза здригнулась. Навіщо вона була прикріплена до свого стебельця? Вільні пташки, які щебетали навколо неї, перестрибували й перелітали з гілки на гілку; іноді вони залітали кудись далеко, куди — не знала роза. Метелики теж були вільні. Як вона заздрила їм! Була б вона такою, як вони, вона спурхнула б і полетіла від злих очей, що переслідували її своїм пильним поглядом. Роза не знала, що жаби підстерігають часом і метеликів.

— Я тебе злопаю! — повторила жаба, стараючись говорити якнайніжніше, а виходило ще жахливіше, і переповзла ближче до рози.

— Я тебе злопаю! — повторювала вона, все дивлячись на квітку. І бідне творіння з жахом побачило, як погані липучі лапи чіпляються за віття куща, на якому вона росла. Проте жабі лізти було важко: її пласке тіло могло вільно повзати й стрибати тільки на рівному місці. Після кожного зусилля вона дивилася вгору, де хиталась квітка, і роза завмирала.

— Господи! — молилась вона, — хоч би вмерти іншою смертю!

А жаба все дряпалася вище. Але там, де кінчалися старі стебла й починалося молоде віття, їй довелося трохи потерпіти. Темнозелена гладка кора розового куща була вся в гострих і міцних колючках. Жаба переколола собі об них лапи й черево і, скривавлена, звалилась на землю. Вона з ненавистю подивилася на квітку.

— Я сказала, що я тебе злопаю! — повторила вона.

Настав вечір; треба було подумати про вечерю, і поранена жаба попленталася підстерігати необережних комах. Лють не перешкодила їй напхати собі живіт, як завжди; її подряпини були не дуже небезпечні, і вона вирішила, перепочивши, знову добиратися до привабливої й ненависної їй квітки.

Вона відпочивала досить довго. Настав ранок, минув південь, роза майже забула про свого ворога. Вона вже зовсім розквітла й була найгарнішим творінням у квітнику. Нікому було прийти помилуватися нею: маленький господар непорушно лежав на своїй постільці, сестра не відходила від нього і не з'являлась коло вікна. Тільки птахи та метелики никали навколо рози, та бджоли, з дзижчанням, сідали часом у її розкритий вінчик і вилітали звідти зовсім кудлаті від жовтого квіткового пилка. Прилетів соловей, забрався в розовий кущ і заспівав свою пісню. Як вона була не схожа на жаб'яче хрипіння! Роза слухала цю пісню і була щаслива: їй здавалося, що соловей співає для неї,

а може, це була й правда. Вона не бачила, як її ворог непомітно вилазив на віття. Цього разу жаба вже не шкодувала ні лапок, ні черева: кров укривала її, але вона хоробро лізла все вгору — і раптом, серед дзвінкого й ніжного рокоту солов'я, роза почула знайоме хрипіння:

— Я сказала, що злопаю, і злопаю!

Жаб'ячі очі пильно дивилися на неї з сусідньої гілки. Лихій тварині залишався тільки один рух, щоб схопити квітку. Роза зрозуміла, що гине...

Маленький господар давно вже непорушно лежав на ліжку. Сестра, що сиділа в головах, думала, що він спить. На колінах у неї лежала розгорнута книжка, але вона не читала її. Потроху її зморена голова схилилася: бідна дівчина не спала кілька ночей, не відходячи від хворого брата, і тепер злегка задрімала.

— Маша! — раптом прошепотів він.

Сестра стрепенулась. Їй приснилося, що вона сидить коло вікна, що маленький брат гуляє, як торік, у квітнику і кличе її. Відкривши очі й побачивши, його в ліжку, худого й слабого, вона тяжко зітхнула.

— Що, любий?

— Маша, ти мені сказала, що рози розквітли! Можна мені... одну?

— Можна, голубчику, можна! — Вона підійшла до вікна й подивилася на кущ. Там росла одна, але дуже пишна роза.

— Саме для тебе розквітла роза, та яка гарна! Поставити тобі її сюди на столик у склянці? Так?

— Так, на столик. Мені хочеться.

Дівчина взяла ножиці й вийшла в сад. Вона давно вже не виходила з кімнати; сонце засліпило її, і від свіжого повітря в неї злегка закрутилася голова. Вона наблизилась до куща саме в ту мить, коли жаба хотіла схопити квітку.

— Ах, яка гидота! — скрикнула вона. І, схопивши гілку, вона сильно струснула її: жаба звалилася на землю й гепнулася черевом. Розлютована вона стрибнула була на дівчину, але не могла підскочити вище за край плаття і зараз же далеко відлетіла, відкинута носком черевика. Вона не насмілилася спробувати ще раз і тільки здалека бачила, як дівчина обережно зрізала квітку й понесла її в кімнату.

Коли хлопчик побачив сестру з квіткою в руці, то вперше за довгий час злегка посміхнувся і насилу зробив рух худенькою рукою.

— Дай її мені, — прошепотів він. — Я понюхаю.

Сестра вклала стеблинку йому в руку й допомогла присунути її до обличчя. Він вдихав у себе ніжний запах і, щасливо посміхаючись, прошепотів:

— Ах, як добре...

Потім його личко стало серйозне й непорушне, і він замовк... назавжди.

Роза, хоч і була зрізана раніш, ніж почала обсипатися, відчувала, що її зрізали не дарма. Її поставили в окремому бокалі коло маленької труни. Тут були цілі букети й інших квітів, але на них, правду кажучи, ніхто не звертав уваги, а розу молода дівчина, коли ставила її на стіл, піднесла до губ і поцілувала. Маленька сльозинка впала з її щоки на квітку, і це було найкращою подією в житті рози. Коли вона почала в'янути, її поклали в товсту стару книгу й висушили, а потім, уже через багато років, подарували мені. Ось тому то я й знаю всю цю історію.

СИГНАЛ

СЕМЕН Іванов служив сторожем на залізниці. Від його будки до однієї станції було дванадцять, до другої — десять верст. Верст за чотири минулого року відкрили велику прядильню: зза лісу її висока труба чорніла, а ближче, крім сусідніх будок, і житла не було.

Семен Іванов був чоловік хворий і розбитий. Дев'ять років тому він побував на війні: служив в денщиках у офіцера і цілий похід з ним відбув. Голодав він, і мерз, і на сонці пікся, і переходи робив по сорок і п'ятдесят верст у спеку і в мороз; траплялось і під кулями бувати, та, хвалити бога, ні одна не зачепила. Стояв раз полк у першій лінії; цілий тиждень з турками перестрілка була: лежить наша цеп, а через лощовинку — турецька, і зранку до вечора пострілюють. Семенів офіцер теж у цепі був: щодня тричі носив йому Семен із полкових кухонь, з балки, самовар гарячий і обід. Іде з самоваром по відкритому місцю, кулі свистять, у каміння ляскають, страшно Семенові, плаче, а сам іде. Пани-офіцери дуже ним задоволені були: завжди у них гарячий чай був. Повернувся він із походу цілий, тільки руки й ноги

крутити стало. Не мало лиха довелося з того часу скуштувати. Прийшов він додому — батько старий помер; синок був, четвертий рік пішов — теж помер, на горло хворів; залишився Семен із жінкою сам - один. Не щастило їм і в господарстві, та й важко з пухлими руками й ногами землю орати. Стала їм у своєму селі невидержка: пішли на нові місця щастя шукати. Побував Семен із жінкою і на лінії, і в Херсоні, і на Донщині; ніде щастя не доскочили. Пішла жінка у служниці, а Семен усе як і перше блукає. Довелось йому раз машиною їхати: на одній станції бачить, начальник ніби знайомий. Дивиться на нього Семен, і начальник теж у Семенове обличчя вглядається. Пізнали один одного: офіцер його полку, виявляється.

— Ти Іванов? — каже.

— Так точно, ваше благородіє, я самий є.

— Ти як сюди потрапив?

Розповів йому Семен: так, мовляв, і так.

— Куди ж ти тепер ідеш?

— Не можу знати, ваше благородіє.

— Як так, дурню, не можеш знати?

— Так точно, ваше благородіє, бо податися нікуди. Роботи якоїсь, ваше благородіє, шукати треба.

Подивився на нього начальник станції, подумав і каже:

— От що, брате, залишайся ти покищо на станції. Ти, здається, жонатий? Де в тебе жінка?

— Так точно, ваше благородіє, жонатий: жінка в місті Курську, у купця служить.

— Ну, так пиши жінці, щоб їхала. Квиток дармовий виклопочу. Тут у нас колійна будка очиститься, прошу вже за тебе начальника дистанції.

— Дуже вдячний, ваше благородіє, — відповів Семен.

Залишився він на станції. Помагав у начальника на кухні, дрова рубав, двір, платформу замітав. Через два

тижні приїхала жінка, і поїхав Семен на ручній тележці в свою будку. Будка нова, тепла, дров — скільки хочеш; город маленький від попередніх сторожів залишився і землі з півдесятини по боках колії було. Зрадів Семен; став думати, як своє господарство заведе, корову, коня купить.

Дали йому все потрібне: прапорець зелений, прапорець червоний, ліхтарі, ріжок, молот, ключ — гайки підгвинчувати, лом, лопату, мітел, болтів, костилів, дали дві книжки з правилами й розклад поїздів. Перший час Семен ночі не спав, усе розклад вивчав; поїзд іще через дві години піде, а він обійде свою ділянку, сяде на лавочку коло будки, і все дивиться і слухає, чи не дрижать рейки, чи не шумить поїзд. Завчив він напам'ять і правила; хоч і погано читав, по складах, а проте завчив.

Діло було влітку: праця не важка, снігу відгребати не треба. Та й поїзди на тій залізниці рідкі. Обійде Семен свою версту двічі на добу, де-не-де гайки спробує підкрутити, щебнівку підрівняє, водостоки подивиться і йде додому господарство своє лаштувати. У господарстві тільки йому завада була: що задумає зробити, про все колійного майстра проси, а той начальникові дистанції доповість; поки просьба повернеться, час і проминув. Стали Семен із жінкою навіть нудитись.

Минуло часу місяців зо два; став Семен із сусідами-сторожами знайомитись. Один був старик давній; усе змінити його збирались: ледве з будки вибирався. Жінка за нього й обхід робила. Другий будочник, що ближче до станції, був чоловік молодий, худий і жилий. Здибались вони з Семеном уперше на колії, посередині між будками, на обході. Семен шапку зняв, уклонився.

— Доброго, — каже, — здоров'я, сусідо!
Сусід подивився на нього з боку.

— Здрастуй! — каже.

Повернувся і пішов геть. Баби опісля між собою зустрілись. Поздоровкалась Семенова Орина з сусідкою; та теж розмовляти багато не стала, пішла. Побачив раз її Семен.

— Що це, — каже, — у тебе, молодице, чоловік небалакучий?

Помовчала баба, потім каже:

— Та про що йому з тобою розмовляти? У кожного своє... Іди собі з богом.

Одначе минуло ще часу з місяць, познайомились. Зійдуться Семен з Василем на колії, сядуть на краю, люльки посмоктують і розповідають про своє життя-буття. Василь усе більше мовчав, а Семен і про село своє, і про похід розповідав.

— Не мало, — говорить, — я лиха на своєму віку зазнав, а віку мого не бог зна скільки. Не дав бог щастя. Уже кому яку талан-долю господь дасть, так уже й є. Отак, братику, Василь Степанович.

А Василь Степанович люльку об рейку вибив, устав і каже:

— Не талан-доля нам з тобою вік заїдає, а люди. Немає на світі звіря хижішого й лютішого від людини. Вовк вовка не їсть, а людина людину живцем з'їдає.

— Ну, брате, вовк вовка їсть, це ти не кажи.

— До речі прийшлося, і сказав. Усе таки немає тварі лютішої. Не людська б злість та жадність — жити б можна було. Кожен тебе за живе ухопити метикує, та шмат ухопити, та зжерти.

Задумався Семен.

— Не знаю, — каже, — брате. Може, воно так, а коли й так, так уже є на те від бога положення.

— А якщо так, — каже Василь, — так нічого нам з тобою й балакати. Коли всяку гидоту на бога валити, а самому сидіти та терпіти, так це, брате, не людиною бути, а скотом. Оце тобі моя відповідь,

Повернувся й пішов, не попрощавшись. Встав і Семен.
— Сусіде,— гукає,— за що ж лаєшся?

Не повернувся сусід, пішов. Довго дивився на нього Семен, поки у виїмці на повороті стало Василя не видно. Повернувся додому й каже жінці:

— Ну, Орино, і сусід же у нас: зілля, не людина.

Одначе не посварилися вони; стрілися знову і як перше розмовляти стали, і все про те саме.

— Е, брате, якби не люди... не сиділи б ми з тобою у будках цих,— каже Василь.

— Що ж, у будці... нічого, жити можна.

— Жити можна, жити можна... Ех ти! Багато жив, мало нажив, багато дивився, мало побачив. Бідному чоловікові в будці там, або де, яке вже життя! Їдять тебе живоїди ці. Весь сік видушують, а старий станеш — викинуть, як макуху яку, свиням на корм. Ти скільки платні одержуєш?

— Та малувато, Василь Спепанович. Дванадцять карбованців.

— А я тринадцять з полтинником. Дозволь тебе спитати, чому? За правилом, од правління всім одне належить: п'ятнадцять карбованців на місяць, опалення, освітлення. Хто ж це нам з тобою дванадцять або там тринадцять з полтинником визначив? Дозволь тебе спитати... А ти кажеш, жити можна! Ти зрозумій, не про півтора або там три карбованці мова. Хоч би і всі п'ятнадцять платили. Був я на станції минулого місяця: директор проїжджав, так я його бачив. Мав таку честь. Їде собі в окремому вагоні. Вийшов на платформу, стоїть... Та не залишусь я тут довго; піду світ за очі.

— Куди ж ти підеш, Степанич? Від добра добра не шукають. Тут тобі й дім, тепло, і земельки трохи. Жінка у тебе працівниця...

— Земельки? Подивився б ти на земельку мою. Ні прута на ній немає. Посадив було весною капустки,

так і то колійний майстер приїхав: „Це, каже, що таке? Чому без донесіння? Чому без дозволу? Викопати, щоб і духу її не було“. П'яний був. Іншого разу нічого б не сказав, а тут у голову кинулось... „Три карбованці штрафу!..“

Помовчав Василь, посмоктав люльку і каже тихо:

— Трохи ще, забив би я його до смерті.

— Ну, сусіде, і гарячий ти, я тобі скажу.

— Не гарячий я, а по правді кажу і міркую. Та ще діждеться він у мене, червона пика! Самому начальникові дистанції скаржитимусь. Побачить!

І справді поскаржився.

Проїжджав раз начальник дистанції колію оглядати. Через три дні після того пани важні з Петербурга повинні були залізницею проїхати: ревізію робили, так перед їх проїздом усе треба було в порядок привести. Баласту підсипали, підрівняли, шпали передивились, костилі поприбивали, гайки підгвинтили, стовпи підфарбували, на переїздах звеліли жовтого пісочку підсипати. Сусідка-сторожиха й старика свого вигнала травку підчищати. Працював Семен цілий тиждень; усе налагодив і на собі кафтан полагодив, вичистив, а бляху мідну цеглою до сяйва натер. Працював і Василь. Приїхав начальник дистанції на дрезині; четверо робітників рукоять крутять; шестерні дзижчать; мчить теліжка верст по двадцять на годину, тільки колеса виють. Підлетів до Семенової будки; підскочив Семен, одрапортував по-солдатському. Усе справне виявилось.

— Ти давно тут? — питає начальник.

— З другого травня, ваше благородіє.

— Гаразд. Спасибі. А в сто шістдесят четвертому номері хто?

Колійний майстер (разом з ним на дрезині їхав) відповів:

— Василь Спірідов.

— Спірідов, Спірідов... А, це той самий, що минулого року був у вас на прикметі?

— Він самий і є.

— Ну, гаразд, подивимось Василя Спірідова. Рушай! Налягли робітники на рукояті, рушила дрезина.

Дивиться Семен на неї й думає: „Ну, буде у них із сусідом гра“.

Години через дві пішов він в обхід. Бачить, із виїмки колією йде хтось, на голові наче біле щось видніється. Став Семен придивлятися — Василь; у руці палка, за плечима клунок маленький, щока хусткою зав'язана.

— Сусіде, куди зібрався? — гукає Семен.

Підійшов Василь зовсім близько; не при пам'яті, білий, як крейда, очі дикі: говорити почав — голос уривається.

— До міста, — каже, — до Москви... до правління.

— До правління... Он що! Скаржитись, значить, ідеш? Кинь, Василь Степанович, забудь...

— Ні, брате, не забуду. Пізно забувати. Бачиш, він мене в лице ударив, до крові розбив. Поки живий, не забуду, не залишу так.

Узяв його за руку Семен:

— Залиш, Степанич, правду. тобі кажу: краще не зробиш.

— Чого там краще! Знаю сам, що краще не зроблю; правду ти про талан-долю говорив. Собі краще не зроблю, але за правду треба, брате, стояти.

— Та ти скажи, з чого ж усе пішло?

— Та з чого... Оглянув усе, з дрезини зійшов, у будку зазирнув. Я уже знав, що суворо буде вимагати; все, як слід, прибрав. Їхати вже хотів, а я із скаргою. Він зараз кричати: „Тут, каже, урядова ревізія, такий-сякий, а ти про город скарги подавати! Тут, каже, тайні совітники, а ти з капустою лізеш!“ Я не стерпів, слово сказав, не те щоб дуже, та вже так йому образливо здалось. Як дасть він мені... а я стою

собі, наче так воно й слід. Поїхали вони, опам'ятався я, ось обмив собі лице й пішов.

— А будка ж як?

— Жінка залишилась. Не прогавить: та ну їх зовсім, і з залізницею їхньою!

Устав Василь, зібрався.

— Прощай, Іванич. Не знаю, чи знайду управу собі.

— Невже пішки підеш?

— На станції на вантажний попрошусь: завтра у Москві буду.

Попрощались сусіди. Пішов Василь і довго його не було. Жінка за нього працювала, день і ніч не спала; перевелася зовсім, дожидаючи чоловіка. На третій день проїхала ревізія: паровоз, вагон вантажний і два першого класу, а Василя все немає. На четвертий день побачив Семен його хазяйку; обличчя від сліз пухле, очі червоні.

— Вернувся чоловік? — питає.

Махнула баба рукою, нічого не сказала й пішла собі.

Навчився Семен колись, іще хлопцем, сопілки робити. Випалить у шельюговій паличці серце, дірки, де треба просвердлить, з краю пищик зробить, і так добре налагодить, що хоч що грай. Робив він на дозвіллі сопілок багато і з знайомим вантажним кондуктором у місто на базар посилав; давали йому там за штуку по дві копійки. На третій день після ревізії залишив він удома жінку вечірній шестигодинний поїзд зустріти, а сам узяв ніжик та до лісу пішов, палок собі нарізати. Дійшов він до кінця своєї ділянки, — на цьому місці залізниця круто повертала, — спустився з насипу й пішов лісом під гору. За півверсти було велике болото, і коло нього чудові кущі для його сопілок росли. Нарізав він палок цілий жмут і пішов додому. Іде лісом. Сонце вже низько було: тиша мертва, чути тільки, як птиці цвірінькають, та хмиз під ногами хрустить. Про-

йшов Семен трохи ще, незабаром і колія. І ввижається йому, що щось іще чути: ніби десь залізо об залізо побрязкує. Пішов Семен швидше. Ремонту в той час на їхній дільниці не було. „Що б це значило?“ — думає. Виходить він на узлісся — перед ним залізничний насип підіймається: на горі, на колії, чоловік сидить почіпки, щось робить; став іти вгору Семен тихенько до нього: думав, — гайки хто красти прийшов. Дивиться — і чоловік підвівся, у руках у нього лом; зачепив він рейку ломом, як суне її вбік. Темно стало Семенові в очах: крикнути хоче — не може. Бачить він Василя, біжить нагору бігцем, а той з ломом і ключем з другого боку насипу котком котиться.

— Василь Степанович! Батьку рідний, голубчику, повернися! Дай лом! Поставимо рейку, ніхто не дізнається. Повернися, спаси свою душу від гріха.

Не обернувся Василь, у ліс пішов.

Стоїть Семен над одвернутою рейкою; палки свої повипускав. Поїзд іде не вантажний, пасажирський. І не спиниш його нічим: прапора немає. Рейку на місце не поставиш: голіруч костилів не заб'єш. Бігти треба, неодмінно бігти до будки по якийнебудь припас. Господи, поможи!

Біжить Семен до своєї будки, задихається. Біжить — ось - ось упаде. Вибіг з лісу — до будки сто сажнів, не більше, залишилось, чує — на фабриці гудок загув. Шість годин. А в дві хвилини на сьому поїзд пройде. Господи! Спаси невинні душі! Так і бачить перед собою Семен: лусне паровоз лівим колесом об рейковий обруб, здригнеться, нахилиться — піде шпали рвати та на тріски бити, а тут крива, закруглення, та насип, та валитися вниз одинадцять сажнів, а там, у третьому класі, народу повно - повнісінько, діти малі. Сидять вони тепер усі, ні про що не думають. Господи, напути мене!.. Ні, до будки добігти і назад вчасно повернутися не встигнеш...

Не добіг Семен до будки, повернув назад, побіг швидше, ніж попереду. Біжить майже в нестямі; сам не знає, що ще буде. Добіг до відвернутої рейки: палки його купою лежать. Нахилився він, схопив одну, сам не розуміючи навіщо, далі побіг. Ввижається йому, що вже поїзд іде. Чує свисток далекий, чує,— рейки мірно й потихеньку здригатися почали. Бігти далі сил немає; спинився він од страшного місця сажнів за сто: тут йому ніби світлом голову освітило. Зняв він шапку, вийняв з неї хустку бавовняну; вийняв ніж із халяви; перехрестився: господи, благослови!

Ударив себе ножом у ліву руку вище ліктя: пирснула кров, полила гарячим струмком; намочив він у ній свою хустку, розправив, розтяг, пов'язав на палку і виставив свій червоний прапор.

Стоїть, прапором своїм розмахує, а поїзд уже видно. Не бачить його машиніст, підійде близько, а на ста сажнях не спинити важкого поїзда!

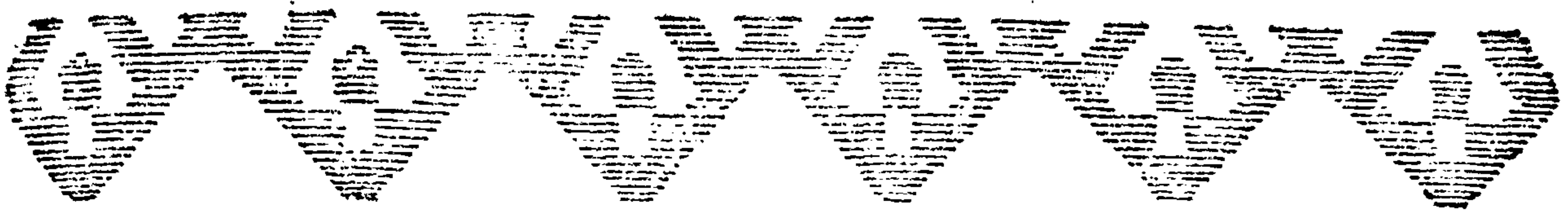
А кров усе ллє та ллє; притискує Семен рану до бока, хоче затулити її, та не вгамовується кров; мабуть, глибоко поранив він руку. Закрутилося йому в голові; в очах чорні мухи почали літати; потім і зовсім потемніло; у вухах дзвін. Не бачить він поїзда й не чує гуркоту, одна думка в голові: „Не встою, впаду, впущу прапор, пройде поїзд через мене... поможи, господи, пошли зміну...“

І стало темно в очах і пусто в душі його, і впустив він прапор. Але не впав кривавий прапор на землю: чиясь рука підхопила його і підняла високо назустріч поїздові, що надходив. Машиніст побачив його, закрив регулятор і дав контрпару. Поїзд спинився.

Повискакували з вагонів люди, збилися натовпом. Бачать: лежить чоловік весь у крові, в нестямі; другий коло нього стоїть з кривавою ганчіркою на палці.

Обвів Василь усіх очима, похнюпив голову.

— В'яжіть мене,— каже,— я рейку відвернув.

ЖАБА - МАНДРІВНИЦЯ

ЖИЛА - БУЛА на світі жаба - крякушка. Сиділа вона в болоті, ловила комарів та мошку, на весні голосно квакала разом із своїми подругами. І весь вік вона прожила б щасливо — звичайно, в тім разі, якби не з'їв її чорногуз. Але трапилась одна подія.

Якось вона сиділа на сучку корча, що висунувся з води, і втішалася теплим дрібним дощиком.

„Ах, яка сьогодні чудова мокра погода! — думала вона. — Яка це насолода жити на світі!“

Дощик імжив по її рябенькій лакованій спинці; краплі його підтікали під її черевце й за лапки, і це було чарівно - приємно, так приємно, що вона мало - мало була не квакала, але, на щастя, згадала, що була вже осінь, і що восени жаби не квакають, — на це є весна, — і що квакавши, вона може похитнути свою жаб'ячу гідність. Тому вона промовчала й ніжилася далі.

Раптом тонкий, свистячий, уривчастий звук залунав у повітрі. Є така порода качок: коли вони летять, то їхні крила, розсікаючи повітря, немов співають, або, краще сказати, посвистують; ф'ю - ф'ю - ф'ю - ф'ю — лунає в повітрі, коли летить високо над вами зграя таких качок, а їх самих навіть і не видно — так вони

високо летять. Цього разу качки, зробивши величезне півколо, спустилися й сіли саме в те болото, де жила жаба.

— Кря, кря! — сказала одна з них. — Летіти ще далеко; треба поїсти.

І жаба негайно сховалась. Хоч вона й знала, що качки не стануть їсти її, велику й товсту крякушку, а втім, про всякий випадок, пірнула під корч. Проте, подумавши, вона наважилась висунути з води свою банькату голову: їй було дуже цікаво дізнатися, куди летять качки.

— Кря, кря! — сказала друга качка: — вже холодно стає! Швидше на південь! Швидше на південь!

І всі качки почали голосно крякати на знак ухвали.

— Панії качки, — наважилась сказати жаба, — що таке південь, на який ви летите? Прошу вибачити за турботи.

І качки оточили жабу. Спочатку у них з'явилося бажання з'їсти її, але кожна з них подумала, що жаба занадто велика і не пролізе в горло. Тоді всі вони почали галасувати, тріпаючи крилами:

— Добре на півдні! Тепер там тепло! Там є такі гарні, теплі болота! Які там червяки! Добре на півдні!

Вони так кричали, що майже оглушили жабу. Ледве-ледве умовила вона їх замовчати й попросила одну з них, що здавалася їй гладшою та розумнішою за всіх, пояснити їй, що таке південь. І коли та розповіла їй про південь, жаба захопилась, але наприкінці все ж спитала, бо була обережна:

— А чи багато там мошки та комарів?

— О! Цілі хмари! — відповідала качка.

— Ква! — сказала жаба і одразу ж обернулася подивитись, чи немає тут подруг, які могли б почути її й осудити за квакання восени. Вона аж ніяк не могла утриматися, щоб не квакнути хоч разок:

— Візьміть мене з собою!

— Це мені дивно! — скрикнула качка. — Як ми тебе візьмемо? У тебе немає крил.

— Коли ви летите? — спитала жаба.

— Незабаром, незабаром! — закричали всі качки. — Кря! кря! кря! кря! Тут холодно! На південь! На південь!

— Дозвольте мені подумати тільки п'ять хвилин, — сказала жаба: — я зараз повернуся, я напевне придумаю щонебудь добре.

І вона гепнулася з сучка, на який була знову вилізла, у воду, пірнула під мул і цілком зарилася в ньому, щоб сторонні предмети не перешкоджали їй міркувати. П'ять хвилин минуло, качки зовсім вже зібралися летіти, коли раптом з води, коло сучка, на якому вона сиділа, з'явилася її морда, і вираз цієї морди був такий сяючий, на який тільки здатна жаба.

— Я придумала! Я знайшла! — сказала вона. — Хай дві з вас візьмуть у свої дзьоби лозинку, а я причеплюся до неї посередині. Ви будете летіти, а я їхати. Треба тільки, щоб ви не крякали, а я не квакала, і все буде чудово.

Хоч мовчати й тягти, хай і легку жабу, три тисячі верст не бозна яка приємність, але розум її так захопив качок, що вони одностайно погодилися нести її. Вирішили перемінятися що дві години, а тому що качок було, як кажуть у загадці, стільки, та ще стільки, та півстільки, та чверть стільки, а жаба була одна, то нести її доводилося не дуже часто. Знайшли добру, міцну лозинку, дві качки взяли її в дзьоби, жаба причепилася ротом за середину, і вся згряя знялася в повітря. Жабі дух перехопило від страшенної височини, на яку її підняли; крім того, качки летіли нерівно й смикали лозинку; бідна крякушка теліпалася в повітрі, як паперовий блазень, і щосили стискала щелепи, щоб не відірватися й не гепнутись на землю. Проте вона незабаром звикла до свого становища і навіть почала

оглядатися. Під нею швидко проносились поля, луки, річки й гори, які їй, однак, було дуже важко розглядати, тому що, висячи на лозинці, вона дивилася назад і трохи вгору, але дещо все таки бачила, і раділа, і пишалась.

„От як я чудово придумала“, — думала вона про себе.

А качки летіли слідом за передньою парою, що несла її, кричали й хвалили її.

— Напрочуд розумна голова наша жаба, — казали вони: — навіть поміж качок мало таких знайдеться.

Вона ледве втрималася, щоб не подякувати їм, але, згадавши, що, розкривши рота, вона впаде із страшної височини, ще міцніше стисла щепели й вирішила терпіти. Вона теліпалася таким чином цілий день: качки, що несли її, перемінюлися на льоту, спритно підхоплюючи лозинку; це було дуже страшно: не раз жаба мало була не квакала від страху, але треба було не стратити духу, і вона його не втратила. Увечері вся компанія спинилася в якомусь болоті; з зорею качки з жабою знову рушили в дорогу, але тепер мандрівниця, щоб краще бачити, що робиться по дорозі, причепилася спинкою і головою вперед, а черевцем назад. Качки летіли над зжатыми полями, над пожовклими лісами і над селами, повними хліба в скиртах; звідти долинав людський гомін і гуркіт ціпів, якими молотили жито.

Люди дивились на зграю качок і, помічаючи в ній щось дивне, показували на неї руками. І жабі страшенно захотілося летіти ближче до землі, показати себе й послухати, що про неї говорять. Під час наступного перепочинку вона сказала:

— Чи не можна нам летіти не так високо? У мене від височини запаморочується голова, і я боюся впасти, якщо мені раптом стане млосно.

І добрі качки обіцяли їй летіти нижче. Другого дня вони летіли так низько, що чули голоси.

— Дивіться, дивіться! — кричали діти в одному селі: — качки жабу несуть!

Жаба почула це, і у неї стрибало серце.

— Дивіться, дивіться! — кричали в другому селі дорослі: — ото диво!

„Чи знають вони, що це придумала я, а не качки?“ — подумала крякушка.

— Дивіться, дивіться! — кричали в третьому селі. — Ач яке диво! І хто це придумав таку хитру штуку?

Тут жаба вже не витримала і, забувши всяку пересторогу, закричала щодуху:

— Це я! Я!

І з цим криком вона полетіла шкереберть на землю. Качки голосно закричали; одна з них хотіла підхопити бідолашну супутницю на льоту, але промахнулась. Жаба, дригаючи всіма чотирма лапками, швидко падала на землю; але через те, що качки летіли дуже швидко, то й вона упала не прямо на те місце, над яким закричала і де був битий шлях, а значно далі, і це було для неї великим щастям, тому що вона шубовснула в брудний ставок на краю села.

Вона незабаром випірнула з води й одразу ж знову зопалу закричала на все горло:

— Це я! Це я придумала!

Але навколо неї нікого не було. Налякані несподіваним плюскотом, місцеві жаби всі поховалися в воду. Коли вони знову почали з'являтися з води, то з здивуванням дивилися на нову.

І вона розповіла їм дивну історію про те, як вона думала все життя і нарешті винайшла новий надзвичайний спосіб мандрувати на качках; як у неї були свої власні качки, які носили її, куди їй було завгодно; як вона побувала на чудовому півдні, де так добре, де такі чудові, теплі болота і так багато мошки та всяких інших їстівних комах.

— Я заїхала до вас подивитись, як ви живете, —

сказала вона. — Я перебуду у вас до весни, поки не повернуться мої качки, яких я відпустила.

Але качки вже ніколи не повернулися. Вони думали, що крякушка розбилася об землю, і дуже жаліли її.

1887

ДОДАТКИ

1. АЯСЛАРСЬКЕ ДІЛО¹

I

Ми два тижні стояли в Ковачиці. Мляво, однома-
нітно тече табірне життя, коли нема ніякого діла, та
ше в такій глушині. А втім, глушиною Ковачицу назвати
було б неспраєдливо: в ній перебував наш корпусний
штаб, поштова філія — одне слово, засоби узнати що-
небудь, що діється в навколишньому світі, а головне —
на обох театрах війни та на далекій дорогій батьків-
щині. Ми, правду кажучи, все таки не були збаловані
свіжістю й достатком новин, та до того ж вони часто
з'являлися до нас перекручені й перебільшені. Темні
чутки про перші плевненські невдачі були до того пе-
ребільшені, що тільки газети дво- і тритижневого віку
розвіяли похмурість, що панувала серед офіцерів. Зда-
ється, прямим шляхом з Плевни до нас було б ближче
ніж через Петербург і Москву, проте „коли в об'їзд —
верста, а навпростець — п'ять“, — говорить в казці.

Наша бригада нудьгувала. Щоправда, одного разу
частина Ніжинського полку ходила на рекогносци-

¹ „Аясларське діло“ — вперше опублікований у 1877 р. нарис, що
точно фіксував один з епізодів бойової хроніки 1877 р. і був широко
використаний у пізніших воєнних оповіданнях Гаршіна.

ровку, або, певніше, для покарання озброєних і повсталих жителів, до Лома. Пішли, покарали й повернулись. Одного втратили убитим, а один солдат урятувався якимось чудом.

— Стали ми повертатися, а башибузуки здалека попалюють. Відстав я трошки: вистрілити обернувся; тільки став підганяти—як жарне вона мене в спину! Та не добре вийшло—у шинель влучила. Сім сукон пробила, у восьмому заплуталась.

„Вона“—звичайно куля. У солдатика, дійсно, в розгорнутій шинелі виявилось сім чудно розташованих дірок.

— І тільки, братця мої, встиг я хрест на себе покласти, диви—торбинку смикнуло, а в ній дві дірки коло самісінької ноги, і крихти сухарів сипляться!

— Покуштувала та й пішла. Несмачні наші російські сухарики!—дотепує хтось.

Тим часом як ми стояли в Ковачиці і, за висловом декого, „кисли“, спереду, на бойовій лінії, біля Попкіоя, часто виникали сутички.

9 серпня наш полковий доктор призначив „тілесний огляд“. Збиратися до третього батальйону (що стояв окремо). Наша рота зібралася раніше за всіх, нас вистроїли й повели до місця збору. Це був невеличкий майданчик, вільний од наметів і гармат. Тут ми спинилися; доктора не було, і доводилося чекати. Знечев'я став я дивитись на намети. Дивну картину являє собою табір у воєнний час. Маленькі солдатські намети яскраво біліють, залляті сонцем; рушничні козла й різнобарвні фігури солдатів цяткують це біле тло. Переважають фіалкові плями строкатих сорочок; потім червоніють китайчані, жовтіють, жевріють, зеленіють перкалеві. Чорні мундири вдягають хіба тільки на якусь службу: всі воліють найнадмірніше дезабільє. Тут голі ноги, там гола спина й груди. Чобіт не взувають, бо спека, та й берегти їх треба, тисяча верст походу далася їм взнаки.

Ми чекали довгенько; хтось пішов сказати докторові, що люди збираються. Та нам, мабуть, не судилося спізнати „тілесного огляду“. До намету командира третього батальйону вбіг полковий адъютант, і одразу ж дуже низенький і огрядний майор Ф - ський вилетів з намету майже без ніякого одягу, скинутого ним через спеку.

— Третій батальйон, знімай намети! Ранців не брати! — дзвінко гукнув він.

І потім зник у своєму приміщенні, яке негайно ж було зняте й відкрило майора, що сидів на складному табуреті й одягав, за допомогою денщика, різні необхідні частини туалету. Тим часом третій батальйон одразу змінив свій вигляд. З усіх наметів, як мурашки, повилазили люди; швидко вдягалися мундири, намети зникли, згорталися, шинелі скочувалися. І за п'ять хвилин після появи майора Ф - ського з намету замість строкатості спокійного бівуаку з'явилися темні, стрункі лави! Де - не - де сонце грало на багнетах, на стволах рушниць. Офіцери бігли до батальйону, застібаючи на ходу портупеї. Сам майор вийшов перед батальйоном, сів з сторонньою допомогою на коня і скомандував: „З середини, лавами!“ Залунали команди ротних командирів. Людська маса здвигнулася, і з темного чотирикутника почала гадюкою витягуватися похідна колона. Куди вона піде? Майор, виїхавши на шлях, повернув ліворуч і повів колону до Попкію.

Не встиг батальйон витягнутися на шляху, як прибіг наш днювальний.

— Кузьма Захарович, ведіть роту, вирушаємо! — кричав він.

— Без ранців? — спитало раптом кілька голосів.

Питання було першорядної ваги. З усіх негод солдатського похідного життя мало не третину завдає „телятина“, або „теля“, як прозвали солдати свій незручний похідний мішок. Дехто називає його ще „ко-

модом". Цей „комод“ завдає болю плечам, душить груди, втомлює ноги, зменшуючи стійкість тіла; під ним, навіть у свіжу погоду, спина змокає за п'ять хвилин ходьби. Тому недивно, що залишення ранців було зустрінуте загальним співчуттям.

Бігцем кинулася рота до свого бівуаку. Тут уже всі зібралися; ранці були скидані в купу, намети зняті. Ми квапилися вдягатись. Хоч як любить руський чоловік поговорити при кожній слушній нагоді та коли він у гурті, але все було тихо. Мене завжди дивувала ця тиша під час зборів на тривогу.

Через чверть години ми вирушили. Від Ковачиці до Попкіоя всього верст 9—10. Але, хоч ми йшли і порожнем, без ранців, а тільки з шинелями, перекинутими через плече, з закаченими в них наметами, ці 10 верст нас украй змучили. Спека була смертельна: понад 35° у тіні, і ніякісінького вітерця. Немов усе вмерло: кукуруза не шелестіла своїм, ще темнозеленим листям; гілки й листя грушевих дерев, що траплялися нам, були непорушні. Жодного птаха не побачили ми під час переходу. Солдати знемагали вже після чотирьох верст дороги. Коли, на півдорозі, нам дали перепочинок коло колодязя, люди, ледве встигнувши поставити рушниці, буквально попадали на землю.

— Одвикли ходити, Гаврило Васильович? — звернувся я до свого сусіда.

Він лежав з напівзаплющеними очима й важко дихав.

— Так! От не походити тижнів зо два, то як розпестишся! — глухо відповів він. — Ходімо водиці напитися.

Ми встали і пішли протовплюватися до криниці, або, певніше, до фонтана. Із залізної трубки, вставленої на висоті людського зросту в стінку, складену з дикого каміння, чистий, прозорий струмок тік у кам'яне корито. Солдати товпилися, дістаючи воду, і обливали один одного, переносячи повні води манірки

через голови сусідів. Ми напилися й набрали води в свої пляшки.

— Ну, полегшало; можна і знову в похід,— сказав Гаврило Васильович, утираючи рукавом свої русяві вуса й бороду.

Він був надзвичайний красунь, блакитноокий, стрункий, спритний. Він лежить тепер на Аясларській горі, і від його блакитних очей та прекрасного обличчя вже нічого не залишилось.

Давши перепочити півгодини, майор Ф. повів нас далі. Що ближче ми підходили до Попкіоя, то ставало тяжче й тяжче. Сонце пекло з якоюсь люттю, ніби поспішало допекти нас, поки ми ще не прийшли на місце і не сховалися від спеки в намети. Дехто не витримав цієї люті: ледве плентаючись з похнюпленою головою, я мало не спіткнувся на офіцера, який упав. Він лежав червоний, як кумач, і конвульсійно, важко дихав. Його поклали в лазаретну фуру.

Півтораверстовий узвіз з долини, якою ми йшли, на правий схил її здався нам гіршим за всю дорогу. Дух, що дається взнаки при наближенні до всякого табору, ще додавав духоти. Як дійшов я — зовсім не пам'ятаю, але все ж дійшов: інші були менш щасливі. Ледве тягнувши ноги, ми перестроїлися в такий порядок, в якому мали розташуватися на відпочинок, і, ледве стоячи на ногах, дождалися, нарешті, благословенного вигуку майора Ф.:

— В козла!

Тобто постав рушниці в козла й роби, що тобі завгодно.

II

Люди так перемучились, що навіть нестерпна спрага не могла примусити їх іти по воду. Тільки через півгодини зібралися команди з манітками й вирядилися на село. На тому схилі долини, на верхівці якого ми

розташувались, була мусульманська частина Попкіоя,— порожня, немов після чуми. На протилежному боці тіснилися болгарські „кішти“, точнісінько такі самі, як і турецькі, з такими ж низенькими черепичними дахами. Там лунало собаче гавкання, виднілися люди, вівці, буйволи, або, як їх прозвали наші солдати, „буйли“. Праворуч ішла долина, якою ми щойно йшли, із струмком посередині і з безкінечними кукурузяними; ячмінними та пшеничними полями по схилах. Ліворуч, перпендикулярно до нашої долини, тяглася долина Лома, що йшла геть в обидві сторони в туманну синювату далину, з якої все тьмяніше й тьмяніше вимальовувалися гори правого берега річки.

Проти нас ці горбовини були дуже високі. На них, в одному місці, зрідка з'являвся дим білим клубом і помалу-помалу нісся, танучи й розпливаючись у повітрі; через півхвилини пролунав глухий удар, ніби далекий гуркіт грому. Це була рекогносцировка Моршанського полку.

Ми розшукали фонтан, набрали води і врозтіч повернулися до бівуаку. Солдати, трохи перепочивши, уже пожвавішали, чому, звичайно, сприяли ці далекі постріли.

— Ач, як жарить!

— Що, братця, наші це, чи турки?— спитавсь хтось.

Хтось інший відповів, що моршанці не взяли з собою гармат. І справді, з позиції та напрямі диму, виходило, це не могли бути постріли наших гармат.

Правіше від села, значно ближче, ніж гарматні постріли, не на горбовині, а під нею, в долині Лома, застукотіла рушнична стрілянина, спочатку зрідка, немовби рубали ліс кількома сокирами, потім усе частіше та частіше. Часом звуки зливалися в одну суцільну тріскотню.

Я підійшов до офіцерів нашої роти. І. Н. А., наш ротний командир, говорив другому офіцерові, С., що,

як йому щойно розказували, такі перестрілювання бувають тут мало не щодня.

— Ну, здається, діждалися діла! — сказав С.

— Та діло то це таке... хіба це діло? Засіли жителі з черкесами в лісі, тільки турбують, а тим часом випадкові кулі адже й тут літають. Не хотів би я бути вбитим таким чином.

— Чому, І. Н.? — спитав я.

— Та так, що це за бій!

І. Н. — добрий знавець воєнного ремесла і дуже прихильний до стратегії й тактики. Він не один раз висловлював думку, що коли бути вбитим, то вже як слід, у правильному бою, а ще краще — в генеральному бою. Теперішня перестрілка йому, очевидно, не подобалась; він турботливо пощипував одинокі волосинки на своєму підборідді і раптом, добродушно й серйозно посміхнувшись, сказав:

— Ходім краще, панове, чай пити: самовар готовий.

Ми забралися до намету й засіли чаювати. Стрілянина потроху замовкла, і решту дня й ночі ми провели цілком спокійно.

А втім, всю ніч мені снилися білі клуби диму й рушнична тріскотня.

Коли я прокинувся, сонце стояло вже високо. Спека була така сама, як і вчора. Батальйон Невського полку, що пройшов повз нас у напрямі вчорашніх гарматних пострілів, ішов, проте, досить бадьоро; люди відчували близькість бою.

Вони, проте, незабаром повернулись і, обминувши село, пішли туди, де вчора була рушнична перестрілка. Сьогодні вона була чутна гірше — постріли віддалилися від нас. Загуркотіли й гармати, спочатку з нашого боку, але незабаром на висотах з того берега з'явилися білі клуби диму. Турки привезли артилерію.

Я запропонував С. пройти на село і, зійшовши на якийнебудь дах, стежити за боєм; звідти було краще

видно. Хоч мінарет мечеті був цілий і, звичайно, був вищий за всі дахи, але мечеть стояла низько, майже в долині: тому ми злізли на першу-ліпшу галерейку черкеської хати, що стояла в напрямі до місця бою. Але хоч воно й розстиалося перед нами, ні війська, ні навіть диму від рушничного вогню не було видно: дивитися було зовсім нічого. Ми злізли з галереї в маленький садок з абрикосовими деревами і білими акаціями: в ньому все було в порядку, ніби ще вчора господарі полили грядки з квітами. Гарбузи вилися своїми чіпкими стеблами по плоту, кілька стеблин кукурузи й високий „щириць“ з червоним колоссям різноманітили барвистий квітник. Ми увійшли в хату. Стіни були гладко й чисто помазані сірою глиною. Все було ціле; тільки огнище, складене з шматків черепиці, було проламане. Долі валялося кілька листків з якоїсь писаної мусульманської книжки з титульними візерунками, зробленими золотом і фарбами.

Більше розглядати було нічого, і ми, вибравшись з лабіринту плотів, вийшли на вулицю. Денщик С — ва, червоний як рак, біг до нас:

— Ваше благородіє, ідіть! Уже до зброї стали!

Ми добігли до батальйону, і через дві хвилини я вже маршував у лавах з рушницею на плечі.

Ми йшли до місця вчорашньої рушничної перестрілки. Солдати хрестилися. Довга валка лазаретних хур спинилася на дорозі, щоб дати нам пройти, і потяглася слідом за нами.

III

Ми обминули село, спустилися за хвилину містком, перекинутим через струмок. Дорога йшла трохи на гору молоденьким лісом; кизиліві деревця, всі червоні від рясних плодів, мішалися з тереном. Шлях був вузький, не більше як чотири чоловіка могли йти ним

поруч; праворуч од нього, у кущах були покопані окопи, приготовані на випадок нападу турків на Попкію.

Ми трохи спинились і дали пройти якомусь полкові. Це був Невський полк, що цілий день був у вогні й повертався до табору, бо повистрілював усі патрони. Оскільки пригадую, вбитих і ранених в той день у невців було мало. Вони йшли змучені, зморені, але весело й жваво.

— Ви чого ж це, землячки, назад?— питали ми невських солдатиків.

Дехто мовчки відкривав порожні сумки, інші відповідали, що патронів, мовляв, немає, що їх замінили софійці, які пішли вперед, і турки відступили.

— Ех, ви!

— Чого „ех, ви“? От піди сам, два дні не ївши! Та й патронів немає. Солдат без патронів — люлька без тютюну,— сказав невський солдат, набиваючи люльку:— завертай назад! Коли б вони на нас лізли, а то так, вони пострілюють, і ми пострілюємо — пусте діло!.. Дайте, земляче, прикурити.

Він „прикурив“ і побіг доганяти свою роту.

Риссю пронеслася по дорозі батарея, за нею пішли й ми. Сонце сідало; все почервоніло. Ми спустилися в логовину, де біг маленький струмочок. Десяток велетенських чорних тополь немов дахом укривав місце, де ми знову спинилися. Лазаретні вози розташувалися в кілька рядів. Лікарі, фельдшери й санітари метушилися й готувалися до перев'язок. Гарматні постріли гриміли недалеко; удари все частішали й частішали.

Ще два батальйони пройшли повз нас уперед; ми, мабуть, були залишені для резерву. Нас одвели вбік, люди поставили рушниці й полягали на землі, вкритій м'яркою пахучою м'ятою.

Я лежав на спині й дивився крізь віття на потем-

ніле небо. Велетенські, в шість обіймиш стовбури йшли вгору, галузилися, перепліталися. Тільки де-не-де виглядала зірочка на чорно-синьому небі, і ген-ген далеко здавалася вона на дні якоїсь безодні, і мирно позирала звідти. А постріли гриміли та гриміли. Верхівки дерев на мить осявалися червоним світлом і потім здавалися ще страшнішими й похмурішими. Рушничного вогню не було чути. Мабуть, відбувалося те, що військовою мовою так погано зветься артилерійською підготовою атаки.

Я лежав і майже дрімав. Коло мене солдати тихо й стримано розмовляли. Тепер пригадую дивну річ, що не могла в той час звернути на себе мою увагу: ніхто ані словом не натякнув, не згадав, що у нього є інший світ, батьківщина, рідні, друзі. Немов усі забули своє попереднє життя. Говорили про ці грізні гарматні постріли, про те, чого відійшли невці і чому не підвезли патронів, про те, скільки може бути турків, і хто б'ється з нашого боку: чи тільки три полки (Невський, Софійський і Болховський), чи обидві дивізії. „Та, може, братця, ще й одинадцята наспіє; нагріли б ми йому чуба“.— „Ну, базікай, нагріли! Хто його знає, може він усю свою силу вивів. Нам би його затримати, і те добре; більшого від нас і не вимагатимуть“.— „І те правда; наступати, кажуть, не наказано“.— „Хто тобі казав?“— „Іванов, писар із штабу; він земляк мені“.— „Знає він, твій Іванов!“— з сумнівом каже солдатик.

Верхівки тополь зблідли; листя посеребрилося й заблищало м'яким відсвічуванням місячного світла. Місяць зійшов, але нам не було його видно, бо ми лежали на дні яру. Все таки стало трохи світліше.

На краю яру з'явився верхівець офіцер; він несамоовито кричав: „Патронні ящики Софійського полку дава-а-ай!“ Але ящики стояли по той бік яру, і звук його голосу, не зважаючи на крайнє напруження, не

долітав до верхівців. Хтось із нашого начальства гукнув: „Передати далі!“ І почалося щось подібне до того, що музиканти називають фугою. Один кричав: „Патронні ящики дава - ай!“ Другий починав ту саму фразу, коли перший вигукував „ящики“, а третій — коли другий кінчав „патронні“. Так чи сяк, верхівці, що дрімали, прокинулись і, ляснувши коней, навскоки перенеслися через яр.

Через десять хвилин почалась і рушнична стрілянина. Вухом, що спочатку чуйно прислухалося до кожного пострілу, втомилосся. Та й на сон хилило. Незабаром постріли злилися в якийсь невиразний шум немов шум, спадаючої води, потім замовк і він. Я заснув.

— Вставати!

Гучний голос нашого батальйонного командира розбудив мене. Всі підводилися, потягалися, перекидали через плече шинелі, які зараз були під головами.

— До зброї!

Гармати не замовкали. Ми вибралися з яру і пішли широким шляхом, зробленим артилерією. Вогні пострілів були вже близько, звук їх робився неприємно сильний. Одразу ж слідом за вогнем, що голкою прорізав повітря, розлягався громовий удар; потім щось дзвеніло, свердлячи повітря. Це наша граната летіла на похмуру стрімку висоту, зайняту турками. Артилеристи беззвучно сновигали коло гармат і стріляли без упину: часом дві гармати зливали своє ревіння, і обидві гранати летіли разом. Вони лопалися на схилі гори, в самій турецькій цепі.

Ми йшли все вперед та вперед. До висоти було версти дві. Рівний і широкий шлях скінчився; ми увійшли в ріденький гайок, весь порослий чагарником. Важко було йти, розсуваючи терен і берестюк, та ще в темряві, але люди навіть старанно зберігали рівняння. Показалося якесь каміння, плити, поставлені сторч. Це мусул ьманське кладовище. Ось і справжні магомета-

ські монументи — камінь, грубо обсічений зверху, як чалма. Тут ми спинились.

Місяць добре світив і осяював гору, за якою йшов бій. Унизу гори лінія вогників — наша цеп, і зверху друга, густіша лінія вогників — турецька; обидві ці лінії перемішалися. Софійці йшли в атаку. Горішні вогники спалахували все далі й далі, все вище й вище. Але ми недовго могли стежити за боєм, бо нас одвели кудись убік і поклали кожну роту окремо. Звідси ми знову побачили вогники пострілів. Звуки їх, якісь тупі, дерев'яні, безнастанно долітали до нас. Але незабаром стали долимати і не самі тільки звуки.

Ссс... ссс... ссс... — розлягалось в повітрі над нами праворуч і ліворуч.

— Куля! — гукнув хтось.

— Добре! Лежи... Помирати долітають.

Справді, кулі були вже на кінці льоту; це завжди чути по звуку. Куля близького пострілу вищить і свистить, а та, що „помирати долітає“, тільки сичить, як гадюка.

Кулі летіли й летіли. Рота мовчала. Напружений стан, що мимоволі з'явився при звуку смерті, послабшав; всі почали думати, що кулі тільки перелітають або нешкідливо падають на землю. Дехто, знявши шинелі, ладналися заснути зручніше, якщо тільки можна зручно заснути на коліях із засохлої грязюки, тримаючи рушницю в руках і під кулями. Задрімав і я. Тяжка, болісна була ця дрімота... Недалеко від нас, здається, в сьомій роті, раптом заговорили, загомоніли. „Неси!“ — почув я. „Куди вже його нести...“ — перебив хтось; кінця фрази я не розчув. І. Н. послав дізнатися, що сталося. Виявилося, що куля, яка прилетіла вмирати, не схотіла вмирати сама і влучила прямо в серце солдатів. Ця смерть справила погане, гнітюче вражіння: бути забитим, не бачивши ворога, кулею, що пролетіла три тисячі кроків, дві версти, здавалося

всім чимось фатальним, жахливим. Проте потроху всі замовкли, заспокоїлися, почали дрімати. Неголосний різкий звук збудив усіх; куля пробила обидві барабанні шкіри. І хтось знайшовся навіть пустити з приводу „шкури барабанної“ жарт, який, проте, був зустрінутий загальним осудом. „Знайшов час баляси точити“, — похмуро говорили солдати.

Усім було трохи моторошно, всі чогось сподівалися. І раптом залунав крик, але не з болю, а швидше з переляку. Справді, куля влучила в патронну сумку солдатика, який, блідий і з тремтячим обличчям, поніс показувати її ротному командирові. І. Н. уважно обдивився кулю і, помітивши, що вона чотирилінійного калібру, з рушниці Пібоді та Мартіні, перевів роту в якусь вибоїну дороги.

Тут ми, не зважаючи на свист і шипіння, заспокоїлися. На горі лунало наше „ура“. Це софійці штурмували гору.

IV

Я прокинувся, коли було ще майже темно. Боки боліли нестерпно. Кулі літали, як і раніш, але тепер уже дуже високо в повітрі над нами. Вогників на горі не було видно, але стрілянина чулася часта. „Значить, гора взята, і софійці тримаються на гребені“, — подумав я.

Скоро встало сонце, нас підняли. Солдати, крехчучи й позіхаючи, вставали. Було холодно; більшість, перемерзнувши, трусилась немов у пропасниці. Роти зібралися коло фонтану, і обидва наші батальйони (другий і третій) рушили до гори.

Зараз же після того як ми перейшли Лом невеличким містком, дорога пішла на гору. Спочатку підйом, хоч і ввесь укритий чагарником, був стерпний, але що вище ми підіймалися, то стрімкіший ставав схил, то вужчий шлях. Кінець-кінцем ми вимушені були дер-

тися поодинці, часом підпираючись рушницями. Роти перемішалися.

Серед нас, разом з офіцерами другого батальйону, опинився наш полковник, що насилу вилазив на висоти.

— От люта гора, — сказав він своєму адъютантові: — як це софійці примудрилися взяти її!

— Важко, ваше високоблагородіє! — промовив якийсь манесенький солдатик з найнижчої восьмої роти.

Софійці спускалися з гори, бо ми йшли їх замінити. Змучені безсонною ніччю і спрагою та нервовим напруженням, вони ледве пленталися, нічого не відповідаючи на наші розпити — чи багато турків, чи сильний вогонь. Тільки дехто тихо казав: — „Дай вам, господи! А-а-а, як жарить!“

Нарешті ми добралися до верхівки гори. Зовсім наприкінці підйом переходив у цілком стрімку скелю; під нею був невеличкий майданчик, де роти могли построїтися, убезпечені від пострілів. Не зважаючи на те, що трудний підйом, що кущі, вузька дорога цілком переплутали нас, люди впорядкувалися й стали на місця надзвичайно швидко. Кулі, перелітаючи через скелю, вищали над нами пронизливо і надто неприємно. Тут, під скелею було безпечно, але як то воно було на ній? Гілки чагарнику, що ріс на гребені, тріщали, поламані кулями, часом трохи листя сипалося згори. Ми рушили праворуч, спочатку під кручею, потім потроху стали видиратися по одному з каменя на камінь. Обминувши скелю, ми вилізли зовсім на гору й рушили між густих і високих кущів. Хто нас вів — не знаю; усі йшли в напрямі пострілів, насилу продираючись між кущами. Ось нарешті й вузьенька стежка. Вперед! Бігцем! Тут уже лежали свіжі трупи наших і турків, назустріч нам уже несли ранених. Солдатик восьмої роти, що так сміливо вступив у розмову з полковим командиром, тягся сам, жалібно виючи й підтримуючи

однією рукою другу, з якої струмувала кров. Ми все бігли та бігли і нарешті опинилися на відкритому місці. Наш маленький і худорлявий майор Ф. уже був на місці і спокійно походжав по цепі.

— Куди йти, пане майоре? — спитав я.

Він мовчки показав шаблею вліво. Я побіг туди, по дорозі раз припавши до землі від гранати, що розривалась. І. Н. поволі прогулювався, пощипуючи свої одинокі волоски.

— І. Н.! — гукнув я йому: — я не знаю, де наш полувзвод; дозвольте в перший?

— Ідіть, ідіть швидше, — сказав він, позираючи в далечінь, на турецькі лінії.

Проте ані першого, ані другого полувзвода розшукати було неможливо: в лісі всі перемішались, а розбитися під кулями та гранатами було пізно. Я ліг за першим горбочком землі, що трапився мені, і почав стріляти. З одного боку поруч мене лежав наш капральний, з другого — солдат Софійського полку.

— Ви б пішли, земляче, — сказав я йому: — адже ваш полк спустився.

— Та вже все рівно, постоїмо до кінця! — відповів він.

Не знаю, як звуть його, не знаю навіть, чи живий він, але завжди пам'ятатиму урочистий тон його голоса.

Турецькі стрілки були від нас кроків за вісімсот, отож рушниці навряд чи завдавали їм великої шкоди. Крім того, цілий ряд турецьких гармат стояв од нас кроків за 1.200 — 1.500 і засипав нашу слабу цеп гранатами. Хоч кулі вбивають і ранять значно більше, але найсильніший моральний вплив мають гранати. Я лежав, потроху пострілював, радячись часом з Павлом Гнатовичем (капральний) про висоту прицілу і чи не стріляти нам навмання в артилерію. Кулі вищали все частіше та частіше, зрештою окремих пострілів зовсім не стало чути: все злилося в якесь дзижчання.

Гранати летіли з вищанням здалека; коли вони наближалися, то вже не вищали, а скреготіли й ляскали, розриваючись та обсипаючи людей скалками й землею. Я підвівся подивитися, що робиться у нас у цепі. Хто лежав, зрідка дико скрикував, хто стояв за деревами і навколішках падали часом з криком, часом мовчки. Гаврило Васильович щойно виступив і, заряджаючи рушницю, повалився ницьма: уламок гранати влучив йому в пах, вирвавши нутрощі. Ранені, хто міг, повзли геть, здебільшого мовчки: а втім, можливо, їхнього крику й не було чути за шумом бою.

Я почав стріляти знову. Турки зібралися внизу улоговини, з другого краю якої стояла їхня артилерія, в колони і йшли на наші цепи в атаку. Прицілюватися стало ближче. Павло Гнатович методично заряджав і стріляв. Я теж не жалів патронів, тому що цілити було зручно. Темні фігури з червоними головами, що йшли на нас, падали, але все таки йшли. Раптом червоні голови зникли; не знаю, чи нерівність ґрунту, чи кущі закрили колону. Згубивши ціль поблизу, я знову почав стріляти в далечінь, у маси, що стояли на дні улоговини, і ледве встиг помітити, що й Павло Гнатович і софійський солдат зникли, і всієї нашої цепи вже не було. Я обернувся назад: солдати позбігалися з купки й жарким рушничним вогнем зустрічали турків, що наступали. Я був один між нашими й турецькою колоною.

Що мені було робити? Не встигло це питання майнути в голові, як коло мене почулось моє ім'я. Я спустив очі—коло моїх ніг лежав Федоров, молоденький солдат нашої роти, що побував у Петербурзі, покуштував цивілізації й висловлювався майже літературною мовою. Тепер він лежав білий, як оцей папір; з розтрощеного плеча хвилею текла кров.

— В. М., батеньку, дайте пити. Заберіть, заберіть,— жалібно просив він.

Я забув про все — і про турків і про кулі. Самому мені нічого було й думати підняти рослого Федорова, а з наших ніхто не наважувався вискочити на тридцять кроків, навіть для того, щоб підняти раненого, не зважаючи на мої несамовиті зойки. Побачивши офіцера, молоденького прапорщика С., я почав кричати і йому:

— П. Н., допоможіть! Ніхто не йде... Поможіть хоч ви!

Можливо, С. і прийшов би, та куля звалила його. Я мало не заплакав... Нарешті два солдати, здається, нашої роти, кинулись до мене. Ми взяли Федорова, що невгамовно жалібно повторював: „заберіть, голубчики, Христа ради“, — я за ноги, двоє за плечі; одразу ж вони спустили його на землю.

— Турки, турки! — кричали вони, тікаючи.

Федоров був мертвий. Я обернувся; за двадцять кроків од мене спинилася турецька колона, яка збентежилася, злякалася наших багнетів.

.

За хвилину щось ніби вдарило мене величезним каменем. Я впав; кров струмувала з ноги. Пам'ятаю, що тут я раптом одразу згадав усе: батьківщину, рідних, друзів, і радісно подумав, що я ще побачу їх...

2. ДУЖЕ КОРОТЕНЬКИЙ РОМАН¹

СТУЖА, холоднеча... Січень на дворі й дається взнаки всякому бідному людові, двірникам, поліцаям — усім, хто не може сховати ніс у тепле місце. Він дається взнаки, звичайно, і мені. Не тому, що б я не знайшов собі теплого кутка, а з моєї власної фантазії.

Справді, навіщо я блукаю по пустій набережній? Чотириріжкові ліхтарі яскраво горять, хоч вітер вдирається в ліхтар і примушує газове полум'я танцювати. Від їхнього яскравого світла темна маса розкішного палацу, а особливо його вікна, здаються ще похмуріші. У величезних дзеркальних шибках відбивається метелиця, морок. Виє, стогне вітер над крижаною пустинею Неви. „Динг - данг! Динг - данг!“ — лунає крізь вихор. Це куранти фортечного собору дзвонять, і кожний удар тужливого дзвону збігається з стуком моєї дерев'янки об зледенілі гранітні плити і з ударами мого хворого серця об стінки його тісного приміщення.

Я мушу відрекомендуватися читачеві. Я молодий чоловік на дерев'яній нозі. Можливо, ви скажете, що я наслідую Дікенсові; пам'ятаєте: Сайлас Вег, літера-

¹ „Дуже коротенький роман“ вперше опублікований в журналі „Стрекоза“ 1878 року. При житті Гаршіна не передруковувався. В цьому оповіданні почасти переломлена особиста історія Гаршіна.

турна людина з дерев'яною ногою (в романі „Our common friend“)? Ні, я не наслідую; я дійсно молодий чоловік на дерев'яній нозі. Тільки я став ним так недавно...

„Динг - данг! Динг - данг!“ Куранти б'ють спочатку своє тужливе „Господи помилуй“, а потім годину. Ще тільки година! Ще сім годин до світанку! Тоді ця чорна, повна мокрого снігу ніч піде геть і дасть місце сірому дневі. Чи піду я додому? Не знаю; мені цілком однаково. Мені не треба сна.

Весною я теж любив ходити цілі-цілісінькі ночі на цій набережній. Ах, які це були ночі! Що краще за них? Це не душна ніч півдня, з його дивним чорним небом і великими зірками, що переслідують нас своїми поглядами. Тут усе світле й пишне. Різнобарвне небо холодне й красиве; відома з календаря „зоря на всю ніч“ золотить північ і схід; повітря свіже й різке; Нева котиться, горда й світла, і спокійно плеще маленькими хвилями об каміння набережної. І на цій набережній стою я. І на мою руку спирається дівчина. І ця дівчина...

Ах, шановні пані й панове! Навіщо я почав розповідати вам про свої рани? Але таке вже нерозумне, бідне людське серце. Коли воно поранене, воно кидається назустріч кожному зустрічному й шукає полегшення. І не знаходить його. Це цілком зрозуміло: кому потрібна дірява, нештопана панчоха? Кожен старається відкинути її носком далі від своєї ноги...

Моє серце ще не потребувало штопання, коли весною цього року я познайомився з Машею, напевне, найкращою з усіх Маш у світі. Познайомився я з нею на цій самій набережній, що зовсім не була така холодна, як тепер. І у мене була справжня нога, замість цієї поганої дерев'янки, справжня, струнка нога, така сама, як і моя ліва, що залишилася. Я взагалі був досить стрункий і вже, звичайно, не був схожий, як тепер, на якусь розтопирку. Погане слово, але тепер

мені не до слова... Отже я познайомився з нею. Трапилося це дуже просто. Я йшов. Вона йшла (я зовсім не волоцюга, себто *не був* волоцюгою, бо я тепер з дерев'янкою)... Не знаю, щось мене штовхнуло, і я заговорив. Перш за все, звичайно, про те, що я зовсім не з тих нахаб, і т. д.; потім про те, які у мене чисті наміри, і т. ін., і т. ін. Моя добродушна фізіономія (на якій тепер товста складка вище перенісся, дуже похмура складка) заспокоїла дівчину. Я провів її до Галерної вулиці і до самого будинку, де вона жила. Вона поверталася від своєї старої бабуні, що жила поблизу Літнього сада, до якої вона щовечора ходила читати романи. Бідна бабуса була сліпа!

Тепер бабуса померла. Цього року померло так багато і не старих бабусь. Міг померти і я, і навіть дуже міг, запевняю вас. Але я витримав. Панове, скільки горя може витримати людина? Ви не знаєте? І я теж не знаю.

* * *

Дуже добре. Маша наказала мені бути героєм, і тому мені треба було їхати до армії.

Часи хрестових походів минули; рицарі зникли. Але коли кохана дівчина скаже вам: „Цей перстень — я!“, і кине його в огонь пожару, ну, хоч би найбільшого пожару, приміром Фейгінського млина (як це було давно!) — хіба ви не кинетесь, щоб його здобути? — „Ах, який він чудний... Звичайно, ні! — відповідаєте ви: — звичайно, ні! Я піду до Буца й куплю їй новий, в десять разів дорожчий“. І вона скаже, що тепер уже не той, а цей, дорогий перстень? Ніколи не повірю. А втім, я не вашого закону, читачу. Можливо, та жінка, яка вам подобається, і зробить так. Адже ви, мабуть, власник багатьох сотень акцій і, може, навіть член „Грегера і К°“. Ви навіть у Бухарест виписуєте „Стрекозу“ для розваги. Пам'ятаєте, може, в дитинстві вам тра-

плялося спостерігати метелика, що налетів на вогонь? Ви тоді теж розважались. Метелик тріпотів, лежачи на спині і махаючи коротенькими обпаленими крильцями. Вам здавалося це цікавим; потім метелик обридав вам, і ви давили його пальцем. Бідне створіннячко переставало страждати. Ах, прихильний читачу! Якби ви могли придушити пальцем і мене, щоб і я перестав страждати!

Вона була дивна дівчина. Коли оголосили війну, вона кілька днів ходила похмура й мовчазна, я нічим не міг розважити її.

— Слухайте,— сказала вона мені якось:— ви чесна людина?

— Можу припустити це,— відповів я.

— Чесні люди ділом стверджують свої слова. Ви були за війну: ви повинні битись.

Вона хмурила брови й міцно тисла мою руку своєю маленькою ручкою.

Я дивився на Машу й серйозно сказав їй:

— Так!

— Коли ви повернетесь, я буду вашою дружиною,— говорила вона мені на дебаркадері.— Верніться!

Сльози душили мене, я мало не розридався. Але я був твердий і знайшов силу відповісти Маші:

— Пам'ятайте, Маша, чесні люди...

— ... ділом стверджують свої слова! — докінчила вона фразу.

Я притис її востаннє до серця й кинувся у вагон.

Я пішов битись заради Маші, але я чесно виконав свій обов'язок і до батьківщини. Я бадьоро йшов по Румунії під дощем і курявою, у спеку й холод. Я самозречено гриз сухарі „компанії“. Коли трапилась перша зустріч з турками, я не злякався: за це мені дали хрест і підвищили на унтер-офіцера. Коли трапилась друга зустріч — щось грюкнуло, і я грюкнувся об землю. Стогін, туман... Доктор у білому фартусі

з закривавленими руками... Сестри - жалібниці... Моя відрізана нога з родинкою нижче коліна... Все це немов сон пролетіло повз мене. Санітарний поїзд з найкомфортабельнішими ліжками й найпишнішою уповноваженою дамою летить і несе мене до Петербурга.

Коли кидаєш місто як слід, двоногий, а повертаєшся до нього з однією ногою й цурупалком замість другої — це чогось варте, повірте мені.

Мене поклали в госпіталь; це було в липні. Я просив відшукати в адресному столі адресу Марії Іванівни Г., і добродушний сторож-солдат приніс мені її. Там таки, на Галерній!.. Я пишу лист, другий, третій — і не дістаю відповіді.

Мій добрий читачу, я розповів вам уже все. Ви мені, звичайно, не повірили. І історія неймовірна: якийсь рицар і якась то коварна зрадниця. „Точнісінько старий роман!“ Мій проникливий читачу, ви дарма не вірили мені. Є таки рицарі й окрім мене...

* * *

Нарешті мені приробили дерев'янку, і я міг сам дізнатися, що було причиною Машиної мовчанки. Я доїхав до Галерної візником, потім зашкутильгав по довгих сходах. Як я вилітав на них вісім місяців тому! Зрештою от і двері. Я дзвоню з замираючим серцем... За дверима чути кроки; стара покоївка Авдотья відчиняє мені, і я, не слухаючи її радісних вигуків, біжу (якщо можна бігти на різнокаліберних ногах) до вітальні. Маша!

Вона не сама: сидить із своїм далеким родичем, дуже хорошим молодим чоловіком, який при мені кінчав курс в університеті й розраховував дістати дуже хорошу посаду. Обидва вони дуже ніжно (мабуть, завдяки дерев'янці) поздоровкалися зі мною, але обидва були зніяковілі. Через чверть години я все зрозумів.

Я не хотів ставати поперек їхнього щастя. Проникливий читач єхидно посміхається: невже ви хочете, щоб я вірив усім цим тереვენям? Хто ж поступиться коханою дівчиною шалапутові даром?

Поперше, він зовсім не шалапут, а подруге... Я б, може, сказав вам, що подруге... Але ви не зрозумієте... Ви не зрозумієте, бо не вірите, що в наш час є добро і правда. Ви б воліли за краще нещастя трьох людей, ніж щастя вас одного. Ви не вірите мені, проникливий читачу. І не вірте; бог з вами!

Позавчора було весілля; я був шафером. Я гордо виконував свої обов'язки при церемонії, під час якої найдорогша для мене істота віддавала себе іншому. Маша часом несміливо поглядала на мене. І її чоловік поводився зі мною так зніяковіло-уважно. На весіллі було весело. Пили шампанське. Німці-родичі гукали „hoch!“ і називали мене „der russische Held“¹. Маша і її чоловік були лютерани.

„Ага, ага,— волає проникливий читач,— от ви й спіймались, пане герою! Для чого вам знадобилася лютеранська віра? А для того, що в грудні православних не вінчають! От і все. І всі ваші теревені чистісінька вигадка“.

Думайте, що хочете, проникливий читачу. Мені це цілком байдуже. Але якби ви походили зі мною цими грудневими ночами по Дворцевій набережній, послушали б зі мною бурі й курантів, стукіт моєї дерев'янки; якби ви відчули, що у мене діється на душі в ці зимові ночі, ви б повірили... „Динг - данг! Динг - данг!“ Куранти б'ють чотири години. Час іти додому, кинутись на самоті, холодне ліжко й заснути. До побачення, читачу!

1878

¹ Російський герой.

БІОГРАФІЧНІ ДАТИ

1855 р. лютого 14 в садибі Приємна долина Бахмутського повіту Катеринославської губернії народився В. М. Гаршін.

1860 р. Розпад родини Гаршїних, що кінчається від'їздом матері до Петербурга й залишенням Всеволода при батькові, в Старобільську (Харківської губернії).

1863 р. У серпні Гаршїна відвозять до матері в Петербург.

1864 р. Гаршїн вступає в перший клас 7 - ої петербурзької гімназії.

1872 р. Перші напади душевної хвороби Гаршїна.

1874 р. Гаршїн, закінчивши гімназію, вступає до Гірничого інституту.

1875 р. Робота Гаршїна над віршами. Мрії про літературну діяльність.

1876 р. квітня 23 в газеті „Молва“ з'являється перша друкована праця Гаршїна — „Достоменна історія Енських земських зборів“.

1877 р. травня 16 Гаршїн приїздить до Кишинєва й записується добровольцем до 138 - го Болховського піхотного полку. Серпня 23 Гаршїн поранений, у сутичці з турками при Аясларі; у вересні пише в госпіталі „Чотири дні“, що з'являються в жовтні в „Отечественных Записках“. Перші літературні успіхи та повернення в листопаді до Петербурга.

1878 р. Опублікування „Події“ та „Дуже коротенького роману“.

1879 р. „Боягуз“, „Зустріч“, „Художники“. Наприкінці року — зближення з народницькими літературними колами та участь в організації „Русского Богатства“.

1880 р. Опубліковано „Attalea princeps“, „Денщик і офіцер“, „Ніч“. Вирішення піти на громадську роботу в село. З початку березня дуже сильний рецидив спадкової нервової хвороби.

1881 р. Гаршїн поволі видужує після хвороби в селі дядька — Єфимівці (Херсонської губ.), близько Дніпровсько - Бузького лиману.

1882 р. Повернення до Петербурга й поновлення літературної праці. „Те, чого не було“ й „Петербурзькі листи“. Випуск у світ „Першої

книжки оповідань". Відпочинок у маєтку Тургенєва Спаське й праця над „Спогадами рядового Іванова". З осені — конторська служба в Гостиному дворі.

1883 р. лютого 23 Гаршін одружується з Н. М. Золотіловою і переходить на службу до Секретаріату з'їзду представників залізниць. Опублікування „Спогадів рядового Іванова", „Червоної квітки", „Ведмедів". Переклади „казок для дітей" Уйда та Кармен Сільви.

1884 р. Опублікування „Казки про жабу і розу" (січень); відновлення випадків хвороби (на весні та влітку); праця над „Надією Миколаївною" (осінь і зима).

1885 р. Випуск у світ „Другої книжки оповідань" і опублікування „Надії Миколаївни".

1886 р. „Сказання про гордого Агея" (березень) і „Сигнал" (грудень). Збирання матеріалів для історичного роману з епохи Петра.

1887 р. „Нотатки про художні виставки" (березень) і „Жабка - мандрівниця" (червень). Праця над великою повістю з сучасного життя. Хворобливий стан протягом майже всього року.

1888 р. березня 19 замах на самогубство; 24 березня, о четвертій годині ранку, смерть.

З М І С Т

ТВОРИ

	Стор
Життя і творчість В. М. Гаршіна	5
Чотири дні	31
Подія	45
Боягуз	65
Зустріч	90
Художники	112
Attalea princeps	133
Ніч	142
Денщик і офіцер	162
Те, чого не було	178
Ведмеді	183
Із спогадів рядового Іванова	202
Червона квітка	255
Казка про жабу і розу	273
Сигнал	281
Жаба - мандрівниця	291

ДОДАТКИ

Аясларське діло	299
Дуже коротенький роман	316
Біографічні дати	322

Надруковано з готових матриць друкарні ВРШ ім. Г. І. Петровського, Харків. Друкарня ім. Фрунзе, Харків, Донець - Захаржевська, 6. Уповноважений Головліту № 886. Зам. № 853. Тираж 10.000. 10¹/₈ друк. арк. Видання № 311. Папір Ф. 1¹/₃₂ 72 x 110 — 51 кг. 5¹/₁₆ пап. арк. 1 пап. арк. 122.000 літ. Здано в роботу 3/VI — 35 р. Підписано до друку 2/VIII — 35 р.

LIBRARY OF THE
UNITED STATES DEPARTMENT OF AGRICULTURE
WASHINGTON, D. C.